

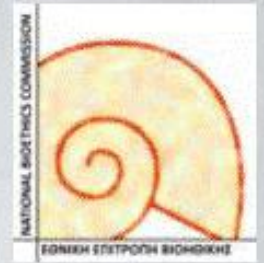
Bioethica

Vol 5, No 1 (2019)

Bioethica

ISSN: 2653-8660

2019 • Τόμος 5 • Τεύχος 1

2019 • Volume 5 • Issue 1

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

BIOETHICA

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Online Journal of the Hellenic National Bioethics Commission

» Συντακτική Επιτροπή

Τάκης Βιδάλης
Βασιλική Μολλάκη
Μαριάννα Δρακοπούλου
Ρωξάνη Φράγκου

Χρήστος Σερμιέ
Βασιλική Αντωνίου
Σταματία Χαλιμούρδα

» Επιστημονική Επιτροπή

Πηνελόπη Αγαλλοπούλου
Ειρήνη Αθανασάκη
Νικόλαος Ανάγνου
Γεώργιος Βασίλαρος
Φίλιππος Βασιλόγιαννης
Γιώργος Βασιλόπουλος
Τάκης Βιδάλης
Στέλιος Βιρβιδάκης
Σπύρος Βλαχόπουλος
Εμμανουήλ Γαλανάκης
Στέλλα Γιακουμάκη
Δρακούλης Γιαννουκάκος
Τίνα Γκαράνη - Παπαδάτου
Μυρτώ Δραγώνα - Μονάχου
Μαρία Καϊάφα - Γκμπάντι
Εμμανουήλ Καναβάκης
Ιωάννης Καράκωστας
Ανδρέας Καραμπίνης
Έλλη Καστανίδου - Συμεωνίδου
Ισμήνη Κριάρη - Κατράνη
Δημήτρης Κλέτσας
Φραγκίσκος Κολίσης
Κωνσταντίνος Κορναράκης
Αθηνά Κοτζάμπαση
Έφη Κουνουγέρη - Μανωλεδάκη
Μαρία Κούση

Σωτήρης Κυρτόπουλος
Νικόλαος Κωστομητσόπουλος
Βασιλική Μολλάκη
Γρηγόρης Μολύβας
Νίκος Μοσχονάς
Ιωάννης Μπολέτης
Φιλήμων Παιονίδης
Δήμητρα Παπαδοπούλου - Κλαμαρή
Γεώργιος Πατρινός
Βασιλική Πετούση
Ιωάννης Πέτρου
Ευσέβιος Πιστολής
Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης
Ελένη Ρεθυμιωτάκη
Χαράλαμπος Σαββάκης
Κώστας Σταμάτης
Στέλιος Στυλιανίδης
Παύλος Σούρλας
Σταυρούλα Τσινόρεμα
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς
Αναστάσιος Φιλαλήθης
Κατερίνα Φουντεδάκη
Ρωξάνη Φράγκου
Αριάδνη Λουκία Χάγερ-Θεοδωρίδου
Κωνσταντίνος Χαριτίδης
Αριστείδης Χατζής
Χαράλαμπος Χρυσανθάκης

» Επιμέλεια Έκδοσης

Βασιλική Μολλάκη

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Το Περιοδικό "ΒΙΟΗΘΙΚΑ"

Το Περιοδικό "ΒΙΟΗΘΙΚΑ" αποτελεί ηλεκτρονική έκδοση της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής. Τα θεματικά του ενδιαφέροντα καλύπτουν όλο το φάσμα της σύγχρονης βιοηθικής. Για το λόγο αυτό, καλούμε όχι μόνο καθιερωμένους αλλά κυρίως νέους επιστήμονες να στείλουν τις συμβολές τους.

Σκοπός του Περιοδικού είναι η ενημέρωση και η ανταλλαγή απόψεων και γνώσεων μεταξύ των επιστημόνων όλων των κλάδων με ιδιαίτερο θεωρητικό ή πρακτικό ενδιαφέρον για θέματα που αφορούν στη Βιοηθική. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, στο Περιοδικό δημοσιεύονται, στην ελληνική ή στις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες, εργασίες που αποτελούν Άρθρα Σύνταξης, Πρωτότυπες Εργασίες και Ανασκοπήσεις.

Οι Πρωτότυπες Εργασίες και οι Ανασκοπήσεις διαβιβάζονται ανώνυμα σε διεπιστημονική ομάδα τριών κριτών, οι οποίοι τις αξιολογούν. Μόνο όσες εργασίες λάβουν οριστική έγκριση από τους κριτές δημοσιεύονται στο Περιοδικό. Επισημαίνεται ότι οι απόψεις στα κείμενα εκφράζουν μόνο τους συγγραφείς.

Αναλυτικές πληροφορίες για το Περιοδικό "ΒΙΟΗΘΙΚΑ" θα βρείτε στην ιστοσελίδα της Επιτροπής ([ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΒΙΟΗΘΙΚΑ](#)).

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρο Σύνταξης.....	1
Η διττή σημασία των Επιτροπών Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ): εξασφάλιση της ηθικής έρευνας αλλά και έμμεση εκπαίδευση των ερευνητών σε θέματα ηθικής και δεοντολογίας.....	2
Βασιλική Μολλάκη	
Πρωτότυπες Εργασίες.....	5
Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΓΚΠΔ) και διαδικασία ηθικής αξιολόγησης στο πλαίσιο του Ορίζοντα 2020: Συμμόρφωση ηθικής και δεοντολογίας υπό τον ΓΚΠΔ.....	7
Albena Kygumdzhievа	
Η βιοηθική στην εκπαίδευση	13
Αλεξάνδρα Γλυκοφρύδη, Μαρία Ζαπουνίδου	
«Υγρός βιολογικός χρυσός»: Κριτικές προσεγγίσεις των τραπεζών ομφαλοπλακουντιακού αίματος από το πεδίο «Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία»	30
Κ. Μορφάκης, Κ. Βλαντώνη	
Οι νευροεπιστήμες στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες: ευρήματα από ομάδες εστίασης.....	46
Γεωργία Μάρθα Γκότση	
Το ζήτημα της απαγόρευσης της πορνείας στην Ευρώπη: Τα δύο κυρίαρχα μοντέλα νομοθέτησης της πορνείας και οι ασυνέπειες της ελληνικής νομοθεσίας	67
Αριάδνη Πολυχρονίου	
Ανασκόπηση.....	88
Ευθανασία: Πρακτικές που εφαρμόζουν οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης	89
Αλεξάνδρα Ι. Κοζαμάνη	

CONTENTS

Editorial.....	1
The two-fold significance of Research Ethics Committees (RECs): ensuring ethical research but also providing indirect ethics training of researchers.....	2
Vasiliki Mollaki	
Original Articles	5
General Data Protection Regulation and Horizon 2020 Ethics Review Process: Ethics Compliance under GDPR	6
Albena Kuyumdzhieva	
Bioethics in Education	14
Alexandra Glykofridi, Maria Zapounidou	
“Biological gold”: Critical approaches of umbilical cord blood banking from the field “Science, Technology, Society”	31
C. Morfakis, K. Vlantoni	
Neurosciences in psychiatric expert reports: findings from focus groups.....	47
Georgia Martha Gotsi	
The question of the prohibition of prostitution in Europe: A comparative overview of the Nordic and the German- Dutch model and the inconsistencies of the Greek Legislation ..	68
Ariadni Polichroniou	
Review	88
Euthanasia: Practices applied by the countries of the European Union.....	90
Alexandra J. Kozamani	

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Άρθρο Σύνταξης - Editorial

The two-fold significance of Research Ethics Committees (RECs): ensuring ethical research but also providing indirect ethics training of researchers

Vasiliki Mollaki^{1,2}

¹ Hellenic National Bioethics Commission, Athens, Greece.

² Ethics Expert, European Commission.

v.mollaki@bioethics.gr

Keywords: Research Ethics Committees, RECs, bioethics, ethics review, ethics evaluation, ethics training.

Η διττή σημασία των Επιτροπών Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ): εξασφάλιση της ηθικής έρευνας αλλά και έμμεση εκπαίδευση των ερευνητών σε θέματα ηθικής και δεοντολογίας

Βασιλική Μολλάκη^{1,2}

¹ Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, Αθήνα, Ελλάδα.

² Εμπειρογνώμονας Ηθικής και Δεοντολογίας, Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Λέξεις κλειδιά: Επιτροπές Ηθικής και Δεοντολογίας, ΕΗΔΕ, βιοηθική, αξιολόγηση, εκπαίδευση στην ηθική και δεοντολογία.

Recently, the law 4521/2018 required that Research Ethics Committees (RECs) must be established in all Higher Education and Research Institutes in Greece.¹ The purpose of RECs is to ensure that research including -but not limited to- research with human subjects, human biologic material, personal data or research posing risk to the environment, is in accordance with the principles of ethics, and meet the standards for research integrity and best practices. It is within the RECs' competence to examine whether a specific research project does not infringe the legislation in force and that it follows the generally accepted ethics principles. As a result, RECs review and assess each research project and may decide upon recommendations or require changes in the research content or methods, in order for the project to meet the higher ethical standards.

Nevertheless, at this point where most RECs have been recently or are currently being established in Higher Education and Research Institutes, there is also another, equally significant meaning of their establishment: RECs, through their procedures of applying for approval, assessment of research protocols, as well as through their decisions and recommendations, provide a chance to raise ethics awareness and training among researchers in Greece. Not to mention the continuous training and gain of experience in research ethics and governance of the Committee members themselves.

The importance of RECs in ethics awareness and training of researchers becomes even more critical, if one takes into account the fact that Ethics courses are sparse in undergraduate studies in Greece. Medical Ethics courses are still elective in some Medical Schools -even in top Universities-, whilst Ethics or Bioethics courses are elective or completely absent from the curriculum of some Departments of Biology. This emphasizes the lack of adequate ethics training and illustrates that raising awareness and training -in any form, even through the function of RECs- is imperative.

At this point, one should have a look at relevant aspects of how RECs or Institutional Review Boards (as they are mostly called in the United States of America) function in other countries. In many cases, RECs or IRBs have

established mandatory ethics training courses for their personnel staff who are engaged in research - at least with humans and/or human biologic material. This means that anyone involved in research design, conduct, data analysis or reporting is required to complete the relevant ethics training. Top-rated US and European Universities²⁻⁵ have already put in place institutional policies requiring the completion of ethics training courses for personnel staff, including undergraduate students, research staff and Principal Investigators (PIs). In some cases, it is even a prerequisite to complete the ethics training for protocol approval by the REC or the IRB.

Of course, RECs requiring the completion of training courses before the submission of protocols for approval is far too optimistic and impractical at this point in Greece, where RECs have only been recently established by law. However, there are three realistic goals that need to be pursued and could be achieved at this point: a) Direct training of REC members, through continuing education sessions and workshops in ethics, and b) indirect training of research staff by completing the self-assessment forms during application for approval procedures and through the necessity to respond and adhere to the RECs' final recommendations and requirements, and c) direct training of researchers via seminars or workshops which will be organized by the RECs.

National Bodies with relevant expertise and know-how must have an active role in providing initial and continuous training of all stakeholders: both REC members and researchers. The Hellenic National Bioethics Commission⁶ and the General Secretariat of Research and Technology⁷ could have a major contribution to this effort, by providing expert training and body of knowledge for people involved in the process of ethics review of research, as well as practical workshops for researchers.

To conclude, through the establishment of RECs, researchers are now "obliged to stick to the rules of ethical conduct of research". However, we should not only rely on the obligatory nature of the ethics review process through RECs, but additional training must be provided to researchers and research staff. RECs will not only provide safeguards for better science and research

in Greece. RECs will also provide guidance for researchers with regards to the ethical conduct of research and will facilitate cultivating a research culture.

References

1. Law 4521/2018. Establishment of the University of West Attica and other provisions.
2. Harvard University. The Committee on the Use of Human Subjects (CUHS). Ethics Training Overview Policy. Available at <https://cuhs.harvard.edu/required-ethics-training>
3. Massachusetts Institute of Technology (MIT). Committee on the Use of Humans as Experimental Subjects (COUHES). Available at <http://couhes.mit.edu/>
4. Stanford University. Human Subjects Institutional Review Board. Available at <https://researchcompliance.stanford.edu/panels/hs>
5. University of Oxford. Integrity and ethics training. Available at <https://researchsupport.admin.ox.ac.uk/support/training/ethics#collapse409416>
6. Hellenic National Bioethics Commission. Available at www.bioethics.gr
7. General Secretariat of Research and Technology of the Ministry of Education, Research and Religious Affairs. Available at <http://www.gsrt.gr/>

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Πρωτότυπες Εργασίες - Original Articles

General Data Protection Regulation and Horizon 2020 Ethics Review Process: Ethics Compliance under GDPR

Albena Kuyumdzhieva¹

¹ Programme Manager Research/Ethics Review, Scientific Advise Mechanism, Ethics and Research Integrity Sector, DG RTD, European Commission.

 albena.kuyumdzhieva@ec.europa.eu

Abstract

The present manuscript examines the new ethics data protection requirements introduced for the research projects funded by the European Programme Horizon 2020.

Initially, reference is made to the basic data protection principles introduced by the General Data Protection Regulation (GDPR) and the derogations permitted in the research field in favor of the science advancement. Although these derogations are subject to a number of safeguards to protect personal data, new ethics requirements are introduced for research projects funded by the European Programme Horizon 2020. The aim of these safeguards is the increased transparency and accountability at the data processing and the consequent enhanced protection of the individuals' rights. These requirements are geared to the main research ethics postulate, which requires free, voluntary and informed participation of the research subject.

Under these new requirements, Horizon 2020 beneficiaries/applicants must comply with a set of predefined standards, reflecting their ethical and legal obligations, provide a detailed and precise description of the technical and organisational measures that will be implemented in order to safeguard the rights of the research participants and also demonstrate their observance. In addition, depending on the type of the data being processed and the data processing techniques, the H2020 applicants/beneficiaries may need to provide a number of additional documents/explanations and implement further measures.

Keywords: General Data Protection Regulation, GDPR, Horizon 2020, ethics review.

Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΓΚΠΔ) και διαδικασία ηθικής αξιολόγησης στο πλαίσιο του Ορίζοντα 2020: Συμμόρφωση ηθικής και δεοντολογίας υπό τον ΓΚΠΔ

Albena Kuyumdzhieva¹

¹ Programme Manager Research/Ethics Review, Scientific Advise Mechanism, Ethics and Research Integrity Sector, DG RTD, European Commission.

Περίληψη

Το παρόν κείμενο εξετάζει τις νέες απαιτήσεις δεοντολογίας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων που εισήχθησαν στο πλαίσιο των χρηματοδοτούμενων από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Horizon 2020 ερευνητικών έργων.

Αρχικά, γίνεται αναφορά στις βασικές αρχές προστασίας δεδομένων που εισάγονται από τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (GDPR) και τις παρεκκλίσεις που επιτρέπονται στον χώρο της έρευνας με σκοπό την πρόοδο της επιστήμης. Παρόλο που οι παρεκκλίσεις αυτές υπόκεινται σε ορισμένες διασφαλίσεις για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, νέες απαιτήσεις δεοντολογίας εισάγονται για τα ερευνητικά έργα που χρηματοδοτούνται από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Horizon 2020. Στόχος των διασφαλίσεων αυτών είναι η αυξημένη διαφάνεια και ευθύνη κατά την επεξεργασία δεδομένων και η συνακόλουθη ενισχυμένη προστασία των δικαιωμάτων των φορέων των δεδομένων. Οι απαιτήσεις αυτές είναι προσανατολισμένες στην κύρια αρχή της δεοντολογίας της έρευνας που προϋποθέτει την ελεύθερη και ενημερωμένη συμμετοχή του υποκειμένου στην έρευνα.

Στα πλαίσια αυτών των νέων απαιτήσεων, οι ερευνητές του προγράμματος Horizon 2020 πρέπει να συμμορφώνονται με ένα σύνολο προκαθορισμένων προτύπων που αντικατοπτρίζουν τις δεοντολογικές και νομικές υποχρεώσεις τους και να περιγράφουν με λεπτομέρεια και ακρίβεια τα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα που θα ληφθούν προκειμένου να διαφυλαχθούν τα δικαιώματα των συμμετεχόντων στην έρευνα, καθώς και να αποδεικνύουν την τήρησή τους. Ανάλογα δε με τον τύπο των δεδομένων που υποβάλλονται σε επεξεργασία και τις τεχνικές επεξεργασίας δεδομένων, οι συμμετέχοντες στο πρόγραμμα χρειάζεται να παράσχουν μια σειρά προσθέτων εγγράφων και εξηγήσεων και να λάβουν περαιτέρω μέτρα.

Λέξεις κλειδιά: Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, ΓΚΠΔ, Ορίζοντα 2020, αξιολόγηση ηθικής και δεοντολογίας.

I. Introduction

The rapid digital revolution changed the way people live and communicate, thus creating research development opportunities that were hardly existing in the 'off-line' era. And while the benefits of these new developments are undeniable, they can sometimes come at a 'price' to ethics, as the daily interactions between the different technologies and the social fabric can have unforeseen social, political, environmental and human impacts that go far beyond the initial purpose of the applied technologies/research methods.

Safeguarding the basic rights to privacy and data protection¹ in all H2020 funded projects is therefore among the main priorities of the Ethics Review Process. The entry into force of the EU General Data Protection Regulation 2016/679 (GDPR) underpinned the right to privacy and data protection, by translating these principles into an enforceable legal framework. While the Regulation (which entered into force on 25th of May 2018), builds on the principles of the previous EU Data Protection Directive 95/46/EC (repealed by GDPR), it introduces new elements, aimed at increasing transparency and accountability of the data processing and enhancing the data protection rights of the individuals. Among them are:

- Enhanced accountability: data controllers/processors are accountable for the data processing operations and must be able to demonstrate compliance with GDPR at all times (record-keeping). Failure to do so may result in a number of sanctions and administrative fines (up to 20 0000 or 4% of the global turnover, whatever is higher).
- Risk based approach: A number of technical and organisational measures must be introduced to safeguard the data subject's rights during the data processing operations. These

include amongst others: data minimisation; data protection by design and by default; notification of data breach to the National Data Protection Authorities and data subjects; data protection impact assessments; appointment of data protection officer etc. The appropriateness of those measures should be assessed when taking into consideration the nature, scope, context and purpose of the processing activities and the risks to the human rights and freedoms of the data subjects, associated with the processing.

II. GDPR in the context of scientific research

Acknowledging the importance of personal data processing for scientific purposes, GDPR enables science advancement by providing a number of research specific derogations. The most significant of them refer to purpose and storage limitations, processing of special categories of data, secondary use and data subject rights.

- *Special categories of data (formerly known as sensitive data.)*² the processing of such data is generally prohibited, with a few notable exceptions, such as scientific research.

The processing of special categories of data for research purposes is however subject to the application of appropriate safeguards, aimed at protecting the fundamental rights and interests of the research participants and ensuring proportionality between the aim of the processing and the nature of the processed data. Member states are empowered to choose to maintain or introduce further conditions or limitations with regard to the processing of genetic, biometric and health data and adopt derogations for some of the

¹ Art. 8 EU Charter of Fundamental Rights and art. 16 (1) TFEU

² Special categories of personal data include: data revealing racial or ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, or trade union membership, genetic data, biometric data, data concerning health or data concerning a natural person's sex life or sexual orientation (art. 9.1 GDPR).

data subjects' rights (art. 9(4) and art. 89(2) GDPR).

▪ **Broad consent:** Consent under GDPR must be free, specific, informed and unambiguous, given by clear affirmative action.³

For research purposes, however, GDPR provides specific derogation, introducing the notion of *broad consent*. This notion is applicable in cases where it is difficult, if not impossible to envision all purposes of personal data processing at the moment of data collection. Such exception suggests that researchers may apply the notion of broader consent, covering not only the specific study but particular areas of scientific research. The latter is possible only if the rights of the data subjects are safeguarded by adherence to the recognised ethical standards of scientific research (recital 33 GDPR). Key consideration should be given to the fairness of data processing in this regard.

▪ **Storage limitation:** Under GDPR, personal data must be kept in a form which permits identification of data subjects for no longer than is necessary for the purposes for which the personal data are processed.

In the research context, GDPR allows research data to be stored longer than it is absolutely necessarily for the purposes for which the data are processed, providing that appropriate justification and technical and organisational measures are set in place.

▪ **Right to information:** GDPR strengthens the data subject rights by providing extensive list of elements, comprising the information rights of the individuals along with the rights to access and rectification, right to be forgotten, right to restriction of processing, right to

be informed and object profiling etc. (art.13-21).

Under certain conditions (e.g. when the personal data have not been obtained from the data subjects directly), GDPR exempts the researches from their obligation to provide information to the research participants, if this proves impossible or involves disproportionate effort [art.14.5 (b)]. In applying this exemption, the number of the individuals involved, the age of the data subjects and the safeguards adopted should be taken into consideration along with the requirement for fair data processing;

These derogations are subject to a number of safeguards ensuring that appropriate technical and organisational measures for protecting the rights and freedoms of the data subjects are set in place (art.89). These include upholding the principle of data minimisation at all times and using anonymised/pseudonymised data, if the research purposes can be achieved in this manner. Data protection impact assessments and the appointment of data protection officers, along with the possibilities for enforcing sanctions and substantial administrative fines complement the privacy and data protection safety net.

III. New Ethics Data Protection Requirements for Horizon 2020 Funded Projects

A number of ethics requirements aimed at ensuring the fairness of the data processing and safeguarding the human rights and freedoms of the research participants have been established within the framework of H2020 Ethics Review Process. These are geared around the main research ethics postulate that research participation should be free, voluntary and informed, or in other words, no person should become unwilling or involuntary participant in a research experiment.

Depending on the type and scale of the processed personal data, the methodology used, and the potential risks for the research participants, Horizon 2020 beneficiaries/applicants must comply with a set of pre-established standards, reflecting their ethical and legal obligations.

³ For research involving clinical trials, the processing of data should also comply with the requirements established in the Regulation (EU) 536/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on clinical trials on medicinal products for human use, and repealing Directive 2001/20/EC.

As a general rule, whenever the research project involves the processing of personal data, H2020 applicants/beneficiaries must demonstrate that the principle of data minimisation (collect only data which is relevant and limited to the purposes of the research project) is adhered at all times and consider if their research objectives cannot be met by using anonymised or pseudonymised data. They must also provide a detailed description of the technical and organisational measures that will be implemented in order to safeguard the rights of the research participants. Such measures include, but are not limited to:

- the involvement of institutional data protection officer (DPO) in the design of the data processing operations and disclosure of his/her contact details to the research participants;
- elaboration of a project specific data protection policy, including description of the security measures to prevent unauthorised access to personal data, details of the anonymisation/pseudonymisation techniques; justification of why research data will not be anonymised/pseudonymised (if relevant), explanation on how is all of the processed data relevant and limited to the purposes of the project ('data minimisation' principle).
- Detailed description of the data transfers (type of data transferred and country to which it is transferred - for both EU and non-EU countries).

In addition, the applicants/beneficiaries must also provide details of the informed consent procedures that will be implemented and - depending of the severity of the research intervention- submit templates of the informed consent forms and information sheets (if available at the time of the application).

Depending on the type of the data which is processed and the data processing techniques, the applicants/beneficiaries may need to provide a number of additional documents/explanations. These refer to the following cases:

Processing of special categories of personal data

The processing of special categories of data may potentially expose the research participants to higher risks, and therefore a higher level of protection must be ensured for such data processing operations. If such type of data is processed within the proposed project, the researcher must justify the need for such processing and provide comprehensive description of the data protection policy and security arrangements.

Further on, the processing of genetic, biometric and health data requires additional attention as EU Member States have the right to adopt special derogations pertaining to the processing of such data. The researchers should therefore check if special derogations have been established under the national legislation of the country where the research takes place, ensure compliance with the latter and submit a declaration of compliance to the funding agency.

Data processing involving profiling, systematic monitoring of individuals or processing of large scale of special categories of data, intrusive methods of data processing or any other data processing operation that may result in high risk to the rights and freedoms of the research participants.

Some data processing techniques might be extremely privacy intrusive and may expose the research participants at higher ethics risks. Examples of such intrusive methods include: behaviour profiling, tracking, surveillance, audio and video recording, geo-location tracking etc.

In case H2020 applicants/beneficiaries intend to use any privacy intrusive data processing methods, they must include in their research protocol a comprehensive description of the latter and carry out a comprehensive assessment of the ethics risks associate with the data processing activities. The researchers must also reflect on the potential harms to the rights of the research participants and devise risk mitigation measures. In cases the data processing operations may result in high risks for the data subjects, the researchers should also seek the opinion of the data controller on the need for a data protection

impact assessment in accordance with art. 35 GDPR.

In case the proposed research involves profiling, researchers must also provide description of the procedures for informing the research participants about the profiling and its possible consequences, and explain the adopted risk mitigation measures.

Further processing of previously collected personal data

In case the research will involve data processing of previously collected data, (e.g. use of pre-existing data sets or sources, merging existing data sets), the applicants/beneficiaries must provide details of the database used or of the source of the data and the particular data processing operations, along with the permission of the owner/manager of the data sets (when relevant). They must explain how the privacy and data protection rights of the research participants will be safeguarded. This is particularly pressing in the cases, where the personal data is not collected by the researcher (but a third party) and the research participants are unaware that they take part in this particular research. This is why it is of crucial importance for the applicants/beneficiaries to be able to explain the lawful basis for the further processing and demonstrate that the appropriate technical and organisational measures are in place to safeguard the rights of the data subjects.

Processing of publicly available personal data

H2020 applicants/researchers must be aware that the mere fact of posting information on any media platform does not mean that these data become 'open'⁴ and can be used by everyone. When using such data, they must consider the reasonable expectations of privacy of the data

subjects (e.g. privacy-settings, closed groups discussions, limited audience to which the data were made available etc.)

Moreover, the utilisation of publicly available data, should be also examined in the context of the 'right to be forgotten', enabling the data subjects to have their personal data erased and no longer processed, where this is no longer necessarily; the consent has been withdrawn; the processing has been objected or/and the data processing does not comply with GDPR. In order to ensure that the privacy and data protection rights of the data subjects are not violated, H2020 applicants/beneficiaries should factor in these considerations in their research proposal and confirm that the data used in the project is publicly available and can be freely used for the project purposes.

Transfer of personal data from EU to Non-EU countries

Transfer of personal data from EU to non-EU countries require special attention. Such transfer can raise ethics and legal concerns related to the level of personal data protection offered in some non-EU countries. Researchers should bear in mind that data transfers occur not only when the data is actually 'send' to third party, but also when it is accessed and processed by partners and service providers located outside of EU. Researchers should therefore check if all third party services they wish to use (e.g. survey tools, data analytics, cloud storage etc.) are based in EU or legally represented in the EU in accordance with the GDPR. If this is not the case, appropriate legally binding and enforceable agreements with partners or service providers prior to data transfers should be concluded. The latter must ensure the appropriate level of data protection (organisational and technical measures) and prevent 'onward transfer' of personal data by members of the consortium and any other recipients outside the framework of such agreements.

To comply with their ethical and legal obligations, researchers, wishing to transfer personal data from EU to non-EU country should explain in details (in their research proposal) what types of personal data will be exported and how the rights of the research participants will be

⁴ According to the definition of Open Data Institute, "Open data and content can be freely used, modified, and shared by anyone for any purpose". For more information see: <http://opendefinition.org/>

safeguarded. They must also submit a declaration, confirming compliance with Chapter V of the GDPR.

Based on its assessment of domestic legislation and international commitments, the European Commission has granted to a number of countries the so called ‘adequacy decision’. The latter means that these countries provide adequate level of personal data protection and personal data can be transferred from the EU (and Norway, Liechtenstein and Iceland) to that third country without any further safeguard being necessary. As of August 2018, these countries are Andorra, Argentina, Canada (commercial organisations), Faroe Islands, Guernsey, Israel, Isle of Man, Jersey, New Zealand, Switzerland, Uruguay and the United States of America (limited to the Privacy Shield framework). Researchers who will share personal data with their partners and collaborators, outside of EU should therefore check if such data transfer is covered by adequacy decision (https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/data-transfers-outside-eu/adequacy-protection-personal-data-non-eu-countries_en).

Transfer of personal data from non-EU countries to EU

The collection of personal data outside of EU and the existence of national law of a third country that covers such data transfer does not mean that GDPR and EU ethics principles do not apply. As a general rule, EU’s ethics standards apply to all EU-funded research irrespective of where it takes place. Moreover, GDPR covers in its scope the data processing of all data

controllers, based in EU, irrespectively of where the processing takes place. Researchers wishing to transfer personal data from non-EU country to EU must therefore fully comply with the ethics and legal standards, provided by GDPR. They should also ensure that they adhere to the data protection laws of the country where data is collected and submit a declaration of compliance in this regard, along with the details of the personal data to be imported to EU.

Further comprehensive information on the ethics requirement related to data processing can be found in the EC Guidance ‘How to complete your ethics self-assessment’, available at: http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/hi/ethics/h2020_hi_ethics-self-assess_en.pdf.

The Ethics Appraisal process in Horizon Europe will be based of the current process. In applying the principles of simplification and verifiable trust, the new process will depend greatly on the local structures (ethics committees, data protection officers etc.) for further streamlining the procedures and avoiding duplication of work. Nevertheless the European Commission will enhance its adherence to the ethics principles described in article 10 of the Horizon Europe proposal by strengthening the ethics checks during the life of research projects, focusing on projects that raise serious ethics issues and concerns.

Η βιοηθική στην εκπαίδευση

Αλεξάνδρα Γλυκοφρύδη¹, Μαρία Ζαπουνίδου²

¹ Βιολόγος, Msc, Αναπληρώτρια Εκπαιδευτικός, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Δυτικής Αττικής, Αθήνα.

² Τεχνολόγος Ιατρικών Εργαστηρίων, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Βιοηθικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

 mariazapounidou4@gmail.com

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια τα ζητήματα βιοηθικής έχουν αποκτήσει μεγάλη σημασία καθώς έχει γίνει εμφανές ότι οι πολίτες όλων των ηλικιών θα κληθούν, σε κάποια φάση της ζωής τους, να λάβουν αποφάσεις με ηθικές προεκτάσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν την επιστήμη και την τεχνολογία. Οι έρευνες δείχνουν ότι υπάρχει παγκόσμια συμφωνία για την ανάγκη διδασκαλίας περισσότερων ηθικών και κοινωνικών θεμάτων που σχετίζονται με την επιστήμη και την τεχνολογία σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

Σε αυτό το άρθρο επιχειρείται αρχικά να διερευνηθούν, μέσα από την δημοσιευμένη βιβλιογραφία, η σημασία και ο ρόλος της βιοηθικής κυρίως στην δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Εξετάζονται παραδείγματα προγραμμάτων σπουδών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι στόχοι τους και η συμβολή τους στη βελτίωση της κατανόησης από τους μαθητές των διαφόρων πτυχών της βιοηθικής. Στη συνέχεια επιχειρείται μια ανασκόπηση της θέσης της βιοηθικής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αναλύονται οι διαφορετικές φιλοσοφίες προσέγγισης της βιοηθικής εκπαίδευσης και η σχέση της με τα ανθρώπινα δικαιώματα και ακολούθως συγκρίνονται τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των στρατηγικών διδασκαλίας της ενσωμάτωσης και της εξειδίκευσης.

Εν κατακλείδι, φαίνεται ότι βιοηθική εκπαίδευση αξίζει να συνδεθεί με άλλες επιστήμες και να ενσωματωθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης δεξιοτήτων αποτελεσματικής και ενημερωμένης λήψης αποφάσεων είτε πρόκειται για επαγγελματίες υγείας είτε για τους πολίτες της συγχρονης κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: Βιοηθική εκπαίδευση, βιοηθική σκέψη, ανθρώπινα δικαιώματα, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, πανεπιστημιακή εκπαίδευση, ενσωμάτωση, εξειδίκευση.

Bioethics in Education

Alexandra Glykofridi,¹ Maria Zapounidou²

¹ Biologist Msc, Supply teacher in Secondary Education in Western Attica, Athens.

² Biomedical scientist, Postgraduate student of Bioethics, University of Crete.

Abstract

During recent years, bioethics have become increasingly important as it has become clear that citizens of all ages will be called upon to take ethical decisions about the use of science and technology at some stage of their lives. Research shows that there is a global agreement on the need to teach more of these ethical and social issues related to science and technology at all levels of education.

This article attempts to investigate the importance and role of bioethics in secondary and undergraduate university education. Examples of primary and secondary education curricula, their goals and their contribution to improving students' understanding of the different aspects of bioethics are presented. Then, it is attempted to review the situation of bioethics in universities curricula. The article analyzes the different philosophies of approaching bioethical education, its relation with human rights and compares the advantages and disadvantages of the teaching strategies of integration and specialization.

In conclusion, it seems that bioethics is worthwhile being joined together with other disciplines and integrated into a wider framework of effective and informed decision-making skills, whether the person is a health professional or a modern citizen.

Keywords: Bioethics education, bioethical thinking, human rights, secondary education, higher education, integration, specialization.

Εισαγωγή

Το 1926, ο προτεστάντης θεολόγος Fritz Jahr όρισε, στην εργασία του «Wissenschaft vom Leben und Sittenlehre» (Επιστήμη της ζωής και της ηθικής), την αντίληψη της βιοηθικής στην Ευρώπη. Με την εργασία αυτή τόνισε τη σχέση μεταξύ βιολογίας και φιλοσοφικής ή θεολογικής ανθρωπολογίας και την πρακτική έκφρασή της στην ιατρική και την ψυχολογία. Ο Jahr εισήγαγε την έννοια της βιοηθικής ως ένα αξίωμα και συμπεριέλαβε σ' αυτό όχι μόνο τον άνθρωπο, αλλά και όλα τα έμβια όντα, προκειμένου να αναβαθμίσει την ανθρώπινη συμπεριφορά στο πλαίσιο της τότε επιστημονικής και τεχνικής προόδου. Ήταν επίσης ο πρώτος που υποστήριξε την εισαγωγή των ηθικών αξιών στην διδασκαλία των επιστημών στο σχολείο

Τη δεκαετία του 1970, ο Αμερικανός βιοχημικός Van Rensselaer Potter έφερε τον όρο βιοηθική στο προσκήνιο όταν θεώρησε απαραίτητο να συνδυάσει τη βιολογική γνώση με τη γνώση για τις ανθρώπινες και ηθικές αξίες. Αν και ο Potter τόνισε την ανάγκη για δράση στον τομέα του περιβάλλοντος, προτείνοντας τη βιοηθική ως την επιστήμη της επιβίωσης, το πολιτικό, οικονομικό και επιστημονικό πλαίσιο εκείνης της χρονικής περιόδου περιόρισε τη βιοηθική σε θέματα που αφορούσαν κυρίως τις ιατρικές επιστήμες και τη βιοτεχνολογία. Παρά την αρχική ηγεμονία αυτής της προσέγγισης, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 και του '90, ο Potter συνέχισε να αναδεικνύει τις αξίες και τις ηθικές συμπεριφορές που σχετίζονται με τις παγκόσμιες αποφάσεις στον κοινωνικό και περιβαλλοντικό τομέα. Η προσοχή του στην ενσωμάτωση οικολογικών εννοιών και αξιών στην ιατρική και την υγεία παραμένει σημαντική και επίκαιρη. Η βιοηθική ως κλάδος της εφαρμοσμένης ηθικής, καθιερώθηκε ως η μελέτη των ηθικών προβλημάτων και διλημάτων που προκύπτουν από την ιλιγγιώδη ανάπτυξη των βιοεπιστημών και της βιοτεχνολογίας [1].

Με την αλματώδη πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας σε ένα ευρύ φάσμα τομέων, συμπεριλαμβανομένων για παράδειγμα, της επιστήμης του εγκεφάλου, της νανοτεχνολογίας, του προσδιορισμού της αλληλουχίας του γονιδιώματος ή των τεχνολογιών

υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, τα ηθικά ζητήματα έχουν έρθει όλο και περισσότερο στο προσκήνιο και πλέον απασχολούν όχι μόνο τους επιστήμονες αλλά και το ευρύ κοινό. Οι πολίτες θα κληθούν να λάβουν αποφάσεις με ηθικές προεκτάσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν την επιστήμη, την τεχνολογία και τις εφαρμογές τους τόσο στην καθημερινή τους ζωή όσο και για την διαμόρφωση των επιλογών δημόσιας πολιτικής στην κοινωνία. Από τις αρχές τις δεκαετίας του 1990, οι έρευνες άρχισαν να προβάλλουν έντονα την ανάγκη διδασκαλίας περισσότερων ηθικών και κοινωνικών θεμάτων που συνδέονται με την επιστήμη και την τεχνολογία [2]. Τα ηθικά ζητήματα των βιοεπιστημών απέκτησαν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στην διδασκαλία της επιστήμης ως μέσο για τη βελτίωση της επιστημονικής παιδείας των πολιτών αλλά και για την κατανόηση των κοινωνικό-επιστημονικών θεμάτων, συμπεριλαμβανομένης της ηθικής λήψης αποφάσεων. Με την έγκριση της Οικουμενικής Διακήρυξης για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα από τη Γενική Διάσκεψη της UNESCO το 1997 και από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 1998, αναδείχθηκε η ανάγκη βιοηθικής εκπαίδευσης. Κατά τη 32η Γενική Διάσκεψη της UNESCO το 2003, πολλά κράτη μέλη εξέφρασαν την ανάγκη διδασκαλίας προγραμμάτων βιοηθικής στην επιστημονική και επαγγελματική εκπαίδευση. Με βάση αυτές τις συστάσεις, η UNESCO ξεκίνησε το «Πρόγραμμα Εκπαίδευσης στην Ηθική» το 2004. Τα διεθνή πρότυπα για την εκπαίδευση στη βιοηθική ενισχύθηκαν περαιτέρω με τη Διεθνή Διακήρυξη για τα Γενετικά Δεδομένα Ανθρώπου το 2003 και την Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, που υιοθετήθηκε από την 33η Γενική Διάσκεψη της UNESCO το 2005, με τις οποίες θεσμοθετείται ένα σύνολο αρχών βιοηθικής και παρέχεται μια κοινή παγκόσμια πλατφόρμα μέσα από την οποία η βιοηθική μπορεί να εισαχθεί και να διδαχθεί. Με τις δραστηριότητές της, η UNESCO συμβάλλει μεταξύ άλλων στην προώθηση της ηθικής στην επιστημονική εκπαίδευση και στην παροχή σχετικού εκπαιδευτικού υλικού. Η Διεθνής Επιτροπή Βιοηθικής (IBC) λειτουργεί για να

προωθήσει τον προβληματισμό σχετικά με τα ηθικά και νομικά ζητήματα που προκύπτουν από την έρευνα στις βιοεπιστήμες και τις εφαρμογές τους, καθώς και να ενθαρρύνει την ανταλλαγή ιδεών και πληροφοριών, ιδίως μέσω της εκπαίδευσης. Μια ακόμη συνιστώσα του προγράμματος βιοηθικής εκπαίδευσης είναι η Συμβουλευτική Επιτροπή Εμπειρογνομόνων για τη Διδασκαλία της Βιοηθικής. Ένα από τα πρώτα έργα της ήταν η ανάπτυξη μιας πρότασης για ένα βασικό πρόγραμμα σπουδών στη βιοηθική με βάση αυτά που υιοθετήθηκαν στην Οικουμενική Διακήρυξη για τη βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το 2006 διοργανώθηκε πιλοτικό πρόγραμμα κατάρτισης των εκπαιδευτικών στη ηθική, το οποίο διοργάνωσε η έδρα της βιοηθικής της UNESCO στη Haifa του Ισραήλ. Η ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Εκπαίδευσης στην Ηθική (IAEE) το 2010 ήταν ένα λογικό αποτέλεσμα του Προγράμματος Εκπαίδευσης στην Ηθική της UNESCO. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος εντοπίστηκαν και περιγράφηκαν προγράμματα διδασκαλίας βιοηθικής, στην Ανατολική Ευρώπη, την Αραβική χερσόνησο, την περιοχή της Μεσογείου και την Αφρική. Πάνω από 235 εκπαιδευτικά προγράμματα έχουν εισαχθεί στη βάση δεδομένων του Παρατηρητηρίου της Παγκόσμιας Ηθικής της UNESCO, που καλύπτει πολλές χώρες [3,4].

Η βιοηθική περιλαμβάνει ηθικά ζητήματα που σχετίζονται με όλους τους κλάδους της επιστήμης, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος, των βιοεπιστημών, της ιατρικής και των συναφών τεχνολογιών και έρχεται να ενώσει τη βιολογία με τη φιλοσοφία και τη γνώση των ανθρώπινων αξιακών συστημάτων. Ως εκ τούτου, η βιοηθική αποτελεί σημείο τομής των επιστημονικών πεδίων θεμελιωδών επιστημών, όπως οι Επιστήμες της Παιδείας, της Ψυχολογίας, της Θεολογίας, της Φιλοσοφίας, των Βιοεπιστημών και γενικά των επιστημών που ασχολούνται με τη μελέτη των ζώντων οργανισμών, της Κτηνιατρικής και των Ιατρικών Επιστημών αλλά και της Νομικής Επιστήμης. Η βιοηθική παιδεία θεωρείται ταυτόχρονα συστατικό στοιχείο της ηθικής εκπαίδευσης, αλλά και ο ακρογωνιαίος λίθος της, καθώς πλέον υπάρχει ισχυρή συναίνεση μεταξύ των επιστημόνων ότι η εκπαίδευση στις κοινωνικό-

ηθικές όψεις των βιοεπιστημών είναι ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη των μαθητών όχι μόνο σε επαγγελματίες της επιστήμης αλλά και σε καλά εκπαιδευμένους πολίτες του αύριο [5,6]. Επιπλέον, συνιστάται τα μαθήματα επιστήμης σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης να ενσωματώνουν τη βιοηθική σκέψη και τα ηθικά ζητήματα των βιοεπιστημών, όχι με τρόπο που απλώς να επισημαίνουν τα προβλήματα αλλά να παρακολουθούν αναλυτικά τις ηθικές διαστάσεις αυτών των θεμάτων [7,8]. Σε αυτό το άρθρο, επιχειρείται μια περιγραφή των αποτελεσμάτων της δημοσιευμένης βιβλιογραφίας σχετικά με την σημασία, το ρόλο και την έκταση της βιοηθικής εκπαίδευσης στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Η σημασία και ο ρόλος της βιοηθικής στη πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Η μεταστροφή των προγραμμάτων σπουδών της εκπαίδευσης προς την κριτική σκέψη και τις αναλυτικές δεξιότητες, που υπήρξε τη δεκαετία του 1990 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000, συνέβαλε στο να αυξηθεί το ενδιαφέρον για τη βιοηθική μεταξύ των εκπαιδευτικών οι οποίοι είδαν τη δυνατότητα να διδάξουν αυτές τις δεξιότητες με ενεργό τρόπο και να συζητήσουν θέματα αιχμής με τους μαθητές. Τότε υπήρξαν σημαντικές προσπάθειες για την ανάπτυξη της διδασκαλίας της βιοηθικής και εμφανίστηκαν προγράμματα για την ενθάρρυνση της εισαγωγής της βιοηθικής στα Γυμνάσια και τα Λύκεια σε πολλές χώρες όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες [9], την Ιαπωνία, τη Νέα Ζηλανδία, την Αυστραλία, τη Πορτογαλία (Εθνικό Συμβούλιο Ηθικής για τις Επιστήμες της Ζωής), τη Σιγκαπούρη κ.α. [10].

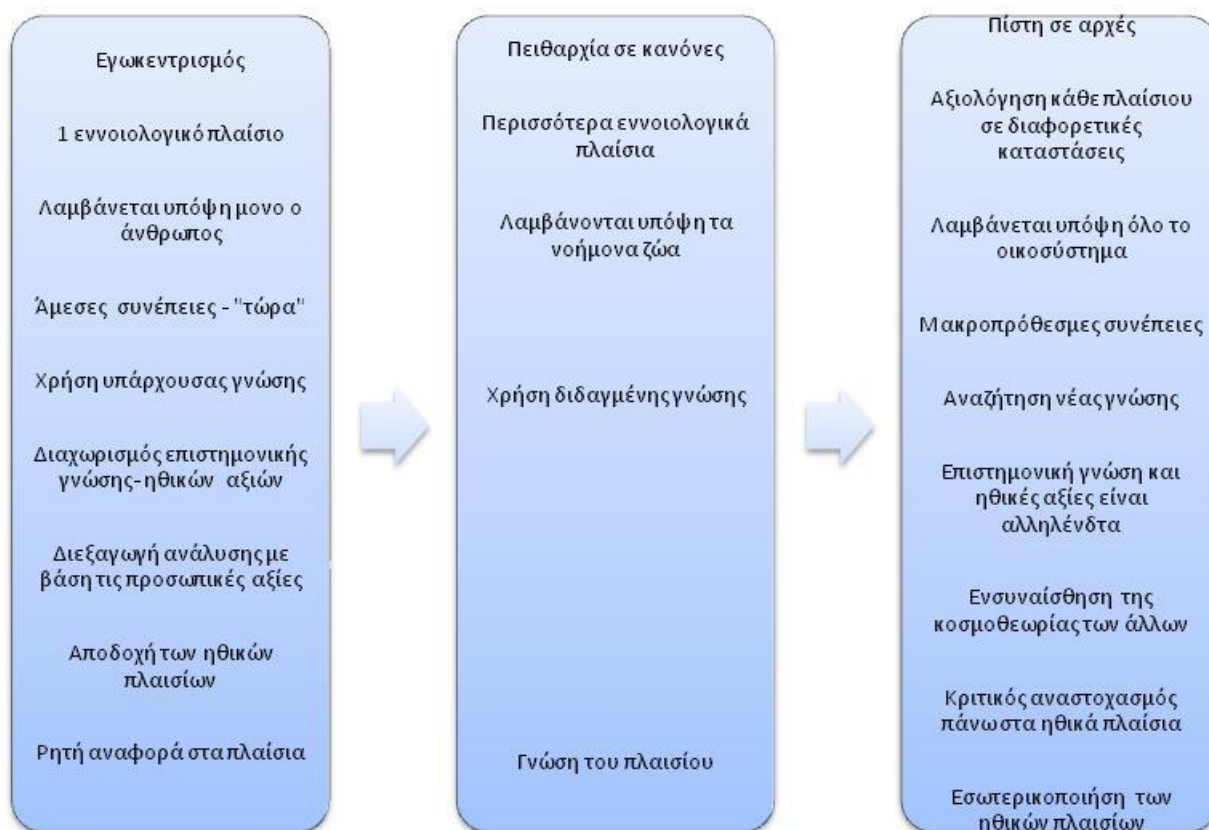
Τα τελευταία χρόνια, υπάρχει αυξανόμενη αναγνώριση της σημασίας που έχει η προώθηση της εκμάθησης απλών εννοιών της βιοηθικής ήδη από το δημοτικό σχολείο. Οι συστάσεις δεν αφορούν τη συμπερίληψη της βιοηθικής ως μάθημα στη βασική εκπαίδευση, αλλά ως μια περιοχή που θα προσεγγιστεί διαθεματικά στο πλαίσιο της ολικής, ανθρωπιστικής και κριτικής εκπαίδευσης των παιδιών και νέων εφήβων. Από την UNESCO γίνεται ειδική μνεία στην απομάκρυνση των σύγχρονων παιδιών από το περιβάλλον και τη φύση και τονίζεται η ανάγκη επανασύνδεσης με την φύση. Μάλιστα, η

περιβαλλοντική ηθική έχει ήδη αρχίσει να διδάσκεται στα δημοτικά σχολεία [11].

Υπάρχουν πολυάριθμα επιχειρήματα υπέρ της διδασκαλίας της βιοηθικής στην επιστημονική εκπαίδευση στη δευτεροβάθμια. Πρώτον, η βιοηθική είναι αναπόφευκτα συνυφασμένη με μεγάλο μέρος της επιστήμης. Οι μαθητές του σήμερα, στο σχολείο, κατά τη διάρκεια της περαιτέρω εκπαίδευσής τους και πολύ περισσότερο όταν φτάσουν στην ενηλικίωση θα συναντήσουν έναν κόσμο μετασχηματισμένο από τις νέες βιοϊατρικές γνώσεις και τις διάφορες μορφές νέων τεχνολογιών. Για το λόγο αυτό θα πρέπει, αφενός να έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες και αφετέρου την επίγνωση των κοινωνικών και ηθικών επιπτώσεων αυτών των τεχνολογιών, προκειμένου να είναι ικανοί να συμβάλουν στον αναδυόμενο διάλογο μεταξύ των υπευθύνων για τη χάραξη πολιτικής και των πολιτών αλλά και να προβούν στις κατάλληλες προσωπικές επιλογές [9]. Το δεύτερο επιχείρημα προέρχεται από την εξέταση του τι θα ήθελαν οι μαθητές να διδάσκονται στα μαθήματα της επιστήμης. Γενικά, έχει διαπιστωθεί ότι οι μαθητές εισέρχονται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με υψηλές προσδοκίες για τις θετικές επιστήμες και μια θετική στάση απέναντί τους. Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια, το ενδιαφέρον των μαθητών για την επιστήμη στις βιομηχανικές χώρες μειώνεται [12]. Ένας από τους κύριους λόγους για αυτό είναι ότι μεγάλο μέρος αυτού που μαθαίνουν οι μαθητές δεν θεωρείται «σχετικό» [13, 14]. Η «συνάφεια» περιλαμβάνει πολλά πράγματα, αλλά τον 21ο αιώνα ίσως δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι για πολλούς νέους τα ηθικά ζητήματα που εγείρει η επιστήμη φαίνονται να λείπουν από τα μαθήματά τους. Τρίτον, από τη φύση τους, τα θέματα βιοηθικής προσφέρουν έναν καινοτόμο τρόπο για να προσελκύσουν τους μαθητές στα μαθήματα που διδάσκονται στα σχολεία. Η βιοηθική έχει το πλεονέκτημα να είναι προσιτή σε μαθητές σε όλο το εύρος μαθησιακών ικανοτήτων και συχνά προσελκύει νέο ενδιαφέρον για ένα θέμα. Τέταρτον, οι μέθοδοι σκέψης και συζήτησης που χρησιμοποιούνται στη βιοηθική εκπαίδευση αλλά και η ικανότητα έρευνας για να βρεθούν οι αξιόπιστες γνώσεις που απαιτούνται για την κατανόηση των

πολύπλευρων θεμάτων της βιοηθικής μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές να μάθουν στρατηγικές προβληματισμού και αναζήτησης απαντήσεων, αυξάνοντας την κριτική ικανότητα, ικανότητα που προβάλλεται ως στόχος σε όλα τα αναλυτικά προγράμματα. Τέλος, το γυμνάσιο και το λύκειο είναι η κατάλληλη στιγμή για την προσέγγιση αυτών των ζητημάτων επειδή είναι η τελευταία ευκαιρία για πολλούς μαθητές, οι οποίοι δεν θα συνεχίσουν σε σπουδές στον τομέα της υγείας, να μάθουν για σύγχρονα βιοηθικά ζητήματα με οργανωμένο και επίσημο τρόπο [9].

Η βιοηθική εκπαίδευση εγείρει ζητήματα που αφορούν κάθε ηλικία και κατά την εισαγωγή των θεμάτων βιοηθικής στην εκπαιδευτική διαδικασία η πρόοδος στην ηθική σκέψη θεωρείται σημαντικός παράγοντας. Στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, απλά μαθήματα ηθικής απαντώνται κυρίως σε θρησκευτικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά πλαίσια ως μια απλή συμβουλή ή παρότρυνση. Για παράδειγμα, μια έρευνα σε δημοτικά σχολεία του Μπαγκλαντές διαπίστωσε ότι η ηθική γνώση σε παιδιά αυτής της ηλικίας περιορίζεται ως επί το πλείστον στην κατανόηση των εννοιών του «σωστού και λάθους», και του «λέμε πάντα την αλήθεια», κλπ [15]. Σύμφωνα με τις θεωρίες των Piaget και Kohlberg η ηθική αποτελεί μια αναπτυξιακή διαδικασία και καθώς τα άτομα μεγαλώνουν και αλληλεπιδρούν με άλλους, μετακινούνται σε μια πιο αυτόνομη και λιγότερο προσηλωμένη σε κανόνες θεώρηση της ηθικής. Η «Αυτόνομη Ηθική», σύμφωνα με τον Piaget κατακτάται μετά την ηλικία των 10 ετών, ενώ το μετασυμβατικό στάδιο σκέψης (βασισμένο σε ηθικές αρχές) μπορεί να εμφανιστεί και μετά την ηλικία των είκοσι ετών. Για να εξεταστεί η πρόοδος στην ηθική σκέψη στην επιστήμη το έργο των Piaget, Kohlberg και των διαδόχων τους στον τομέα της ηθικής ανάπτυξης είναι πολύτιμο αν και δύσκολο να εφαρμοστεί άμεσα. Σε ένα σχέδιο για την εισαγωγή της εκπαίδευσης στη βιοηθική στα σχολεία της Νέας Ζηλανδίας [16], αναπτύχθηκαν μια σειρά ενδεικτικών δεικτών που υποδεικνύουν πώς είναι επιθυμητό να προχωρήσει η ηθική σκέψη των μαθητών (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Η εξέλιξη της δεοντολογικής σκέψης. Στόχος της διδασκαλίας της βιοηθικής είναι η πρόοδος της σκέψης των ατόμων από τα αριστερά προς τα δεξιά του σχήματος.

Η εξέλιξη στη ηθική σκέψη, μπορεί να έχει διάφορες εκφάνσεις:

- Μετακίνηση από τον εγωκεντρισμό (για παράδειγμα επιθυμία μικρού παιδιού για κατοικίδιο), αρχικά στην υπακοή σε κοινωνικούς κανόνες (δεν πρέπει κανείς να αγοράζει παράνομα κατοικίδια ζώα) και στη συνέχεια στην τήρηση αιτιολογημένων αρχών (για παράδειγμα, δεν πρέπει να αγοράζει κανείς κατοικίδια ζώα ράτσας, όταν υπάρχει σημαντική πιθανότητα ένα ζώο να υποφέρει από συγγενείς διαταραχές λόγω επιλεκτικής εκτροφής, ακόμη και αν η αγορά αυτή είναι νόμιμη).
- Από την απλή αποδοχή τυποποιημένων ηθικών πλαισίων (για παράδειγμα, σχετικά με την χρήση της πυρηνικής ενέργειας) στην ικανότητα αμφισβήτησης και εκδήλωσης προτίμησης για άλλα πλαίσια (για παράδειγμα, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας).
- Από την εξέταση θεμάτων ηθικής αποκλειστικά όσον αφορά το «τώρα» (για παράδειγμα, της εξόρυξης χρυσού), σε πιο μακροπρόθεσμη προοπτική (για παράδειγμα, ρύπανση που οφείλεται στη χρήση υδραργύρου).
- Από την προσήλωση σε ένα ηθικό πλαίσιο (για παράδειγμα, συνεπειοκρατία) στη χρήση δύο η περισσότερων και στη συνέχεια στη δυνατότητα αξιολόγησης της χρησιμότητας των πλαισίων για διαφορετικές καταστάσεις (για παράδειγμα, να αξιολογούνται η συνεπειοκρατία, η αρετοκρατία και δικαιώματα όταν εξετάζεται κατά πόσον μια γυναίκα που είναι έγκυος και το έμβρυο έχει σοβαρή γενετική διαταραχή θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα να επιλέξει εάν θα κάνει ή όχι διακοπή της κύησης).

Η κριτική σκέψη είναι πιο δύσκολη στον ηθικό τομέα απ' ό,τι σε άλλους επιστημολογικούς τομείς και συν τοις άλλοις τα άτομα δεν προχωρούν ομοιόμορφα στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης (δηλαδή ισχύει ότι μπορεί ένα άτομο για κάποιες απόψεις να βρίσκεται στα αριστερά του σχήματος και δεξιά για άλλες). Η θέση οποιουδήποτε ατόμου επηρεάζεται από τα άτομα του περιβάλλοντός του, το συγκεκριμένο επιστημονικό ζήτημα που εξετάζεται, το κίνητρό του και μια σειρά από άλλους παράγοντες. Οι έφηβοι ειδικά μπορούν να είναι ιδιαίτερα άκαμπτοι στη σκέψη τους και η ακαμψία τους

έχει πολλές μορφές. Μερικοί τείνουν προς τον ηθικό απολυταρχισμό, βασιζόμενοι σε κανόνες και αντιστέκονται στη βαθύτατη κατανόηση των αιτιών πίσω από τους κανόνες ή στη διερεύνηση του κατά πόσον μπορεί να υπάρξουν κατάλληλες εξαιρέσεις. Άλλοι υιοθετούν μια εντελώς υποκειμενική και σχετικιστική στάση, πιστεύοντας ότι είναι αδύνατο να εκτιμήσει κανείς εάν μια ηθική άποψη είναι δικαιολογημένη σε σχέση με άλλη. Παρόλα αυτά, η διδασκαλία στον τομέα της βιοηθικής πρέπει να στοχεύει στην εξέλιξη της ηθικής σκέψης [17].

Μια καινοτόμος διδακτική παρέμβαση για την ενσωμάτωση προγράμματος βιοηθικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση εφαρμόστηκε στη Βραζιλία το 2015, αρχικά σε φοιτητές και ύστερα σε μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με τη συνεργασία των φοιτητών που είχαν προηγουμένως επιμορφωθεί. Η εκπαιδευτική εμπειρία στη βιοηθική ονομάστηκε «Η διαδρομή του διαλόγου» και η διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης ήταν εμπνευσμένη από την «περιπατητική» μέθοδο του Αριστοτέλη, επιτρέποντάς στους μαθητές να γίνουν πρωταγωνιστές, (πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στη Βραζιλία η πρωτοβάθμια εκπαίδευση αφορά ηλικίες από έξι έως δεκατεσσάρων ετών). Ο κύριος σκοπός της δράσης ήταν να προβληματιστούν οι μαθητές για το σωστό και το λάθος, το δίκαιο και το άδικο μέσα από το διάλογο και τις συζητήσεις για θέματα που ενδιαφέρουν τα παιδιά και τους εφήβους, αλλά και να τραβήξει την προσοχή τους σε συγκεκριμένα ζητήματα βιοηθικής όπως τα πειράματα σε ζώα και ανθρώπους, οι φυσικοί πόροι και το περιβάλλον, η υγεία και άλλα. Στα συμπεράσματα της μελέτης όλοι οι επόπτες τόνισαν σαν θετικά το διάλογο, την πολυεπιστημονική προσέγγιση, αλλά και την ικανότητα που απέκτησαν οι μαθητές να ακούν τα επιχειρήματα του άλλου και να καλλιεργούν αξίες και κριτική σκέψη [18].

Η ανάπτυξη κριτικής σκέψης είναι απαραίτητη για την ενδυνάμωση των ατόμων ώστε να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις του μέλλοντος και να βοηθήσει το άτομο να υιοθετήσει τις ανθρώπινες ηθικές αξίες, όταν διαμορφώνει κοινωνικές αποφάσεις όσον αφορά την ανθρώπινη υγεία και ζωή [19]. Βάσει

μελέτης στις Φιλιππίνες [20], η ενσωμάτωση της βιοηθικής και η παρουσίαση περιπτώσεων βιοηθικών θεμάτων στα μαθήματα, μέσα από πραγματικές καταστάσεις και παραδείγματα μπορεί να ενισχύσει την κριτική σκέψη και τις δεξιότητες λήψης αποφάσεων σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, η ομαδική εργασία και η συνεργατική προσπάθεια στις δραστηριότητες των μαθητών βελτίωσαν την ικανότητά τους να επικοινωνούν και τους επέτρεψε να αποκτήσουν σεβασμό από τους συμμαθητές τους για τις απόψεις τους, κάτι που είναι το πρώτο βήμα στην ανάπτυξη ηθικής στο μαθησιακό περιβάλλον.

Οι αξίες είναι τα κριτήρια βάσει των οποίων οι άνθρωποι καθορίζουν τις προτιμήσεις τους και αξιολογούν τους άλλους. Οι αξίες είναι επίσης σημαντικές ως κίνητρο για τη συμπεριφορά και τη στάση των ατόμων. Για τους λόγους αυτούς είναι σημαντικό να γνωρίζουμε πώς και με ποιες αξίες οι μαθητές προσεγγίζουν τα κοινωνικοεπιστημονικά ζητήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, μια προσέγγιση επικεντρώνεται στις αξίες ενός ατόμου παρά στις στάσεις και τις δεξιότητες που θα χρειαστούν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε σχολεία της Τουρκίας [21] έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός «Καταλόγου βιοηθικών αξιών» ο οποίος έχει ως στόχο να αποκαλύψει τις ηθικές αξίες που χρησιμοποιούν οι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στις αποφάσεις που λαμβάνουν κατά τη διάρκεια συζητήσεων σχετικά τις ηθικές προεκτάσεις των εφαρμογών των βιολογικών επιστημών σε θέματα όπως η χρήση ζώων σε πειράματα, η προγεννητική γενετική διάγνωση και η άμβλωση, ο προσδιορισμός του φύλου ή της φυσικής εμφάνισης των εμβρύων, οι γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί, οι γενετικές εξετάσεις και η θεραπευτική κλωνοποίηση. Τα πρακτικά βιοηθικά διλήμματα χρησιμοποιούνται ως εργαλεία για τη διευκρίνιση της «ασαφούς» φύσης αυτών των προβλημάτων, ώστε οι μαθητές να αντιληφθούν τη διαφορά μεταξύ γεγονότων, απόψεων και αξιών.

Τα μέχρι τώρα δείγματα από την διδασκαλία της βιοηθικής είναι ελπιδοφόρα. Ένα ακόμη παράδειγμα ερευνητικού προγράμματος είναι η

«Εκπαίδευση για τις Αξίες και τη Βιοηθική», το οποίο απευθύνθηκε σε μαθητές δημόσιας εκπαίδευσης ηλικίας 14 ετών στην Πορτογαλία το 2010-2013 και είχε ως στόχο να βοηθήσει τους μαθητές να οικοδομήσουν την προσωπική τους ηθική. Η ενθάρρυνση των εφήβων να συζητούν διάφορα θέματα, όπως η άμβλωση, η προστασία του περιβάλλοντος ή η ισότητα των φύλων, μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη χρήσιμων δεξιοτήτων ουσιαστικής σημασίας για την επιτυχία τους ως ατόμων, αυτόνομων πολιτών και μελλοντικών επαγγελματιών υγείας. Τα αποτελέσματα έδειξαν αύξηση της γνώσης στον τομέα της βιοηθικής αλλά και εξέλιξη όσον αφορά την απόκτηση των βασικών αξιών των πλουραλιστικών κοινωνιών [22].

Εν περιλήψει, η βιοηθική εκπαίδευση έχει ως στόχο να βοηθήσει τους μαθητές να κατακτήσουν πολυδιάστατες δεξιότητες όπως, για να αναφερθούν μερικές μόνο, η ανάπτυξη διεπιστημονικής γνώσης, ή κατανόηση προηγμένων βιολογικών εννοιών, η χρήση επιστημονικών γνώσεων, ηθικών αρχών και επιχειρημάτων στη συζήτηση περιπτώσεων με ηθικά διλήμματα, η ανάπτυξη δυνατότητας πρόβλεψης για την αποφυγή των πιθανών κινδύνων της επιστήμης και της τεχνολογίας, η ανάπτυξη της ικανότητας "επιλογής κατόπιν ενημέρωσης", η αύξηση του σεβασμού για τους διαφορετικούς ανθρώπους και πολιτισμούς και τις αξίες τους και εν τέλει για όλες τις μορφές ζωής, αλλά και η θεώρηση τόσο βιοκεντρικών όσο και οικοκεντρικών κοσμοθεωριών και όχι μόνο των ανθρωποκεντρικών προοπτικών [19].

Τα θέματα της βιοηθικής μπορούν να προσεγγιστούν από διαφορετικές πλευρές μέσα από τα σχολικά μαθήματα. Παραδείγματα βιολογικών μαθημάτων όπου η διδασκαλία της βιοηθικής μπορεί να ενσωματωθεί με επιτυχία, περιλαμβάνουν τις ενότητες της γενετικής και γενετικής καθοδήγησης, της προγεννητικής διάγνωσης, της θεραπευτικής κλωνοποίησης και γονιδιακής θεραπείας, της βιοτεχνολογίας και άλλες [23]. Ακόμη μαθήματα για την Αγωγή Υγείας μπορούν να προωθήσουν μια αποτελεσματική βιοηθική εκπαίδευση μέσω θεματολογίας οι μεταμοσχεύσεις, η *in vitro* γονιμοποίηση [24], η σύλληψη και αντισύλληψη ή τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα όπως ο HIV/AIDS. Επιπλέον, τα μαθήματα

οικολογικού και περιβαλλοντικού περιεχομένου πρέπει να στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση των μαθητών και την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής τους συνείδησης σε συσχετισμό με τη βιοηθική εκπαίδευση εφόσον τα περιβαλλοντικά προβλήματα αναμένεται να ανακύπτουν ολοένα και συχνότερα στο μέλλον. Πρέπει να σημειωθεί ότι, στη διδασκαλία της επιστήμης, ενώ είναι απολύτως λογικό τα βιοηθικά ζητήματα να εμφανίζονται πιο έντονα στη βιολογία από ότι σε άλλες ειδικότητες της επιστήμης, αξίζει να διδάσκεται η βιοηθική σε όλους τους επιστημονικούς κλάδους τόσο από πλευράς ηθικών ζητημάτων που αντιμετωπίζουν οι επιστήμονες όσο σε ότι αφορά τις εφαρμογές της επιστήμης. Τέλος, η διδασκαλία σχετικά με την ηθική είναι σημαντική σε όλους τους κλάδους της επιστήμης και δεν περιορίζεται στις βιοεπιστήμες. Απεναντίας, οι μέθοδοι και οι γνώσεις από τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες είναι απαραίτητες όταν επιδιώκεται η αντιμετώπιση βιοηθικών προβληματισμών [9].

Οι ελλείψεις που μπορεί να έχουν οι μαθητές στο γνωστικό αντικείμενο των βιοεπιστημών μπορεί να αποτελέσουν εμπόδιο για την εις βάθος ανάλυση και συζήτηση ορισμένων βιοηθικών ζητημάτων. Ως εκ τούτου, είναι συχνά απαραίτητο οι μαθητές να διδαχθούν τις σχετικές γνώσεις (για παράδειγμα τη δομή του εγκεφάλου) πριν μπορέσουν να συζητήσουν τα ηθικά ζητήματα (για παράδειγμα τον κλινικό θάνατο και τη δωρεά οργάνων). Δεδομένου ότι η βιοηθική εξακολουθεί να είναι ένα νέο πεδίο για πολλούς μαθητές, επιπλέον υλικό ήχου ή βίντεο, εικόνες και ιστορίες μπορεί να ενισχύσουν τις εμπειρίες μάθησης [10]. Η βιοηθική μπορεί να εισέλθει σε πολυάριθμα μαθήματα του προγράμματος σπουδών των σχολείων μέσα από μια καλά τοποθετημένη ερώτηση, μια μελέτη περίπτωσης, έναν προσκεκλημένο ομιλητή, ακόμη και μια ανάγνωση ή μια ταινία [25]. Είναι αποδεκτό σήμερα ότι αντί να παρέχονται μεγάλα ποσά πληροφοριών πρέπει να τονιστούν οι θετικές και αρνητικές πτυχές ενός συγκεκριμένου θέματος ή συμπεριφοράς, καθώς οι έφηβοι δεν έχουν αρκετή εμπειρία ζωής και στηρίζουν τις αποφάσεις τους με απλουστευμένες παραστάσεις πληροφοριών [26].

Η βιοηθική εκπαίδευση μπορεί είτε να διδάσκεται ως ξεχωριστό θέμα είτε να ενσωματωθεί σε κατάλληλες θέσεις και σε άλλα μαθήματα. Η ενσωμάτωση της βιοηθικής σε υπάρχοντα μαθήματα αφενός καταδεικνύει καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο συμβαίνει συνήθως ο ηθικός προβληματισμός - εν μέσω πραγματικών περιστάσεων - και αφετέρου επιτρέπει σε όλους τους μαθητές να έρθουν σε επαφή με το υλικό [27]. Από μεγάλη έρευνα που έγινε σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία και Ιαπωνία [28], όπου τα θέματα βιοηθικής έχουν ήδη εισαχθεί στο πρόγραμμα σπουδών σε διαφορετικό βαθμό στις τρεις χώρες, διαπιστώθηκε ότι υπάρχει καλύτερη κατανόηση και ισχυρότερη υποστήριξη για τη διδασκαλία βιοηθικών και κοινωνικών ζητημάτων όταν αυτά συνδέονται με τα μαθήματα επιστήμης και τεχνολογίας και ότι τα θέματα αυτά καλύπτονταν περισσότερο από τα μαθήματα βιολογίας παρά από τις τάξεις των κοινωνικών επιστημών.

Εν κατακείδι, τα αποτελέσματα των ερευνών μέχρι σήμερα υποστηρίζουν ότι η ενσωμάτωση των βιοηθικών διλημάτων στην τάξη είναι μια στρατηγική που επιτυγχάνει την αύξηση της κινητοποίησης των μαθητών και τη δέσμευση στο περιεχόμενο της επιστήμης, ενώ ταυτόχρονα προωθούνται οι δεξιότητες αιτιολόγησης που βοηθούν στην προετοιμασία ενός ενημερωμένου πολίτη.

Η διδασκαλία της βιοηθικής στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση

Ο ρόλος της ηθικής των βιοεπιστημών είναι πλέον ευρέως αποδεκτός σε πολλές χώρες του κόσμου. Πολλά πανεπιστήμια και επαγγελματικές σχολές έχουν ενσωματώσει μαθήματα βιοηθικής, κυρίως σε προγράμματα σπουδών επαγγελματιών υγείας, ιατρικής και νοσηλευτικής, ενώ έχουν ιδρύσει και οργανωμένα κέντρα με στόχο την έρευνα στη βιοηθική. Καθώς ξετυλίγεται ο 21ος αιώνας, οι επιστημονικές επαγγελματικές ενώσεις στην Αμερική (Αμερικανική Ένωση για την Προώθηση της Επιστήμης, 1989, 1993; Εθνικά Πρότυπα Εκπαίδευσης Επιστημών, 1996; πανκαναδικό επιστημονικό πρόγραμμα της CMEC, το 1997) και την Ευρώπη (Ευρωπαϊκή Ένωση

για την Ανώτατη Εκπαίδευση στη Βιοτεχνολογία) διαπιστώνουν ότι η εκπαίδευση στη βιοηθική απέχει πολύ από την ευρεία καθιέρωση στα προπτυχιακά προγράμματα των βιοεπιστημών και ταυτόχρονα αναγνωρίζουν το σημασία της επέκτασης του επιστημονικού γραμματισμού ώστε να συμπεριληφθεί η λήψη αποφάσεων με τεκμηριωμένη γνώση, η ικανότητα ανάλυσης, σύνθεσης και αξιολόγησης πληροφοριών σε περισσότερα προγράμματα σπουδών [29].

Τα τελευταία χρόνια, η συνδυαστική διδασκαλία "Βιοηθικής και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων" στις ιατρικές σχολές αποτελεί μια νέα σημαντική πρόκληση καθώς, η Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα θεωρούνται πλέον στενά συνδεδεμένα. Από την ίδρυσή του το 1992, το Ινστιτούτο Βιοηθικής θεωρεί τα ανθρώπινα δικαιώματα ως μια από τις πιο βασικές πηγές για την καθοδήγηση ιατρικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με βιοηθικά ζητήματα. Υπάρχουν αρκετοί λόγοι που υποστηρίζουν την διδασκαλία της Βιοηθικής σε συνδυασμό με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο πρώτος λόγος αφορά την ανάγκη μιας πιο ολοκληρωμένης εκπαίδευσης. Στην Ευρώπη η διδασκαλία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις ιατρικές σχολές έχει ενσωματωθεί ως μέρος προγραμμάτων σπουδών Βιοηθικής. Υπάρχει μια ισχυρή τάση να εισαχθεί η διδασκαλία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σπουδών των επαγγελματιών υγείας, πέρα από την Ευρώπη και σε όλο τον κόσμο, σε σχολές δημόσιας υγείας και σε νοσηλευτικές σχολές [30-33]. Ένας άλλος πρακτικός λόγος είναι να ενισχυθούν οι δεξιότητες των επαγγελματιών υγείας στην περίθαλψη των ασθενών, καθώς οι εργαζόμενοι στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης αντιμετωπίζουν μερικές φορές δύσκολες ιατρικές αποφάσεις και σύνθετες κλινικές καταστάσεις, που συχνά περιλαμβάνουν μια μεγάλη ποικιλία ιατρικών γεγονότων, περιστάσεων και αξιών. Ο τρίτος λόγος για την διδασκαλία συνδυασμού «Βιοηθικής και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων» στους φοιτητές ιατρικής είναι η ανάγκη για συνεχή επικαιροποίηση των γνώσεών τους σχετικά με τη βιοϊατρική και τις νέες τεχνικο-επιστημονικές καινοτομίες από ηθική σκοπιά [34-35].

Ουσιαστικά, υπάρχουν δύο διαφορετικές φιλοσοφίες προσέγγισης της βιοηθικής εκπαίδευσης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η μια προσέγγιση, πιο περιορισμένη και ρεαλιστική, αφορά τη διδασκαλία της Ιατρικής δεοντολογίας (ως μέρος της βιοηθικής) ως έναν τρόπο εκμάθησης δεξιοτήτων για την ανάλυση και επίλυση των ηθικών διλημμάτων που θα αντιμετωπίσουν οι επαγγελματίες υγείας στη μελλοντική τους εργασία. Επομένως, ο ρόλος της εκπαίδευσης στη βιοηθική είναι περιορισμένος και επικεντρωμένος σε αυτό που είναι πρακτικό και μετρήσιμο. Η άλλη, πλέον καινοτόμος άποψη, είναι ότι η εκπαίδευση στη βιοηθική αποτελεί μια μακροπρόθεσμη προσπάθεια για τη δημιουργία ενάρετων επαγγελματιών υγείας και επιστημόνων. Είναι εκπαίδευση με στόχο την ηθική ακεραιότητα και τις επαγγελματικές αρετές. Με αυτό τον τρόπο η διδασκαλία της βιοηθικής μπορεί να συμβάλει στην ενίσχυση της ποιότητας της φροντίδας των ασθενών. Επί του παρόντος, φαίνεται ότι η φιλοσοφία της βιοηθικής εκπαίδευσης κινείται προς αυτή την ευρύτερη αντίληψη. Η εκπαίδευση για τη βιοηθική δεν πρέπει να είναι απλά εκεί για να διευκολυνθεί η λήψη ιατρικών αποφάσεων, αλλά πρέπει να συμβάλλει στη βελτίωση της ανθρώπινης ιατρικής. Για το λόγο αυτό, η βιοηθική εκπαίδευση εμπεριέχει μια ευρύτερη εστίαση στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες και τη φιλοσοφία, έτσι ώστε η ιατρική δραστηριότητα να τοποθετηθεί σε ευρύτερο ανθρώπινο πλαίσιο [36].

Στρατηγικές διδασκαλίας: ενσωμάτωση, εξειδίκευση ή και τα δύο;

Αν και η σημασία της βιοηθικής είναι αδιαμφισβήτητη, το πώς πρέπει να διδάσκονται τα θέματα βιοηθικής, το ποιός θα πρέπει να διδάξει και πώς πρέπει να είναι το πρόγραμμα σπουδών είναι ακόμα αμφιλεγόμενο (Πίνακας Ι). Υπάρχουν δύο αντίθετες στρατηγικές για την διδασκαλία της βιοηθικής, η καθεμιά με πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα τα οποία φαίνονται περιληπτικά στον πίνακα. Ο πρώτος τρόπος είναι να ενσωματωθούν έννοιες της βιοηθικής στα υπάρχοντα βασικά μαθήματα (κάθετη διάχυση). Αυτό έχει το πλεονέκτημα ότι φτάνει σε όλους τους φοιτητές και

εκπαιδευόμενους αλλά, σε ένα γεμάτο πρόγραμμα σπουδών, μπορεί να είναι δύσκολο να βρεθεί αρκετός χρόνος για την παροχή συνεκτικής κάλυψη των βιοηθικών ζητημάτων και για την επίτευξη εκπαιδευτικών των στόχων πέρα από την εστίαση της προσοχής των φοιτητών σε θέματα που ίσως δεν γνωρίζουν. Επιπλέον, οι φοιτητές μπορεί να μην είναι σε θέση να κατανοήσουν το βάθος ορισμένων βιοηθικών δίλημμάτων χωρίς επαρκή συνειδητοποίηση της ηθικής συλλογιστικής ή πιο λεπτομερή κατανόηση της υποκείμενης επιστήμης. Για τις μεγάλες τάξεις, μπορεί επίσης να υπάρχουν προβλήματα στην παροχή επαρκούς χρόνου για το διδακτικό προσωπικό. Αν και η κάθετη προσέγγιση στερείται ευρείας κάλυψης των δεοντολογικών ζητημάτων, έχει το πλεονέκτημα ότι λαμβάνει σοβαρά υπόψη τη στενή σχέση της βιοηθικής με τις σύγχρονες ανακαλύψεις στη βιολογία και τις βιολογικές αρχές [37, 38].

Μια εναλλακτική λύση είναι ο σχεδιασμός μιας ενότητας / μαθήματος με βιοηθική θεματολογία, είτε υποχρεωτική είτε προαιρετική (Οριζόντια Διάχυση). Η προαιρετική προσέγγιση από τη μία φτάνει μόνο στους φοιτητές που την επιλέγουν ενώ από την άλλη μια υποχρεωτική ενότητα μπορεί να είναι δύσκολο να συμφωνηθεί, αν και αυτό έχει επιτευχθεί σε κάποια Πανεπιστήμια όπως αυτό του Exeter [39]. Ένα πιθανό μειονέκτημα μιας ειδικής ενότητας για τη βιοηθική είναι η διάσπαση των ηθικών θεμάτων από τη βασική βιολογία των προβλημάτων που συζητούνται. Σε κάθε περίπτωση, η παρουσίαση των θεμάτων βιοηθικής στις αρχές της επιστημονικής εκπαίδευσης ενισχύει τη αίσθηση των νέων επιστημόνων για τη σημασία των ηθικών προβληματισμών στη μελλοντική τους σταδιοδρομία και ταυτόχρονα δίνει στους φοιτητές κάποια αυτοπεποίθηση στον τρόπο σκέψης τους σχετικά με την επίλυση δίλημμάτων που είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν [40, 41]

Πίνακας Ι. Σύγκριση της κάθετης έναντι οριζόντιας διάχυσης της βιοηθικής^[40]

Σύγκριση της κάθετης έναντι οριζόντιας διάχυσης της βιοηθικής			
Κάθετη διάχυση (περιλαμβάνει την ενιαία, σε βάθος ανάλυση ενός σχετικού βιοηθικού ζητήματος σε κάθε μάθημα)		Οριζόντια Διάχυση (συνεπάγεται την εισαγωγή πολλαπλών βιοηθικών θεμάτων σε μικρότερο βάθος σε ένα ή σε λίγα μαθήματα)	
Υπέρ	Κατά	Υπέρ	Κατά
Λιγότερος χρόνος στο πρόγραμμα σπουδών Ανταγωνίζεται λιγότερο με το περιεχόμενο του προγράμματος Πολλά μαθήματα και σχολές μπορούν να συμπεριλάβουν βιοηθικά θέματα που σχετίζονται με το αντικείμενό τους Μεγαλύτερο βάθος βιοηθικής ανάλυσης ανά μάθημα Βαθιά και πλήρης ανάλυση για ένα συγκεκριμένο ζήτημα	Μπορεί να απαιτήσει πρόσθετη εκπαίδευση στη δεοντολογική συλλογιστική ή την ηθική θεωρία για τη σχολή Μικρότερο εύρος της ηθικής ανάλυσης ανά μάθημα	Πιο κατάλληλη για εξειδικευμένα, ολοκληρωμένα επιστημονικά μελετημένα μαθήματα βιοηθικής Δεν περιορίζεται σε σύντομη ανάλυση των θεμάτων Μεγαλύτερο εύρος στην ηθική ανάλυση	Περισσότερος χρόνος πρόγραμμα σπουδών Ανταγωνίζεται περισσότερο με το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών Λίγα μαθήματα και σχολές αντιμετωπίζουν βιοηθικά ζητήματα Λιγότερο βάθος ηθικής ανάλυσης ανά μάθημα Οι εκπαιδευόμενοι μπορεί να έχουν την εντύπωση ότι οι ηθικές ιδέες είναι ασαφείς και δύσκολο να καθοριστούν ή να επιλυθούν

Μια άλλη προσέγγιση, ουσιαστικά συνδυασμός των άλλων δύο, είναι να συμπεριληφθεί κάποια θεματολογία της βιοηθικής στα εισαγωγικά μαθήματα, έτσι ώστε όλοι οι φοιτητές να έχουν την ευκαιρία να σκεφτούν τα θέματα αυτά, αλλά στη συνέχεια να παρέχονται επιπλέον μαθήματα με πιο προηγμένη κάλυψη του θέματος, είτε ενσωματωμένα σε άλλα μαθήματα είτε ως εξειδικευμένο μάθημα επιλογής [38, 40]. Το πλεονέκτημα της εξειδικευμένης προαιρετικής προσέγγισης ανώτερου επιπέδου είναι ότι επιτρέπει σε αυτούς που το επιθυμούν πραγματικά να εμβαθύνουν βαθιά στην βιοηθική [42].

Ήδη οι έρευνες δείχνουν ότι η εφαρμογή ενός τυπικού προγράμματος σπουδών ηθικής έχει θετικό αντίκτυπο στην ικανότητα των φοιτητών ιατρικής να προσεγγίσουν τα βιοηθικά προβλήματα. Για παράδειγμα, η αναγνώριση και η αξιολόγηση ηθικών ζητημάτων στην παιδιατρική βελτιώθηκε μετά από ασκήσεις και μελέτες περίπτωσης με πραγματικά περιστατικά. Η ομαδική συζήτηση φάνηκε να βελτιστοποιεί τη μαθησιακή εμπειρία και να αυξήσει την ικανοποίηση των φοιτητών [43]. Επίσης έχει διαπιστωθεί ότι, οι προπτυχιακοί φοιτητές της επιστήμης είναι, σε γενικές γραμμές, αρχάριοι στη διαδικασία της βιοηθικής ανάλυσης και ήταν πιο πιθανό να επωφεληθούν από δομημένη συζήτηση σε μάθημα που έχει σχεδιαστεί ειδικά για να διευκολύνει την εφαρμογή των ηθικών θεωριών και αρχών. Τα μαθήματα είχαν καλύτερα αποτελέσματα όταν ενσωμάτωσαν καινοτόμες παιδαγωγικές μεθόδους, περιπτώσιολογικές μελέτες και συζητήσεις για να ενθαρρύνουν τους φοιτητές να σκέφτονται δημιουργικά για τα βιοηθικά ζητήματα που προκύπτουν. Ωε εκ τούτου, φάνηκε ότι είναι σημαντικό, οι σπουδαστές να ενθαρρύνονται να συμμετέχουν ενεργά σε ομαδικές συζητήσεις ή σε σεναρία ρόλων καθώς οι σπουδαστές που είχαν περισσότερο χρόνο συζήτησης στην τάξη ήταν σε καλύτερη θέση να διατυπώσουν και να εφαρμόσουν τις βασικές αρχές της βιοηθικής στη συνέχεια [41]. Από αυτές τις έρευνες φαίνεται ότι, για τη δημιουργία ενός προπτυχιακού μαθήματος βιοηθικής στην επιστημονική εκπαίδευση οι γενικές συστάσεις περιλαμβάνουν αφενός την ενσωμάτωση των

αναδυόμενων βιοτεχνολογιών, των ηθικών τους επιπτώσεων και των σύγχρονων βιοηθικών θεωριών σε διαδραστικές τάξεις και αφετέρου τη διάρθρωση των μαθημάτων με βάση τη συζήτηση για την κινητοποίηση των φοιτητών ώστε να εξετάσουν τον αντίκτυπο των ηθικών αισθημάτων τους κατά την αντιμετώπιση βιοηθικών προβλημάτων. Τέτοια μαθήματα πυροδοτούν το ενδιαφέρον των φοιτητών τόσο στην επιστήμη όσο και στην ηθική και τους βοηθά να αναλύσουν τις βιοηθικές προκλήσεις.

Όσον αφορά το «Ποιος πρέπει να διδάξει;», υπάρχει ένα φάσμα στρατηγικών για την αντιμετώπιση του ζητήματος. Ορισμένα πανεπιστήμια διαθέτουν καθηγητές φιλοσοφίας για να διδάξουν τους φοιτητές των βιοεπιστημών. Ωστόσο, οι καθηγητές φιλοσοφίας είναι εξειδικευμένοι και ενδέχεται να μην έχουν χρόνο ή ενδιαφέρον να διδάξουν την ηθική στους φοιτητές της επιστήμης. Η εναλλακτική λύση είναι το διδακτικό προσωπικό των βιοεπιστημών να διδάξει ηθική. Κάποιοι μπορεί να αντιτάξουν ότι η τεχνογνωσία τους είναι στην επιστήμη και ότι δεν έχουν αξιοπιστία στον τομέα της Ιατρικής δεοντολογίας. Επιπλέον, η διδασκαλία της βιοηθικής είναι διαφορετική από τα συνηθισμένα μαθήματα και απαιτεί ενθουσιασμό για τη διδασκαλία με διαδραστικό τρόπο και όχι μόνο με διαλέξεις. Αυτά ωστόσο είναι κυρίως ζήτημα κατάρτισης και ανάπτυξης των διδασκόντων που μπορούν να λυθούν με επιμόρφωση του προσωπικού. Επιπλέον, οι περισσότεροι σύγχρονοι βιοεπιστήμονες έχουν ήδη βρεθεί σε θέση να εξετάσουν τις ηθικές πτυχές του έργου τους, δεδομένου ότι ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας (ethics) αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της έρευνας και περιλαμβάνονται πολύ συχνά στις αιτήσεις επιχορήγησης και στις προϋποθέσεις δημοσίευσης πολλών επιστημονικών περιοδικών. Τέλος, μια μεικτή στρατηγική είναι να χρησιμοποιηθούν καθηγητές φιλοσοφίας για να καλύψουν τις πιο τεχνικές πτυχές όπως οι μέθοδοι της ηθικής έρευνας και οι βιοεπιστήμονες για να καλύψουν περιπτώσεις στις βιοεπιστήμες, όπου η βιολογική εμπειρογνωμοσύνη είναι εξίσου πολύτιμη με τη φιλοσοφία [38]. Οι Willmott et al (2004) [44] στην έρευνά τους διαπίστωσαν όντως ότι τα περισσότερα προγράμματα σπουδών

βιοεπιστημών που περιλαμβάνουν σήμερα βιοηθική βασίζονται κυρίως στο προσωπικό των βιοεπιστημών για τις παραδόσεις των μαθημάτων, αλλά καλούνται και οι επισκέπτες ειδικοί, οι οποίοι συνήθως ασχολούνται με συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Συμπεράσματα

Σήμερα, τα προγράμματα σπουδών της επιστήμης περιλαμβάνουν την επιστήμη και την τεχνολογία μαζί με κοινωνικά, πολιτιστικά, περιβαλλοντικά, πολιτικά και ηθικά στοιχεία. Όπως φάνηκε από τις περισσότερες έρευνες που παρουσιάστηκαν, το πεδίο της βιοηθικής είναι ιδιαίτερα κατάλληλο για εναλλακτικές μεθόδους διδασκαλίας. Αυτό συμβαίνει διότι, είναι σημαντικό οι μαθητές και οι φοιτητές να συμμετέχουν ενεργά, να εξασκούν την ικανότητα να διατυπώνουν επιχειρήματα και να αναζητούν τρόπους με τους οποίους μπορεί να επιτευχθεί συναίνεση στα δύσκολα διλήμματα. Όταν έχουν επαρκές επιστημονικό υπόβαθρο και μέσα από συζητήσεις με τους συνομηλίκους και ανάπτυξη των δεξιοτήτων συλλογιστικής τα άτομα μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις επιστημονικές τους γνώσεις στην αξιολόγηση προσωπικών και κοινωνικών θεμάτων και να εκφράσουν τις απόψεις τους [45].

Η εκπαίδευση σε θέματα βιοηθικής μπορεί είτε να διδάσκεται ως ξεχωριστό θέμα μέσω ενός μαθήματος επιλογής βιοηθικής είτε να ενσωματώνεται σε άλλα μαθήματα. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση προκρίνεται η ενσωμάτωση θεμάτων βιοηθικής στο πλαίσιο ενός σχετικού βιολογικού μαθήματος, προκαλώντας τους μαθητές να σπρώξουν τη σκέψη τους πέρα από τις αρχικές διαισθήσεις τους προς τις βασικές επιστημονικές και ηθικές αρχές. Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ο σκοπός της διδασκαλίας της βιοηθικής είναι να αυξηθεί η συνειδητοποίηση των ηθικών ζητημάτων που εγείρει ο ταχέως αναπτυσσόμενος τομέας της επιστήμης και της τεχνολογίας από τους μελλοντικούς επιστήμονες. Είναι ευεργετικό για όσους προέρχονται από τις φυσικές επιστήμες να αποκτήσουν φιλοσοφική κατάρτιση προκειμένου να είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για να αναλύουν ειδικά βιοηθικά προβλήματα.

Η εκπαίδευση στη βιοηθική δίνει τη δυνατότητα στα άτομα να κατανοήσουν τις συγκρούσεις αξιών που προκαλούνται από τις βιολογικές επιστήμες και να αναπτύξουν δεξιότητες λήψης αποφάσεων βασισμένες σε ηθικές θεωρίες και αρχές. Αυτό την καθιστά απαραίτητη για να υποστηρίξει τη σχέση μεταξύ των επιστημών της ζωής και των αξιών που είναι απαραίτητες για την κοινωνία στο σημερινό πλαίσιο των επεκτεινόμενων εφαρμογών της σύγχρονης βιοτεχνολογίας και των αναγκών που σχετίζονται τόσο με την ανθρώπινη ευημερία όσο και με το περιβάλλον. Οι κοινοβουλευτικές ή δημόσιες συζητήσεις στον τομέα της βιοηθικής συχνά προκαλούν σύγχυση, υποδεικνύοντας ότι οι πολιτικοί, οι νομοθέτες και οι πολίτες δεν είναι επαρκώς προετοιμασμένοι για τη συζήτηση των θεμάτων. Για τους λόγους αυτούς απαιτείται αυξημένη αλληλεπίδραση μεταξύ του κοινού, των επιστημόνων και των νομοθετών, κάτι που θα ωφελήσει όλους τους εμπλεκόμενους. Ταυτόχρονα υπάρχει ανάγκη για επιπλέον κάλυψη των ζητημάτων βιοηθικής για την αύξηση του βιοτεχνολογικού γραμματισμού όλων των πολιτών [46]. Το πιο προφανές είναι τα σεμινάρια για συγκεκριμένα θέματα.

Τελειώνοντας, πρέπει να τονιστεί ότι η οι έρευνες που μελετούν την βιοηθική εκπαίδευση συγκλίνουν στην διαπίστωση ότι, είναι σημαντικό ο εκπαιδευτικός να γνωρίζει ότι δεν είναι απαραίτητο να βρεθεί η σωστή απάντηση, διότι αν εξακολουθεί να υφίσταται ένα βιοηθικό δίλημμα, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχει σωστή απάντηση. Ούτε είναι στόχος της διδασκαλίας το να συμπεριφέρονται οι άνθρωποι με έναν συγκεκριμένο τρόπο, αφού αυτό θα απαιτούσε ένα είδος «κατήχησης», μια διαδικασία που είναι αντίθετη προς το ήθος και τους στόχους της εκπαίδευσης. Στόχος της βιοηθικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με την Iancu (2014) [47], είναι η προώθηση της ικανότητας των μαθητών και φοιτητών να εφαρμόσουν τους ηθικούς νόμους σε στενή συσχέτιση με τους νόμους της βιολογίας και να λαμβάνουν καλά ενημερωμένες αποφάσεις όταν έρχονται αντιμέτωποι με διλήμματα με ηθικές επιπτώσεις στην επιστημονική έρευνα και πρόοδο στη βιολογία, την ιατρική, τη γεωργία αλλά και στις καθημερινές πτυχές της κοινωνικής, επαγγελματικής και οικογενειακής τους ζωής.

Ακόμη σκοπός είναι οι φοιτητές της επιστήμης να έχουν βαθιά κατανόηση των καλών πρακτικών στην επιστήμη και να έχουν την επιθυμία να λειτουργήσουν με αυτές στην επαγγελματική τους ζωή. Όσον αφορά την προσωπική ηθική, οι στόχοι πρέπει να είναι διαφορετικοί καθώς οι άνθρωποι απλώς διαφέρουν στις βαθιές απόψεις τους σε θέματα όπως τα πειράματα σε ζώα ή η κλωνοποίηση ανθρώπινων βλαστικών κυττάρων. Συνεπώς, οι στόχοι πρέπει να είναι σχετικοί με την ανάπτυξη καθαρής σκέψης και την έκθεση των μαθητών και φοιτητών σε μια σειρά διαφορετικών απόψεων.

Επίλογος και προοπτικές

Η βιοηθική εκπαίδευση βρίσκεται στην καρδιά της ηθικής εκπαίδευσης και αποτελεί ένα από τα βασικά συστατικά της. Είναι προφανές ότι οι ηθικοί νόμοι πρέπει να συνυπάρχουν με τους βιολογικούς, ιατρικούς και αγρονομικούς νόμους και ως εκ τούτου, η βιοηθική εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει στην εκπαίδευση των νέων ώστε να τους δοθεί η δυνατότητα αφενός να εφαρμόσουν ηθικούς νόμους στην καθημερινή και επαγγελματική τους ζωή και αφετέρου να υιοθετήσουν μια υπεύθυνη συμπεριφορά στο ερευνητικό τους έργο. Με άλλα λόγια, η εκπαιδευτική προσέγγιση θα πρέπει να οδηγήσει όχι μόνο σε πρακτικά και θεωρητικά επιστημονικά αποτελέσματα αλλά και στην κατανόηση της χρήσης τους με έναν υπεύθυνο και ηθικό τρόπο.

Η βιοηθική είναι ένα χωριστό πεδίο σπουδών, όμως αυτή μαραίνεται απομονωμένη από τα πρακτικά ερωτήματα και τις προκλήσεις που την παρακινούν και από τις άλλες σχετικές επιστήμες που της δίνουν το πλαίσιο και το νόημα. Η βιοηθική αξίζει να ενσωματωθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης δεξιοτήτων αποτελεσματικής και ενημερωμένης λήψης αποφάσεων. Η βιοηθική μάθηση ενημερώνεται, παρακινείται και ενισχύεται από την εκτίμηση του ευρύτερου ιατρικού και κοινωνικοοικονομικού πλαισίου της. Σε μια κοινωνία που είναι αντιμέτωπη (χωρίς να αντιμετωπίζει;) με την ανάγκη να βελτιώσει την ικανότητά της να ανταποκρίνεται σε μια ολόκληρη σειρά επιτακτικών, σύνθετων

αποφάσεων, υπάρχει μια επιτακτική ανάγκη για την ενίσχυση και τη διάδοση της βιοηθικής εκπαίδευσης.

Βιβλιογραφία

1. Steger F. Fritz Jahr's (1895-1953) European concept of bioethics and its application potential. *European Journal of Bioethics*, 2015, 6/2.
2. Macer DRJ. *Bioethics for the People by the People*. Christchurch, N.Z.: Eubios Ethics Institute, 1994.
3. Have H. The Activities of UNESCO in the Area of Ethics. *Kennedy Institute of Ethics Journal*, The Johns Hopkins University Press, 2006, 16: 4: 333-351,.
4. Have H, Gordijn B. Broadening education in bioethics. *Medicine Health Care and Philosophy*, 2012, 15: 99.
5. Have H. Potter's notion of bioethics. *Kennedy Inst Ethics J*, 2012: 59-82.
6. Booth J, Garrett J. Instructors' Practices in and Attitudes Toward Teaching Ethics in the Genetics Classroom. *Genetics*, 2004: 1111-1117.
7. Downie R. The teaching of bioethics in the higher education of biologists. *Journal of Biological Education*, 1993: 34-48.
8. Sadler T, Zeidler D. The morality of socioscientific issues: Construal and resolution of genetic engineering dilemmas. *Science Education*, 2004: 4-27.
9. Bishop LJ, Szobota L. Teaching Bioethics at the Secondary School Level. *Hastings Center Report*, 2015: 19-25.
10. Macer D. Bioethics education for informed citizens across cultures. *School Science Review*, 2004: 83-86.
11. Macer D. Where do we learn bioethics and avenues for bioethics education. *Proceedings of the UNESCO International Bioethics Committee Sixth Session*, UNESCO, Paris, 2000, II: 25-32.
12. ROSE project, *The Relevance of Science Education*. English publications, 2009. Available at: <https://roseproject.no/publications/english-pub.html>.

13. Reiss M. Ethical thinking. In: Reiss M, Jones A, McKim A (eds) *Ethics in the Science and Technology Classroom: A New Approach to Teaching and Learning*, Sense Publishers, Rotterdam, 2010: 7-17.
14. Osborne J, Collins S. *Pupils' and Parents' Views of the School Science Curriculum*. King's College London, London, 2000.
15. Kabir A, Imam M. Understanding lessons of ethics in the primary education of Bangladesh. *Bangladesh Bioethics Society*, 2010, 1: 3: 47-51.
16. Jones A, McKim A, Reiss M, Ryan B, Bunting C, Saunders K, De Luca R, Conner L. *Research and Development of Classroom-based Resources for Bioethics Education in New Zealand*, Hamilton: Wilf Malcolm Institute of Educational Research School of Education, University of Waikato, 2007.
17. Reiss M. Assessing ethics in secondary science. *School Science Review*, 2011, 93: 342.
18. Fischer ML, Cunha TR, Roth ME, Martins GZ. Path of Dialogue: a bioethics experience in primary school. *Revista Bioética*, 2017, 25: 1: 89-100.
19. Solomon MZ, Vannier D, Chowning JT, Miller JS, Paget KF. *Pedagogical Challenges of Teaching High School Bioethics: Insights from the Exploring Bioethics Curriculum*, Hastings Center Report, 2016, 46: 1: 11-18.
20. Gutierrez S. Effects of Bioethics Integration on the Critical Thinking and Decision-Making Skills of High School. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2014: 32-42.
21. Keskin-Samanci N, Özer-Keskin M, Arslan O. Development of 'Bioethical values inventory' for pupils in secondary education within the scope of bioethical education. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 2014: 69-76.
22. Nunes R, Duarte I, Santos C, Rego G. *Education for values and bioethics*. Springer Plus, 2015, 4: 45.
23. Fulda KG, Lykens K. Ethical issues in predictive genetic testing: a public health perspective. *Journal of Medical Ethics*, 2006: 143-147.
24. Βιδάλης Τ, Μολλάκη Β. Τι ξέρω για τη Βιοηθική. Έκδοση Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής για μαθητές, 2016. Διαθέσιμο σε http://www.bioethics.gr/images/pdf/Booklet_for_schools_final.pdf.
25. Ike CG, Anderson N. A proposal for teaching bioethics in high schools using appropriate visual education tools. *Philosophy Ethics and Humanities in Medicine*, 2018, 3:11.
26. Rivers SE, Reyna VF, Mills B. Risk taking under the influence: a fuzzy-trace theory of emotion in adolescence. *Dev Rev*, 2008, 28: 107-144.
27. Chowning JT, Griswold JC, Kovarik DN, Collins LJ. *Fostering Critical Thinking, Reasoning and Argumentation Skills through Bioethics Education*. PLoS ONE, 2012.
28. Asada Y, Tsuzuki M, Akiyama S, Macer NY, Macer D. High School Teaching of Bioethics in New Zealand, Australia and Japan. *Journal of Moral Education*, 1996: 401-420.
29. Matthiessen L. Education in bioethics: initiatives of the European Union. *Teaching bioethics Report from a seminar*, 2001: 95 - 106.
30. Ezer T, Overall J. Advancing human rights in patient care through education in Eastern Europe and Central Asia. *Health Hum Rights*, 2013, 15: 54-68.
31. Klapaty D, Senyta I, Bozikov J. *Teaching Human Rights in Patient Care: Law, Medicine and Public Health Faculties*. The European Journal of Public Health, 2014: 24.
32. Chamberlain M. Human rights education for Nursing Students. *Nursing Ethics*, 2001: 211-222.
33. Busquets E, Roman B, Terribas N. Bioethics in Mediterranean culture: the Spanish experience. *Medicine Health Care and Philosophy*, 2012, 15: 437-451.
34. Park S, Yoo SY. Effects of constructivist teaching methods on Bioethics education for nursing students: A quasi-experimental study. *Nurse Education Today*, 2014.
35. Casini M, Meaney J, Midolo E, Čartolovni A, Sacchini D, Spagnolo A. Why teach "Bioethics and Human Rights" to healthcare professions undergraduates? *JAHR*, 2014, 5: 2: 349-368. Available at <https://hrcak.srce.hr/134786>.
36. Have H, Gordijn B. Broadening education in bioethics. *Medicine Health Care and Philosophy*, 2012: 99-101.

37. Booth JM, Garrett JM. Instructors' practices in and attitudes toward teaching ethics in the genetics classroom. *Genetics*, 2004, 168: 3: 1111-7.
38. Downie R, Clarkeburn H. Approaches to the teaching of bioethics and professional ethics in undergraduate courses. *Bioscience Education*, 2015: 1-9.
39. Bryant JA, Baggott la Velle LM. A bioethics course for biology and science education students. *Journal of Biological Education*, 2003, 37: 91-5.
40. Jagger K, Furlong J. Infusing Bioethics into Biology and Microbiology Courses and Curricula: A Vertical Approach. *Journal of Microbiology & Biology Education*, 2014: 213-217.
41. Loike JD, Rush BS, Schweber A, Fischbach RL. Lessons learned from undergraduate students in designing a science-based course in bioethics. *CBE Life Science Education*, 2013: 701-10.
42. Illingworth S. Approaches to ethics in higher education. Philosophical and Religious Studies Subject Centre, LTSN, University of Leeds, 2004. Available at http://aulre.org/heapsarchive/sec2_resources_ethics/5_across_curriculum.pdf
43. Smith S, Fryer-Edwards K, Diekema DS, Braddock CH 3rd. Finding effective strategies for teaching ethics: a comparison trial of two interventions. *Academic Medicine*, 2004: 265-71.
44. Willmott CJR, Bond AN, Bryant JA, Maw SJ, Sears HJ, Wilson JM. Teaching ethics to bioscience students - a survey of undergraduate provision. *Bioscience Education E-Journal*, 2004: 3-9.
45. Sadler TD, Donnelly LA. Socioscientific argumentation: the effects of content knowledge and morality. *International Journal of Science Education*, 2006: 1463-1488.
46. Klungland H. Teaching bioethics group report and final discussions. *Teaching bioethics Report from a seminar*, 2001: 135- 141.
47. Iancu M. Bioethical education in teaching Biology. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2014: 73-77.

«Υγρός βιολογικός χρυσός»: Κριτικές προσεγγίσεις των τραπεζών ομφαλοπλακουντιακού αίματος από το πεδίο «Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία»

Κ. Μορφάκης,^{1,2} Κ. Βλαντώνη^{1,2}

¹ Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Σχολή Φυσικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

² Μεταδιδακτορικός Υπότροφος Ιδρύματος Ωνάση, Αθήνα.

 cmorfakis@phs.uoa.gr

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζουμε τους τρόπους με τους οποίους συνδέονται με θεσμούς οι πρακτικές που ακολουθούν οι τράπεζες ομφαλοπλακουντιακού αίματος (ΟΠΑ).

Οι διάφορες μέθοδοι διαχείρισης του ΟΠΑ σχετίζονται με την καθιέρωση της λειτουργίας τραπεζών ΟΠΑ δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα. Οι δημόσιες και οι ιδιωτικές τράπεζες ΟΠΑ συνδέονται με διαφορετικές κοινωνικές συνδηλώσεις. Οι δημόσιες τράπεζες αντιστοιχούν στις αρχές της αναδιανεμητικής οικονομίας, ενώ οι ιδιωτικές τράπεζες στην οικονομία της αγοράς. Από την άλλη, οι πρακτικές λειτουργίας των τραπεζών, όπως έχουν αναδείξει μελέτες από το διεπιστημονικό πεδίο σπουδών 'Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία', καθιστούν λιγότερη άκαμπτη τη διάκριση μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών.

Δίνοντας έμφαση στην κινητικότητα των κυττάρων ΟΠΑ σε ένα ευρύ δίκτυο υποδομών και οργανισμών που αφορά στην αξιοποίησή τους, επιχειρούμε να δείξουμε τους παράγοντες που σχετικοποιούν τη διάκριση μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών θεσμών αποθήκευσης του ΟΠΑ.

Λέξεις κλειδιά: βιοτράπεζες, τράπεζες ομφαλοπλακουντιακού αίματος (ΟΠΑ), επιστήμη, τεχνολογία, κοινωνία, πρακτικές λειτουργίας τραπεζών ομφαλοπλακουντιακού αίματος (ΟΠΑ).

“Biological gold”: Critical approaches of umbilical cord blood banking from the field “Science, Technology, Society”

C. Morfakis,^{1,2} K. Vlantoni^{1,2}

¹ Department of History and Philosophy of Science, School of Science, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.

² Onassis Foundation Postdoctoral Fellows, Athens.

Abstract

In this paper, we present the ways umbilical cord blood banking practices interrelate with the institutional forms of umbilical cord blood banks.

The differing modes of utilizing umbilical cord blood are connected to the establishment of public and private banking. The public and private banks are associated with different social meanings. Public banks are associated with the principles of redistributive economy, while, the private banks with that of market economy. The practices of umbilical cord blood banks, as it has been demonstrated by studies from the interdisciplinary field “Science, Technology, Society”, render less rigid the distinction between public and private banking.

By focusing on the mobility of the umbilical cord blood cells in a wide network of infrastructure and organizations that surround its utilization, we intend to show the factors that make problematic the binary and opposed consideration of the public-private character in the two modes of umbilical cord blood banking.

Keywords: biobanks, umbilical cord blood (UCB) banking, science, technology, society (STS), umbilical cord blood (UCB) banking practices.

1. Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή εξετάζουμε πτυχές της λειτουργίας των τραπεζών ομφαλοπλακουντιακού αίματος (ΟΠΑ), μιας κατηγορίας βιοτραπεζών που στοχεύει τόσο στην κλινική αξιοποίηση των αποθηκευμένων ιστών όσο και στην αξιοποίησή τους στην έρευνα. Οι βιοτράπεζες, οι οποίες περιλαμβάνουν συλλογές δειγμάτων βιολογικού υλικού σε συνδυασμό με τα δεδομένα που τα συνοδεύουν, συνιστούν μια κρίσιμη υποδομή στη σύγχρονη βιοϊατρική. Αποτελούν ένα κρίσιμο κόμβο στην αναπτυσσόμενη βιοοικονομία, βασιζόμενες στη συμμετοχή δοτών βιολογικού υλικού και στην κυκλοφορία του υλικού αυτού και των δεδομένων του στη διεπιφάνεια ερευνητικών και κλινικών πεδίων. Η επεξεργασία και η αποθήκευση ανθρώπινου βιολογικού υλικού και των σχετικών δεδομένων εγείρει βιοηθικούς προβληματισμούς, μεταξύ άλλων, σχετικά με την ασφάλεια και την εμπιστευτικότητα των δεδομένων, την αρχική συναίνεση των συμμετεχόντων και την ανανέωσή της με το πέρασ του χρόνου, το ζήτημα της ιδιοκτησίας του δείγματος και της εμπορικής εκμετάλλευσής των προϊόντων της έρευνας.¹ Στην περίπτωση των τραπεζών ΟΠΑ, οι βιοηθικοί προβληματισμοί έχουν περιστραφεί και γύρω από το ζήτημα της επιλογής του τρόπου αποθήκευσης της μονάδας ΟΠΑ σε τράπεζα δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα.²

Στο πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζουμε τη διαμόρφωση των δύο μοντέλων αποθήκευσης και διαχείρισης των συλλεχθέντων μονάδων ΟΠΑ. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζουμε πτυχές της λειτουργίας των τραπεζών ΟΠΑ διεθνώς, εισάγοντας σε προσεγγίσεις από το διεπιστημονικό πεδίο σπουδών 'Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία' ('Science, Technology, Society', ή 'Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας' – 'Science & Technology Studies', STS). Το διεπιστημονικό αυτό πεδίο σπουδών, αντλώντας από την ιστορία, κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, φιλοσοφία της επιστήμης και της τεχνολογίας, και τις πολιτισμικές σπουδές, τις σπουδές φύλου, και συναφή πεδία, επικεντρώνεται στην ανάδειξη της συνδιαμόρφωσης του επιστημονικού και τεχνολογικού φαινομένου και της κοινωνίας, επιδιώκοντας να αναδείξει τις κοινωνικές επιλογές που ενσωματώνεται στην

παραγωγή και χρήση της επιστήμης και της τεχνολογίας.³ Στη συνέχεια, στο τρίτο μέρος, παρουσιάζουμε μέρος των ευρημάτων της έρευνας που έχουμε πραγματοποιήσει με θέμα τη λειτουργία των τραπεζών ΟΠΑ στην Ελλάδα.⁴ Η εργασία εστιάζεται σε προσεγγίσεις που επιδιώκουν να ερμηνεύσουν την καθιέρωση των δύο μεθόδων φύλαξης μονάδων ΟΠΑ σε σχέση με ευρύτερες πρακτικές διαχείρισης ανθρώπινων ιστών και κυττάρων, και σε παρατηρήσεις σχετικά με την πολιτική οικονομία που διαμορφώνεται γύρω από τις τράπεζες ΟΠΑ. Δίνουμε έμφαση σε παρατηρήσεις που υπογραμμίζουν ότι η εξέταση των πρακτικών των τραπεζών, δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα, αμφισβητεί την αυστηρή διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού.

1.1. Το ομφαλοπλακουντιακό αίμα και οι τράπεζες ΟΠΑ

Το ΟΠΑ είναι το αίμα που παραμένει στον πλακούντα και τον ομφάλιο λώρο μετά από τον τοκετό, και περιέχει βλαστικά και προγονικά κύτταρα (όπως τα αρχέγονα αιμοποιητικά κύτταρα).⁵ Τα αρχέγονα αιμοποιητικά κύτταρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μόσχευμα για τη θεραπεία αιματολογικών παθήσεων, μεταβολικών νοσημάτων, ανοσοανεπαρκειών και άλλων ασθενειών.⁵ Το ΟΠΑ αποτελεί μία από τις πηγές αιμοποιητικών κυττάρων, εναλλακτικά στο μυελό των οστών και το περιφερικό αίμα, και χρησιμοποιείται σε κλινικές πράξεις σε περιπτώσεις που δε μπορεί να βρεθεί ιστοσυμβατός δότης από άλλη πηγή για μεταμόσχευση ασθενών. Σε σχέση με το μυελό των οστών παρουσιάζει πλεονεκτήματα, όπως η άμεση διαθεσιμότητα της επιλεγμένης μονάδας έναντι της παρεμβατικής διαδικασίας για τη συλλογή του μυελού των οστών από το δότη, και ο σχετικά μικρότερος βαθμός συμβατότητας που απαιτείται μεταξύ δότη και λήπτη. Οι μονάδες ΟΠΑ είναι διαθέσιμες προς κλινική χρήση μέσα από ένα περίπλοκο δίκτυο, το οποίο περιλαμβάνει: τη συλλογή της μονάδας κατά τον τοκετό, τον έλεγχο και την επεξεργασία της, την αποθήκευση της μονάδας σε κατάψυξη (κρυοσυντήρηση), την αναζήτηση συμβατής μονάδας μέσω παγκόσμιων μητρώων/βάσεων δεδομένων, τον επανέλεγχο της μονάδας και τη μεταφορά της στο χώρο νοσηλείας όπου θα γίνει

η μεταμόσχευση. Οι τράπεζες ΟΠΑ αποτελούν ένα κρίσιμο κόμβο σε αυτό το δίκτυο.

Έπειτα από την πρώτη επιτυχή μεταμόσχευση ΟΠΑ σε ασθενή το 1988, το 1991 ιδρύθηκε η πρώτη δημόσια τράπεζα ΟΠΑ στο Κέντρο Αιμοδοσίας της Νέας Υόρκης. Έκτοτε, δημόσιες τράπεζες (ή τράπεζες δημόσιου, μη κερδοσκοπικού, χαρακτήρα) ιδρύθηκαν σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο. Οι τράπεζες δημόσιου χαρακτήρα στοχεύουν στη συμμετοχή τους στο διεθνές δίκτυο καταγραφής και αναζήτησης μονάδων ΟΠΑ. Ο μη κερδοσκοπικός διεθνής επιστημονικός οργανισμός World Marrow Donor Association (WMDA) πραγματοποιεί τη διασύνδεση των δημόσιων τραπεζών ΟΠΑ προκειμένου να μπορεί να γίνει παγκοσμίως αναζήτηση συμβατών μονάδων για τη μεταμόσχευση ασθενών.⁶ Περισσότερες από 700.000 μονάδες ΟΠΑ έχουν αποθηκευτεί σε περίπου 130 δημόσιες τράπεζες διεθνώς και είναι διαθέσιμες προς μεταμόσχευση ενώ περίπου 35.000 μεταμοσχεύσεις έχουν πραγματοποιηθεί έως σήμερα.⁷ Οι μέλλουσες μητέρες / μέλλοντες γονείς δωρίζουν τη μονάδα ΟΠΑ που συλλέχθηκε στον τοκετό σε μια δημόσια τράπεζα. Η δημόσια τράπεζα την επεξεργάζεται και εάν πληροί συγκεκριμένα κριτήρια την αποθηκεύει. Στη συνέχεια, εισάγεται στο διεθνές μητρώο μονάδων ΟΠΑ και γίνεται διαθέσιμη για κάθε ασθενή, για μη συγγενική, αλλογενή χρήση.

Παράλληλα με τις δημόσιες τράπεζες, αναπτύχθηκαν και οι ιδιωτικές/οικογενειακές τράπεζες. Οι εμπορικές αυτές τράπεζες παρέχουν την επιλογή στους μέλλοντες γονείς να πληρώσουν ένα ποσό για να αποθηκεύσουν τη μονάδα ΟΠΑ και αυτή να είναι διαθέσιμη μόνο για την οικογένεια. Στην περίπτωση αυτή, το ΟΠΑ συλλέγεται, ελέγχεται και αποθηκεύεται με κρυοσυντήρηση (για 15-20 έτη), και είναι διαθέσιμο για αυτόλογη χρήση (στο παιδί από το οποίο συλλέχθηκε) ή για χρήση σε άλλο μέλος της οικογένειας σε περίπτωση ιστοσυμβατότητας. Εκτιμάται ότι περισσότερες από 4 εκατομμύρια μονάδες ΟΠΑ έχουν αποθηκευτεί σε περισσότερες 200 ιδιωτικές τράπεζες παγκοσμίως.⁷ Τα στοιχεία σχετικά με την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών τραπεζών δε δημοσιεύονται πάντοτε και δεν είναι ακριβή. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, μέχρι το 2015 περίπου

1.015 μονάδες ΟΠΑ, προερχόμενες από ιδιωτικές τράπεζες, είχαν χρησιμοποιηθεί σε αυτόλογες ή αλλογενείς μεταμοσχεύσεις.⁷ Οι περιπτώσεις αυτές συνήθως αποτελούν μέρος κλινικών δοκιμών ή εφαρμογών για ενδείξεις που δεν ήταν απαραίτητη η χρήση ΟΠΑ, και τα αποτελέσματά τους δε δημοσιεύονται πάντοτε στην επιστημονική βιβλιογραφία.

Πιο πρόσφατα, αναπτύχθηκαν και μικτά ή υβριδικά μοντέλα τραπεζών ΟΠΑ. Οι υβριδικές τράπεζες συνδυάζουν τα χαρακτηριστικά των δημόσιων και των ιδιωτικών τραπεζών, προσφέροντας τη δυνατότητα μια μονάδα ΟΠΑ να είναι διαθέσιμη τόσο για την οικογένεια αλλά και για δημόσια χρήση.⁸

2. Ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία των τραπεζών ΟΠΑ

Η ανάπτυξη των τραπεζών ΟΠΑ βασίστηκε στη ρητορική για τη μετατροπή των κυττάρων του ΟΠΑ από βιολογικό απόρριμμα σε πολύτιμο βιολογικό υλικό που μπορεί να αξιοποιηθεί σε κλινικές θεραπείες αλλά και σε υποσχέσεις για μελλοντικές θεραπείες.⁹ Η αξιοποίηση του ΟΠΑ, μέσα από την επεξεργασία του και την κινητικότητα του εντός υποδομών της βιοϊατρικής, συνδέεται με τις διαφορετικές θεσμικές συγκροτήσεις που αναπτύχθηκαν και τις πρακτικές που αφορούν στη χρήση του σε κλινικές εφαρμογές και στη βιοϊατρική έρευνα. Ως υπόλειμμα του τοκετού, ο πλακούντας που παρέμενε στα νοσοκομεία αποτελούσε έναν εγκαταλειμμένο ιστό που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στην ιατρική έρευνα, όπου ερευνητικές ομάδες αναγνώρισαν ότι αποτελεί πηγή αρχέγονων αιμοποιητικών κυττάρων και κλινικοί γιατροί έδωσαν προσοχή στο ενδεχόμενο χρήσης τους έναντι του μυελού των οστών.⁹ Ο απορριμμένος ιστός (waste tissue) είναι ένας ιστός που θεωρείται ότι δεν έχει αξία ή ενδιαφέρον για το άτομο από το οποίο προέρχεται.^{9,10}

Ο κοινωνιολόγος Nik Brown έχει μελετήσει την καθιέρωση μαιευτικών πρακτικών στο τρίτο στάδιο του τοκετού, κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, εστιάζοντας στις πρακτικές που αφορούν τον χρόνο απολίνωσης του ομφάλιου λώρου σε σχέση με τη φυσική ή υποβοηθούμενη φαρμακευτικά αποκόλληση του πλακούντα.¹¹

Εντόπισε ότι υπάρχει επιστημονική συζήτηση εντός της ιατρικής κοινότητας σχετικά με τον προτιμώμενο χρόνο απολίνωσης του ομφάλιου λώρου μετά τη γέννηση του μωρού. Η πρακτική της γρήγορης ή άμεσης απολίνωσης του ομφάλιου λώρου, όπως είχε διαμορφωθεί από τα προηγούμενα χρόνια, επιτρέπει τη συγκέντρωση μεγαλύτερου όγκου ΟπΑ, δηλαδή περισσότερων εμπύρηνων κυττάρων. Η επιλογή αυτή έρχεται σε αντίθεση με την ιατρική πρακτική κάποιων μαιευτήρων που συνιστούν την αποφυγή της πρόωρης αποκοπής του πλακούντα, λόγω της ωφελιμότητας του αίματος αυτού για την υγεία του νεογνού.¹¹ Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας συστήνει την απολίνωση του ομφάλιου λώρου σε χρόνο όχι νωρίτερα του ενός λεπτού, ενώ προτείνει την όψιμη απολίνωση (περίπου ένα με τρία λεπτά μετά τη γέννηση) παράλληλα με την έναρξη της φροντίδας του νεογνού, για καλύτερα αποτελέσματα στη μητέρα και το νεογνό.¹² Σε αυτό το πλαίσιο, ο λόγος περί απορρίμματος καθιστά δυνατή την αποκοπή του ιστού από την πηγή του και το μετασχηματισμό του σε πολύτιμο ιστό, με μελλοντική κλινική χρησιμότητα μέσω της φύλαξής του σε τράπεζες..

Όσον αφορά στη φύλαξη, οι μέλλοντες γονείς έρχονται αντιμέτωποι με τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ των δύο διαφορετικών μοντέλων λειτουργίας των τραπεζών ΟπΑ. Πιο συγκεκριμένα, την επιλογή της αποθήκευσης του ΟπΑ σε δημόσια ή σε ιδιωτική τράπεζα, και την ηθική δικαιολόγηση της μίας επιλογής έναντι της άλλης. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο τρόπων φύλαξης εκφράζεται μέσα από επιστημονικά/ιατρικά επιχειρήματα, αλλά και ηθικά και κοινωνικά. Η λειτουργία των ιδιωτικών τραπεζών προκάλεσε από την αρχή, από τα μέσα δηλαδή της δεκαετίας του 1990, την αποδοκιμασία από ιατρικές ενώσεις, όπως η Αμερικανική Ιατρική Ένωση (American Medical Association), αλλά και συλλόγους μαιευτήρων/γυναικολόγων, λόγω της μη αποδεδειγμένης αυτόλογης χρήσης ΟπΑ σε κλινικές παρεμβάσεις.^{13, 14} Εν συνεχεία, ενώσεις βιοηθικής υποστήριξαν ότι δε δικαιολογείται η φύλαξη για αυτόλογη χρήση λόγω της πολύ μικρής πιθανότητας εκδήλωσης ασθένειας που θα μπορούσε να θεραπευθεί με την αποθηκευμένη μονάδα ΟπΑ. Σύμφωνα με την

έκθεση της European Group on Ethics in Science and New Technologies (EGE), οι δραστηριότητες των ιδιωτικών τραπεζών θέτουν ηθικούς προβληματισμούς βαρύνουσας σημασίας και «η νομιμοποίηση των εμπορικών τραπεζών ΟπΑ για αυτόλογη χρήση πρέπει να αμφισβητηθεί καθώς πωλούν μια υπηρεσία, η οποία δεν έχει προς το παρόν θεραπευτική αξία. Έτσι, υπόσχονται περισσότερα από όσα μπορούν να προσφέρουν.»¹⁵ Αντίθετα, η επιλογή δημόσιας τράπεζας εξασφαλίζει τη μεγαλύτερη δυνατή πιθανότητα αξιοποίησης των κυττάρων, με τη δυνατότητα αλλογενούς μεταμόσχευσης, και για αυτό οφείλει να ενισχυθεί, όπως εκφράστηκε και από την Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής.¹⁶

Θεσμοί βιοηθικής και επαγγελματικές ενώσεις ιατρών, εξετάζοντας τις δύο μεθόδους φύλαξης του ΟπΑ, τις παρουσιάζουν ως αλληλοαποκλειόμενες μορφές διαχείρισης του. Η πρακτική των δημόσιων τραπεζών προσιδιάζει στη μοντέλο της αναδιανεμητικής οικονομίας, ενώ ο τομέας των ιδιωτικών τραπεζών θεωρείται ότι ακολουθεί τη λογική της οικονομίας της αγοράς. Οι δύο αυτές μέθοδοι αντιμετωπίζονται ως ενσωματωμένες σε διαφορετικά μοντέλα υγειονομικής περίθαλψης, με αποκλίνουσες κοινωνικές συνδηλώσεις. Από τη μια πλευρά, η λειτουργία των δημόσιων τραπεζών συνδέεται με την αναδιανεμητική οικονομία των δημόσιων αγαθών, και με την αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης. Από την άλλη πλευρά, οι ιδιωτικές τράπεζες βασίζονται στις αρχές της αγοράς και την αποκόμιση κέρδους, ενώ ευνοούν την αυτονομία του πολίτη/ασθενή και το δικαίωμα του στην επιλογή.¹⁷ Η εικόνα αντιπαράθεσης των δύο προέρχεται και ενισχύεται από αντίστοιχες συζητήσεις του παρελθόντος, όπως αυτές για την αιμοδοσία (αμειβόμενη ή μη). Η καθιέρωση της εθελοντικής, μη αμειβόμενης αιμοδοσίας έγινε στη βάση ιατρικών, ηθικών και πολιτικών επιχειρημάτων, ως μια αλτρουστική πράξη που ευνοεί την κοινωνική συνοχή και ενισχύει τους κοινωνικούς δεσμούς.

Στο πλαίσιο της περίπλοκης φύσης αυτής της αντιπαράθεσης, η νομοθεσία σχετικά με τη λειτουργία των τραπεζών ΟπΑ διαφέρει από χώρα σε χώρα. Εμπορικές, ιδιωτικές τράπεζες ΟπΑ λειτουργούν στην πλειοψηφία των χωρών, αν και το νομοθετικό πλαίσιο διαφέρει. Σε λίγες

περιπτώσεις, όπως στη Γαλλία, η λειτουργία των ιδιωτικών τραπεζών απαγορεύεται δια νόμου και λειτουργούν μόνο δημόσιες τράπεζες, ενώ στην Ιταλία δεν επιτρέπεται η ίδρυση ιδιωτικών τραπεζών, αλλά υπηρεσίες οικογενειακής φύλαξης προσφέρουν παραρτήματα ιδιωτικών τραπεζών.¹⁸

2.1. Η διάκριση δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών ΟΠΑ

Ιατρικές ενώσεις και θεσμοί βιοηθικής, όπως αναφέραμε, υποστήριζαν το δημόσιο μοντέλο τραπεζών ΟΠΑ λόγω της αξίας του ΟΠΑ σε αλλογενείς κλινικές εφαρμογές. Παρόλα αυτά, έχουν αναπτυχθεί και λειτουργούν τόσο δημόσιες όσο και ιδιωτικές/οικογενειακές τράπεζες φύλαξης ΟΠΑ, και το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον έχει στραφεί στη μελέτη της παράλληλης λειτουργίας τους και της διάκρισής τους. Σύμφωνα με την κοινωνιολογική μελέτη των Martin, Brown και Turner, στις δύο μεθόδους φύλαξης ΟΠΑ διαχωρίζεται ο τρόπος παραγωγής αξίας στη βάση ενός κριτηρίου που βασίζεται στο ότι ο δημόσιος κλάδος προσανατολίζεται στο παρόν ενώ ο ιδιωτικός στο μέλλον.¹⁹ Συγκεκριμένα, οι δημόσιες τράπεζες λειτουργούν σε «καθεστώς αλήθειας», καθώς είναι πιο συντηρητικές στις εκτιμήσεις τους για τη χρήση του ΟΠΑ, αναφέρονται περισσότερο στις σημερινές χρήσεις και είναι προσανατολισμένες στην ηθική οικονομία της αμοιβαιότητας. Από την άλλη πλευρά, οι ιδιωτικές τράπεζες λειτουργούν σε «καθεστώς ελπίδας».¹⁹ Η παραγόμενη αξία παίρνει τη μορφή του οικονομικού κεφαλαίου για την εμπλεκόμενη εταιρία, αλλά και τη μορφή της υποθετικής, κερδοσκοπικής (speculative) επένδυσης των γονέων, καθώς τα βλαστοκύτταρα αυξάνουν τη μελλοντική αξία τους μέσα από άγνωστες ακόμη θεραπείες και χρήσεις.⁹ Με άλλα λόγια, η επιλογή αυτή παίρνει τη μορφή «βιολογικής επένδυσης», με το κόστος για την επένδυση αυτή να μην είναι αποτρεπτικό.

Από το 2000 και έπειτα σημειώθηκε αλλαγή στην υποσχετική αξία του ΟΠΑ, η οποία συνδέθηκε με την ανάδυση της αναγεννητικής ιατρικής ως ενός νέου πεδίου ελπίδας. Το πεδίο αυτό εστίαζε στην πλαστικότητα των βλαστοκυττάρων, γενικότερα, και των κυττάρων

του ΟΠΑ, ειδικότερα. Στο πλαίσιο του μετασχηματίστηκε η αντιμετώπιση του ΟΠΑ καθώς προσλήφθηκε ως μια ενδεχόμενη θεραπεία για ένα εύρος εκφυλιστικών ασθενειών, τόσο ενηλίκων όσο και παιδιών. Πέρα από το ενδεχόμενο αυτόλογης χρήσης, αυτό ενίσχυσε την προοπτική χρήσης από μέλη της οικογένειας.¹⁹ Αυτή η προοπτική ώθησε την ταχεία ανάπτυξη των ιδιωτικών τραπεζών διεθνώς, όπως συνέβη και στη χώρα μας. Από τη μελέτη διαφημιστικού υλικού ιδιωτικών τραπεζών γίνεται εμφανές ότι οι περισσότερες αναφέρονται σε μελλοντικές, υπό διαμόρφωση χρήσεις της αναγεννητικής ιατρικής. Ενθαρρύνονται οι γονείς να καταθέσουν στην τράπεζα τα κύτταρα του παιδιού τους στη βάση υποσχέσεων αλλά και ηθικών επιχειρημάτων περί υπευθυνότητας, καθώς η συλλογή ΟΠΑ μπορεί να γίνει μόνο μία και μοναδική φορά. Όπως διαβάζουμε στο φυλλάδιο ελληνικής ιδιωτικής τράπεζας οικογενειακής φύλαξης, το ΟΠΑ «χαρακτηρίζεται από πολλούς επιστήμονες ως ‘υγρός βιολογικός χρυσός’ και ότι εκτός από το ίδιο το παιδί, αποτελεί δικλείδα βιολογικής εξασφάλισης και για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας».²⁰

Οι δημόσιες τράπεζες στοχεύουν στην αποθήκευση μονάδων ΟΠΑ καλής ποιότητας και με ποικίλους ανοσολογικούς τύπους προκειμένου να ενισχύεται η πιθανότητα εύρεσης συμβατού μοσχεύματος για κάποια/ον ασθενή. Σύμφωνα με ενώσεις βιοηθικής και βιοϊατρικής, η χρησιμότητα του ΟΠΑ ενισχύεται όταν κάθε μονάδα γίνεται διαθέσιμη στο παγκόσμιο μητρώο για αλλογενή χρήση. Η κλινική αξία του ΟΠΑ εδράζεται σε τεχνολογικές υποδομές οι οποίες υποστηρίζονται οικονομικά από δημόσιες αρχές. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να γίνει διαθέσιμο σε όποια/ον το χρειάζεται. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Γαλλίας, γίνεται σαφής η σύνδεση του δημόσιου χαρακτήρα των κυττάρων με μια συλλογική ηθική, με μια «βιολογική ιθαγένεια» που συνδέεται με τη δέσμευση του κράτους για καθολική και αναδιανεμητική ιατρική φροντίδα.⁹

2.2. Υβριδικές πρακτικές

Με την παρούσα εργασία επιχειρούμε να αναδείξουμε ότι αυτή η αντιπαραθετική θέαση των δύο μεθόδων φύλαξης του ΟΠΑ βασίστηκε

σε μια απλουστευτική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η κάθε θεσμική ρύθμιση μπορεί να αντιστοιχηθεί σε αξίες και κανόνες που προϋπάρχουν. Δηλαδή, από τη μία πλευρά το δημόσιο μοντέλο με το κοινό καλό και τις αρχές της αναδιανεμητικής οικονομίας, ενώ από την άλλη, το ιδιωτικό με το ατομικό καλό και την εμπορευματοποίηση.²¹ Όπως έχουν δείξει μελέτες από το πεδίο 'Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία', η αντιπαραθετική προσέγγιση δε συνυπολογίζει το ετερογενές δίκτυο των πρακτικών, τεχνολογιών, αντικειμένων, υλικότητων, νομοθετικών ρυθμίσεων και θεσμών που διαμορφώνουν την ιδεολογία και την πολιτική οικονομία γύρω από το ΟΠΑ.²² Σύμφωνα με τη βιοηθική και βιοϊατρική βιβλιογραφία, η διάκριση μεταξύ των δύο μεθόδων φύλαξης του ΟΠΑ είναι κανονιστική. Η λειτουργία των τραπεζών ΟΠΑ, δημόσιων και ιδιωτικών, και της οικονομίας που έχει διαμορφωθεί γύρω από αυτές δε διαχωρίζεται αποκλειστικά στη βάση των ηθικών και δεοντολογικών δεσμεύσεων, καθώς έχει εδραιωθεί μέσα από πιο περίπλοκες κοινωνικές σχέσεις.

Στη θεσμική οργάνωση των τραπεζών εντοπίζονται υβριδικές πρακτικές, όπως σε περιπτώσεις συμπράξεων δημόσιου-ιδιωτικού κατά την ίδρυση τραπεζών. Αλλά και με την παροχή μικτών υπηρεσιών: υπηρεσιών δημόσιας και ιδιωτικής φύλαξης από την ίδια υβριδική τράπεζα. Ένας παράγοντας που καθιστά δυσδιάκριτη τη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού αφορά την πρακτική των τραπεζών για την κατευθυνόμενη, οικογενειακή φύλαξη ΟΠΑ, μετά από ιατρική σύσταση, λόγω ιστορικού ασθενειών που δύναται να αντιμετωπιστούν με μεταμόσχευση ομφαλικών κυττάρων σε περίπτωση εκδήλωσης της ασθένειας. Η υπηρεσία της κατευθυνόμενης φύλαξης προσφέρεται δωρεάν από δημόσιες τράπεζες, αλλά και από ιδιωτικές που το επιλέγουν. Στην πρώτη περίπτωση, η μονάδα ΟΠΑ δεν εντάσσεται στην αναδιανεμητική λογική των δημοσίων τραπεζών. Στη δεύτερη περίπτωση, η προσφερόμενη υπηρεσία δεν εξισώνεται με την οικονομία της αγοράς, καθώς προσφέρεται χωρίς κόστος.¹⁷

Ο τρόπος που κυκλοφορεί το ΟΠΑ με σκοπό την κλινική του αξιοποίηση είναι σύνθετος και

εντοπίζεται εντός ενός δικτύου με μεγάλες υποδομές και πολύπλοκα οργανωτικά σχήματα.²³ Στο παγκόσμιο αυτό δίκτυο οι δημόσιες τράπεζες εγγράφουν στο μητρώο τις μονάδες ΟΠΑ που έχουν αποθηκεύσει. Για τις δημόσιες τράπεζες, κάθε μονάδα που προστίθεται στο αποθετήριο τους δημιουργεί μια δαπάνη της οποίας το πλήρες κόστος βαρύνει την τράπεζα, ενώ η κυκλοφορία μιας μονάδας στο παγκόσμιο δίκτυο μπορεί να αποφέρει έσοδα, καθώς δίδεται χρηματική αποζημίωση για τη διάθεση μιας μονάδας για μεταμόσχευση (το αντίτιμο το ορίζουν οι τράπεζες). Οι μεταμοσχευτές ιατροί συγκρίνουν τη βιολογική ποιότητα των μοσχευμάτων πριν από την επιλογή τους για τη διασφάλιση της επιτυχούς έκβασης της μεταμόσχευσης.⁸ Στη βάση των πρακτικών αξιολόγησης της ποιότητας των μονάδων ΟΠΑ, οι δημόσιες τράπεζες επαναπροσδιορίζουν την αναπτυξιακή τους στρατηγική υιοθετώντας κριτήρια επιλογής των μονάδων που θα αποθηκεύσουν στη βάση της μελλοντικής κλινικής τους αξιοποίησης. Εκ πρώτης όψεως, αυτού του είδους οι συναλλαγές μπορούν να θεωρηθούν ως μια μορφή «μεταμφιεσμένου εμπορίου».²³ Ωστόσο, το οικονομικό αντάλλαγμα από τη διάθεση μονάδων ΟΠΑ προς μεταμόσχευση αποτελεί αντιστάθμισμα για την κάλυψη του κόστους λειτουργίας των τραπεζών.²⁴ Όπως αναφέρουν οι Hauskeller και Beltrame, πρόκειται για μια «παγκόσμια αναδιανεμητική οικονομία» η οποία λειτουργεί μέσω ενός μοντέλου αγοράς αλλά «δεν ακολουθεί τη λογική της αγοράς».¹⁷ Οι πρακτικές αυτές δεν εντάσσονται στην πολιτική οικονομία της αγοράς, παράλληλα, όμως, δεν εντάσσονται και στην ηθική οικονομία της «ελεύθερης, άνευ περιορισμών κυκλοφορίας των αλτρουιστικά προσφερόμενων δώρων».¹⁰

3. Οι τράπεζες ΟΠΑ στην Ελλάδα

Στην ενότητα αυτή, παρουσιάζουμε συνοπτικά τη διαμόρφωση του κλάδου των τραπεζών ΟΠΑ στην Ελλάδα και τις υβριδικές πρακτικές τους. Στη χώρα μας λειτουργούν τόσο δημόσιες όσο και ιδιωτικές τράπεζες. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, παράλληλα με τις διεθνείς εξελίξεις, έγιναν προσπάθειες για την ίδρυση της πρώτης δημόσιας τράπεζας φύλαξης

ΟΠΑ σε γενικό νοσοκομείο της Αθήνας, οι οποίες δεν ευδοκίμησαν. Στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, υπηρεσίες οικογενειακής φύλαξης ΟΠΑ προσφέρονταν από παραρτήματα ξένων ιδιωτικών τραπεζών. Από το 2005 ξεκίνησαν να λειτουργούν και οι πρώτες ελληνικές ιδιωτικές τράπεζες φύλαξης ΟΠΑ.

Το 2003 ιδρύθηκε η πρώτη δημόσια τράπεζα, η Ελληνική Τράπεζα Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος (Ελ.Τ.ΟΠΑ), στο Ίδρυμα Ιατροβιολογικών Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών (ΙΙΒΕΑΑ).²⁵ Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της η Ελ.Τ.ΟΠΑ συνεργάζονταν με δύο δημόσια μαιευτήρια στην Αθήνα, στα οποία, μετά τη συγκατάθεση των γονέων, γίνονταν η συλλογή των μονάδων. Τον Ιανουάριο του 2006 η Ελ.Τ.ΟΠΑ χορήγησε στη διεθνή δεξαμενή του NetCord τις πρώτες 100 μονάδες και από το Μάρτιο του 2007 άρχισε να χορηγεί μονάδες ΟΠΑ στο Νοσοκομείο Παιδών «Αγία Σοφία» για μεταμόσχευση σε ασθενείς με αιματολογικά νοσήματα. Από το 2008, η Ελ.Τ.ΟΠΑ απευθύνθηκε απευθείας σε μέλλουσες μητέρες/γονείς, ενημερώνοντας τους για τη λειτουργία της και τον τρόπο κατάθεσης μονάδων ΟΠΑ, ανεξάρτητα από το μαιευτήριο όπου θα διενεργούνταν ο τοκετός. Με την αλλαγή της διαδικασίας, αυξήθηκαν και οι δωρεές μονάδων ΟΠΑ προς την Ελ.Τ.ΟΠΑ.

Από το 2009 άρχισε να λειτουργεί στη Θεσσαλονίκη η Δημόσια Τράπεζα Βλαστοκυττάρων του Γ.Ν.Θ. «Γ. Παπανικολάου».²⁶ Πιο πρόσφατα, τον Απρίλιο του 2016, ξεκίνησε η λειτουργία της τρίτης δημόσιας τράπεζας, της Δημόσιας Τράπεζας Ομφαλικών Βλαστοκυττάρων (ΔηΤΟΒ Κρήτης) υπό την ευθύνη της Αιματολογικής Κλινικής του Πανεπιστημιακού Γενικού Νοσοκομείου Ηρακλείου (ΠΑΓΝΗ), σε εγκαταστάσεις της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.²⁷

Όπως αναφέραμε, από το 1999 και μετά προσφέρονταν υπηρεσίες οικογενειακής φύλαξης μονάδων ΟΠΑ από εταιρίες-παραρτήματα ξένων τραπεζών, ενώ, από το 2005, ξεκίνησε η ίδρυση ελληνικών ιδιωτικών τραπεζών φύλαξης ΟΠΑ. Ο κλάδος αυτός σημείωσε γρήγορη ανάπτυξη, καθώς παρουσίαζε ευκαιρίες επιχειρηματικής επένδυσης και κέρδους.²⁸ Καθώς δεν υπάρχει κάποιο μητρώο όπου να είναι καταγεγραμμένες οι επιχειρήσεις

που πρόσφεραν υπηρεσίες φύλαξης ΟΠΑ, δε γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό όσων λειτουργούσαν. Μελετώντας διάφορες πηγές (αρχειακές πηγές και μέσα από τις συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες τραπεζών και άλλων εμπλεκόμενων στον κλάδο) εκτιμούμε ότι την περίοδο 2008-2010 λειτουργούσαν περίπου 20 ιδιωτικές τράπεζες. Σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας, ο αριθμός των ιδιωτικών τραπεζών εκτιμάται ότι ήταν ο μεγαλύτερος σε παγκόσμια κλίμακα (ανεξαρτήτως των μεγεθών των τραπεζών και των αποθηκευμένων μονάδων).²⁹

Το 2008 ιδρύθηκε η Ένωση Ελληνικών Τραπεζών Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος (Ε.Ε.Τ.Ο.Α.), η οποία αποτελεί το συλλογικό όργανο των ιδιωτικών τραπεζών κρυσυντήρησης βλαστικών κυττάρων ομφάλιου λώρου.³⁰ Από το 2010 και μετά ο αριθμός των ιδιωτικών τραπεζών μειώθηκε καθώς κάποιες διέκοψαν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα και άλλες συγχωνεύτηκαν. Με βάση την έρευνά μας, στις αρχές του 2017 εννέα ελληνικές ιδιωτικές τράπεζες ΟΠΑ ήταν σε λειτουργία, ενώ τέσσερις εταιρίες-παραρτήματα ξένων τραπεζών είναι επίσης ενεργές.³¹

3.1. Δημόσια συζήτηση και ρυθμιστικό πλαίσιο

Σε σχέση με το ρυθμιστικό πλαίσιο λειτουργίας των τραπεζών ΟΠΑ, η κατάσταση στην Ελλάδα είναι περιπλεγμένη. Όταν ξεκίνησε η λειτουργία των ιδιωτικών τραπεζών δεν υπήρχε ειδική νομοθεσία που να ρυθμίζει τη λειτουργία τους ως επιχειρήσεων υγειονομικού ενδιαφέροντος. Το 2007 η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής δημοσίευσε «Γνώμη» για τις «Συλλογές Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος», με στόχο την ενημέρωση των πολιτών σχετικά με τη δυνατότητα φύλαξης των μονάδων ΟΠΑ σε δημόσια ή ιδιωτική τράπεζα, επισημαίνοντας τις ηθικές και νομικές διαστάσεις του ζητήματος.¹⁶ Η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής προέκρινε τη διάθεση των κυττάρων σε κοινή χρήση, μέσα από τη δωρεά σε τράπεζα δημόσιου χαρακτήρα. Παράλληλα, τόνισε την ανάγκη ελέγχου των τραπεζών από αρμόδιο κρατικό φορέα.

Το 2008, λόγω πίεσης προς συμμόρφωση με το κοινοτικό δίκαιο, εκδόθηκε το Π.Δ. 26/2008 για την ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία των Ευρωπαϊκών Οδηγιών σχετικά με την

ποιότητα και την ασφάλεια του ανθρώπινου βιολογικού υλικού (ιστών και κυττάρων, στα οποία περιλαμβάνονταν και το ΟΠΑ).³² Τόσο οι δημόσιες όσο και οι ιδιωτικές τράπεζες, που ήταν μέλη της ΕΕΤΟΑ, δήλωσαν ότι συμμορφώθηκαν με τα πρότυπα ποιότητας που όριζαν οι Οδηγίες της ΕΕ. Με το Νόμο 3984 του 2011 ορίστηκε το θεσμικό πλαίσιο ίδρυσης, αδειοδότησης και λειτουργίας των τραπεζών ΟΠΑ (δημόσιων και ιδιωτικών).³³ Αρμόδιος φορέας για την επίβλεψη των τραπεζών ορίστηκε ο Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων (ΕΟΜ). Εντούτοις, ο νόμος δεν εφαρμόστηκε πλήρως καθώς δεν είχαν οριστεί οι όροι και οι προϋποθέσεις λειτουργίας των τραπεζών προκειμένου να ελεγχθούν οι τράπεζες και να αιτηθούν την έκδοση άδειας λειτουργίας. Αυτό έγινε το 2017, με την έκδοση Υπουργικής Απόφασης, η οποία έδινε περιθώριο ενός έτους στις τράπεζες να συμμορφωθούν με τις ρυθμίσεις που προέβλεπε η απόφαση και να εκδώσουν άδεια λειτουργίας.³⁴ Η ΕΕΤΟΑ προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας ενάντια στην Υπουργική Απόφαση καθώς τα μέλη της έκριναν ότι μεροληπτούσε ενάντια στη λειτουργία των ιδιωτικών τραπεζών. Η απόφαση του Δικαστηρίου μέχρι και σήμερα (Δεκέμβριος 2018) εκκρεμεί.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο δημόσιος διάλογος για την ανάπτυξη του τομέα των τραπεζών ΟΠΑ στην Ελλάδα βασίστηκε κυρίως στη διάκριση μεταξύ των δύο μορφών θεσμικής οργάνωσης, δημόσιας και ιδιωτικής, όπως σε άλλες χώρες. Από τη μία πλευρά, η Επιτροπή Βιοηθικής, η αρμόδια αρχή (ΕΟΜ), ιατρικές επαγγελματικές εταιρίες/ενώσεις (όπως η Ελληνική Αιματολογική Εταιρεία - ΕΑΕ), μαζί με τις δημόσιες τράπεζες, θεωρούσαν τη δωρεά ΟΠΑ ως πράξη κοινωνικής αλληλεγγύης και το ίδιο το ΟΠΑ ένα δημόσιο θεραπευτικό αγαθό και όχι ως ιδιωτική/ατομική ιδιοκτησία. Ο ΕΟΜ έχει διατυπώσει ότι συνιστά τη φύλαξη ΟΠΑ σε τράπεζες δημόσιου χαρακτήρα καθώς «συντάσσεται με τις απόψεις των Διεθνών Επιστημονικών Εταιρειών και της Ελληνικής Αιματολογικής Εταιρείας» που τονίζουν ότι «δεν υπάρχουν ιατρικές ενδείξεις για αυτόλογη φύλαξη, πλην την κατευθυνόμενης φύλαξης που γίνεται για ιατρικούς λόγους και που ούτως ή

άλλως υποστηρίζεται από τις Δημόσιες Τράπεζες».³⁵

Από το 2006, η ΕΑΕ, ως η αρμόδια επιστημονική κοινότητα, είχε εκφράσει προς το Υπουργείο Υγείας ανησυχία για την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τις τράπεζες ΟΠΑ, σημειώνοντας ότι οι ιδιωτικές τράπεζες προβαίνουν σε «ασύδοτη οικονομική εκμετάλλευση των γονιών [...] χωρίς επιστημονική βάση».³⁶ Η βασική θέση της αιματολογικής εταιρείας τονίζει τη σημασία της δωρεάς των μονάδων ΟΠΑ σε δημόσια τράπεζα προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε θεραπείες αλλογενούς μεταμόσχευσης «στο μέλλον από όποιον τα έχει ανάγκη (συμβατός ασθενής)».³⁷ Αντίστοιχα, επικεφαλής δημόσιας τράπεζας ανέφερε «με τη δωρεά ομφαλοπλακουντιακού αίματος [...] προσφέρει κανείς δώρο ζωής σε οποιοδήποτε παιδί ή ενήλικα το έχει ανάγκη!».³⁸

Από την άλλη πλευρά, η ΕΕΤΟΑ και άλλες ιδιωτικές τράπεζες ΟΠΑ, υπερασπίζοντας τη δραστηριότητά τους, υποστήριξαν ότι θα πρέπει δίνεται στους γονείς η δυνατότητα επιλογής της ιδιωτικής φύλαξης του ΟΠΑ εφόσον το επιθυμούν, κρατώντας στην κυριότητά τους ένα υλικό που μπορεί μελλοντικά να χρησιμοποιηθεί σε νέες θεραπείες.³⁹ Επίσης, τονίζαν τη συνεισφορά της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας στην οικονομία, δηλώνοντας ότι αποτελούσαν έναν «καινοτόμο και ανταγωνιστικό οικονομικό τομέα» της Ελλάδας και κατηγορώντας την άλλη πλευρά ότι επιχείρησε να επιβάλει ένα «κρατικό μονοπώλιο».⁴⁰ Γενικός διευθυντής ιδιωτικής τράπεζας σε επιστολή του προς την εφημερίδα *Καθημερινή* εξέφρασε την άποψη ότι «αν οι ιδιωτικές τράπεζες δεν αναλάμβαναν αυτήν την πρωτοβουλία, δε θα αναπτυσσόταν στην Ελλάδα ο τομέας των βλαστοκυττάρων, σε αντίθεση με ότι γίνεται παγκοσμίως σε όλες τις επιστημονικά προηγμένες χώρες».⁴¹

Μεταξύ των δύο πλευρών εκδηλώθηκε μια σύγκρουση, με κάθε πλευρά να προσπαθεί να επηρεάσει τις νομοθετικές ρυθμίσεις και τους κανονισμούς σύμφωνα με τις αντιλήψεις της ως προς τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να οργανωθεί και να λειτουργήσει στη χώρα ο κλάδος των τραπεζών ΟΠΑ. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα μέσα ενημέρωσης, και κυρίως ο τύπος, διαδραμάτισε ένα σημαντικό ρόλο στη

διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας των τραπεζών ΟπΑ καθώς κάλυψε εκτενώς ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία, τις προοπτικές και το οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικό αποτύπωμα τους στην Ελλάδα. Γενικό χαρακτηριστικό της κάλυψης από τον τύπο είναι η ανάδειξη της διάκρισης «δημόσιου έναντι ιδιωτικού» / «ατομικής ιδιοκτησίας έναντι δημόσιου θεραπευτικού αγαθού» όσον αφορά στις δύο μεθόδους φύλαξης του ΟπΑ. Μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας που μελετήσαμε αναπαρήγαγε τις θέσεις των αρμόδιων αρχών (της ΕΑΕ, του ΕΟΜ) καθώς και των διευθυντών των δημόσιων τραπεζών ΟπΑ, οι οποίοι έπαιξαν ενεργό ρόλο στην προσπάθεια θέσπισης της εγχώριας νομοθεσίας για τις τράπεζες ΟπΑ και οι οποίοι τάσσονταν κατά της λειτουργίας ιδιωτικών τραπεζών. Δε λείπουν ωστόσο και περιπτώσεις όπου εκπρόσωποι των ιδιωτικών τραπεζών είχαν προνομιακή πρόσβαση σε μερίδα του ελληνικού τύπου, προβάλλοντας τα αντεπιχειρήματά τους και υποστηρίζοντας τη θέσπιση ενός ευνοϊκότερου για αυτούς νομοθετικού πλαισίου.

Μια χαρακτηριστική περίπτωση αφορά τις πρόσθετες χρεώσεις που επέβαλαν από το 2007 ιδιωτικά μαιευτήρια (Μητέρα, Λητώ, Ιασώ) για τη συλλογή ΟπΑ, για τις οποίες η ανεξάρτητη αρχή «Συνήγορος του Καταναλωτή» εξέδωσε σύσταση-πόρισμα όταν δέχθηκε καταγγελίες από μέλλοντες γονείς/μητέρες.⁴² Το 2010 επιβλήθηκαν πρόστιμα στα μαιευτήρια από τους αρμόδιους φορείς.⁴³ Πιο πρόσφατα, υπήρξε εκτενής κάλυψη ζητημάτων που προέκυψαν μετά τη διακοπή επιχειρηματικής δραστηριότητας μιας εκ των μεγαλύτερων ιδιωτικών τραπεζών ΟπΑ (Stem Health Hellas A.E.) το 2017.⁴⁴ Και στις δυο περιπτώσεις ο τύπος έφερε στην επικαιρότητα τα ζητήματα επισημαίνοντας το ασαφές νομοθετικό και ρυθμιστικό πλαίσιο λειτουργίας των τραπεζών ΟπΑ.

Αρκετή προσοχή συγκέντρωσε το Μάιο του 2010 η προβολή του ντοκιμαντέρ “Το πολύτιμο κύτταρο”, παραγωγής της διεθνώς βραβευμένης σειράς ντοκιμαντέρ *ΕΞΑΝΤΑΣ*, που προβάλλονταν τότε από την ΕΡΤ.⁴⁵ Εκπρόσωποι δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών ΟπΑ εξέφρασαν τις απόψεις τους στο ντοκιμαντέρ. Από τη μία πλευρά, εντοπίστηκαν αντιφάσεις

στις εκτιμήσεις των εκπροσώπων ιδιωτικών τραπεζών σχετικά με το ποσοστό πιθανής, μελλοντικής χρήσης του ΟπΑ. Από την άλλη, παρουσιάστηκαν περιπτώσεις αλλογενούς μεταμόσχευσης ΟπΑ, υπογραμμίζοντας τα πολλαπλά οφέλη της λειτουργίας των δημόσιων τραπεζών. Το ντοκιμαντέρ, το οποίο έχει επανειλημμένα προβληθεί από την ΕΡΤ και υπάρχει διαθέσιμο στο διαδίκτυο, θεωρούμε ότι συνέβαλλε στην ενημέρωση των πολιτών για την ωφέλεια της δωρεάς του ΟπΑ. Οι συζητήσεις που προκάλεσε, όπως αναπαρήχθησαν και από άλλα μέσα ενημέρωσης, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών από τους αρμόδιους φορείς (Υπουργείο Υγείας) που οδήγησαν στη θέσπιση του νομοθετικού πλαισίου το 2011.⁴⁶

3.2. Υβριδικές πρακτικές στην ελληνική περίπτωση λειτουργίας των τραπεζών ΟπΑ

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο ανταγωνισμός μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών ΟπΑ και η δημόσια αντιπαράθεση τους, σε συνδυασμό με το ασαφές νομοθετικό πλαίσιο, ενισχύουν την εικόνα της διάκρισης ανάμεσα τους. Μελετώντας τις πρακτικές των τραπεζών, μπορούμε όμως να εντοπίσουμε σημεία που αναδεικνύουν μια εικόνα υβριδισμού δημόσιου-ιδιωτικού.

Πρώτον, υπάρχουν σημεία θεσμικής σύγκλισης μεταξύ των δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών ΟπΑ. Βρίσκουμε ένα παράδειγμα στη σύμπραξη του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και της ιδιωτικής εταιρίας Biohellenika Hellas A.E., η οποία διατηρεί μια από τις μεγαλύτερες τράπεζες οικογενειακής φύλαξης ΟπΑ, για τη δημιουργία της Τράπεζας Αρχέγονων Κυττάρων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΤΑΚ-ΕΙΕ).⁴⁷ Το 2007, η ανακοίνωση της έναρξης λειτουργίας των εργαστηρίων της νέας τράπεζας χαιρετίστηκε ως μια δημιουργική σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στη βιοτεχνολογία, καθώς η τράπεζα πέρα από τη φύλαξη ΟπΑ στόχευε και στην έρευνα στα βλαστοκύτταρα και την ανάπτυξη κλινικών εφαρμογών.⁴⁸ Η ΤΑΚ-ΕΙΕ προβλεπόταν να παρέχει μικτές υπηρεσίες αποθήκευσης του ΟπΑ, δηλαδή οικογενειακής και δημόσιας.⁴⁹ Ωστόσο, η υλοποίηση του αρχικού σχεδιασμού δεν ολοκληρώθηκε. Μια άλλη περίπτωση

σύμπραξης ιδιωτικού και δημόσιου τομέα αποτελεί η ίδρυση, επίσης το 2007, της Biophylaxis Hellas A.E., σε συνεργασία με το Εργαστήριο Παθολογίας Κυττάρων και Συνδετικού Ιστού του Ινστιτούτου Βιολογίας του Ε.ΚΕ.Φ.Ε. «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» (εταιρία «spin-off», η δημιουργία της οποίας στηρίχθηκε από το Υπουργείο Ανάπτυξης). Σε αυτή την περίπτωση, μια ιδιωτική τράπεζα οικογενειακής φύλαξης ΟΠΑ στεγάζεται στις εγκαταστάσεις ενός δημόσιου ερευνητικού κέντρου, γεγονός που της επιτρέπει να υποστηρίζει ότι η συνεργασία αυτή αποτελεί «εγγύηση φερεγγυότητας σε επιστημονικό, διοικητικό και οικονομικό επίπεδο».²⁰ Στις περιπτώσεις αυτές, η παροχή υπηρεσιών οικογενειακής φύλαξης ΟΠΑ, που προσφέρουν οι δύο αυτές τράπεζες, κεφαλαιοποιεί το κύρος των δημόσιων ερευνητικών οργανισμών, παρέχοντας τους ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, και καθιστά ασαφή τα όρια δημόσιου-ιδιωτικού.

Υπάρχουν επίσης πρακτικές των δημόσιων τραπεζών ΟΠΑ που υπερβαίνουν τα όρια της αναδιανεμητικής οικονομίας. Μια από τις δραστηριότητες της Ελ.Τ.Οπ.Α αποτελεί η παροχή εμπορικών υπηρεσιών μέσω της εταιρίας με την επωνυμία «Ιατροβιολογικές Επιστήμες και Τεχνολογίες Α.Ε.» του ΙΒΕΑΑ. Παράλληλα με την διαχείριση της δωρεάς ΟΠΑ, από το 2009 η Ελ.Τ.Οπ.Α προσφέρει υπηρεσίες οικογενειακής φύλαξης μεσεγγυματικών κυττάρων έναντι καταβολής αντιτίμου. Αν και αυτά τα κύτταρα είναι διαφορετικά από τα αρχέγονα αιμοποιητικά κύτταρα του ΟΠΑ, υπάρχει κοινή συλλογή, μόλις ολοκληρωθεί ο τοκετός. Τα μεσεγγυματικά κύτταρα συλλέγονται από τον ομφάλιο λώρο (μεσεγγυματικά κύτταρα μπορούν να συλλεχθούν και από άλλες πηγές κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου). Καθώς η Ελ.Τ.Οπ.Α απευθύνεται σε μέλλοντες γονείς/μητέρες που επιθυμούν να δωρίσουν το ΟΠΑ, τους ενημερώνει, ταυτόχρονα με τη δωρεά του ΟΠΑ, και για τη δυνατότητα ιδιωτικής φύλαξης των μεσεγγυματικών κυττάρων. Αυτή η υβριδική πρακτική αξιοποιήθηκε ως αντεπιχείρημα από εκπροσώπους ιδιωτικών τραπεζών έναντι των κατηγοριών ότι δρουν ως κερδοσκοπικές εταιρίες.⁵⁰ Στην περίπτωση αυτή η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού καθίσταται

δυσδιάκριτη, καθώς μέρος των αποθηκευμένων κυττάρων προορίζονται για δημόσια χρήση εντός του αναδιανεμητικού μοντέλου, ενώ άλλα κύτταρα παραμένουν στην ιδιοκτησία της οικογένειας. Εντούτοις, η παροχή αυτής της υπηρεσίας αποφέρει στην Ελ.Τ.Οπ.Α πρόσθετους πόρους που της επιτρέπουν να παραμένει βιώσιμη επιτελώντας το δημόσιου χαρακτήρα έργο της, δηλαδή τη διάθεση μονάδων ΟΠΑ σε οποιονδήποτε το έχει ανάγκη.

Όπως έχει προαναφερθεί, σύνθετες πρακτικές έχουν διαμορφωθεί γύρω από το παγκόσμιο δίκτυο μέσω του οποίου διακινείται, διαπραγματεύεται και αξιοποιείται το ΟΠΑ. Οι δημόσιες τράπεζες καθιστούν διαθέσιμες για μεταμόσχευση τις μονάδες τους μέσω του παγκόσμιου μητρώου (WMDA). Αυτό πραγματοποιείται καθώς προετοιμάζουν τις αποθηκευμένες μονάδες τους σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα διαπίστευσης και κινητοποιώντας τους απαραίτητους πόρους για την αναβάθμιση του μητρώου τους, τη διαχείριση των αναζητήσεων και την παράδοση μιας επιλεγμένης μονάδας. Μολονότι η συμμετοχή σε αυτό το δίκτυο καθιστά δυνατή την κλινική αξιοποίηση του ΟΠΑ, αποζημιώνοντας μία τράπεζα για τη διάθεση μια μονάδας, παρατηρείται περιστασιακά, λόγω έλλειψης πόρων, να καθυστερεί η προσθήκη των νεοαποθηκευμένων μονάδων στο μητρώο από ελληνικές δημόσιες τράπεζες.⁵¹

Στην ελληνική περίπτωση, το Υπουργείο Υγείας δεν έχει αναπτύξει στρατηγικές τιμολόγησης για τα μοσχεύματα ΟΠΑ από τις ελληνικές δημόσιες τράπεζες. Υπό αυτές τις συνθήκες, αυτές δε λαμβάνουν αντίτιμο κατά την προμήθεια μονάδων ΟΠΑ σε εγχώρια κέντρα μεταμόσχευσης (μοντέλο αλληλεγγύης). Ωστόσο, λαμβάνουν αποζημίωση για τις μονάδες που διαθέτουν προς μεταμόσχευση μέσω του διεθνούς δικτύου των δημοσίων τραπεζών (μοντέλο αγοράς). Οι πρακτικές αποτίμησης των μονάδων ΟΠΑ που υιοθετούν οι δημόσιες τράπεζες διαφέρουν, καθώς η διοίκηση μιας τράπεζας ορίζει την τιμή της μονάδας ΟΠΑ όταν την εισάγει στο παγκόσμιο μητρώο.¹⁰ Στην Ελλάδα, από τη μια πλευρά, το ΟΠΑ κυκλοφορεί δωρεάν εντός των συνόρων στη λογική μιας αναδιανεμητικής οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, μέσω του παγκόσμιου δικτύου, το ΟΠΑ

διακινείται-διαπραγματεύεται λαμβάνοντας μία αγοραία αξία (market value) ως αντιστάθμισμα του κόστους αποθήκευσής του, και όχι με στόχο την αποκόμιση κέρδους. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι πρακτικές διακίνησης του ΟπΑ καθιστούν και εδώ ασαφή τη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού.

Υβριδικές πρακτικές χαρακτηρίζουν και ιδιωτικές τράπεζες ΟπΑ. Όπως αναφέραμε, μια τέτοια πρακτική αποτελεί η δωρεάν κατευθυνόμενη οικογενειακή φύλαξη ΟπΑ, μετά από ιατρική σύσταση. Η εν λόγω υπηρεσία επικοινωνείται ως προσφορά προς την κοινότητα και τη δημόσια υγεία, μια πράξη που υπερβαίνει την επιδίωξη κέρδους. Όπως επίσης προαναφέρθηκε, το 2010 επιβλήθηκαν πρόστιμα από τους ελεγκτικούς φορείς του Υπουργείου Υγείας για τα περιστατικά πρόσθετων χρεώσεων που επέβαλαν ιδιωτικά μαιευτήρια για τη συλλογή ΟπΑ από μαιευτήρες (Μητέρα, Ιασώ και Λητώ). Αντιμέτωπες με την αρνητική δημοσιότητα που ακολούθησε ορισμένες ελληνικές ιδιωτικές τράπεζες ΟπΑ, οι οποίες συνδέονταν με τα μαιευτήρια, προέβησαν στην προσφορά δωρεάν συλλογής, επεξεργασίας και φύλαξης του ΟπΑ για μια χρονική περίοδο, συνήθως για το πρώτο έτος, επιχειρώντας να βελτιώσουν τη δημόσια εικόνα τους.^{52,53} Στα χρόνια της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης που ακολούθησαν, η δωρεάν φύλαξη προβλήθηκε επίσης ως μέρος της εταιρικής ευθύνης τους απέναντι στην κοινωνία.

Όπως έχουμε επισημάνει, έχει αναπτυχθεί σε διάφορες χώρες και το υβριδικό μοντέλο αποθήκευσης ΟπΑ. Σύμφωνα με αυτό, εμπορικές τράπεζες είτε αποθηκεύουν το ΟπΑ για δημόσια ή ιδιωτική χρήση ανάλογα με την προτίμηση των γονέων, είτε και με τους δύο τρόπους (δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος του για δημόσια χρήση και το υπόλοιπο μέρος του για οικογενειακή φύλαξη). Κατά τους Hauskeller και Beltrame, «τα υβριδικά μοντέλα για το ΟπΑ θεωρούνται ο κύριος βιοϊατρικός χώρος στον οποίο έχει ήδη αμφισβητηθεί η διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα».²² Στην Ελλάδα, μια ιδιωτική τράπεζα (Stem Health Hellas A.E.), από τις ηγεμονικές στον κλάδο, είχε ανακοινώσει την πρόθεσή της να λειτουργήσει ως υβριδική, παρέχοντας μονάδες ΟπΑ και για δημόσια χρήση.⁵² Ο διευθύνων σύμβουλος της συγκεκριμένης τράπεζας στη δημόσια

διαβούλευση για το Νόμο 3984/2011, που θα ρύθμιζε τη λειτουργία των τραπεζών ΟπΑ, εξέφρασε την ακόλουθη θέση: «πρέπει να επιτρέπεται και να ενθαρρύνεται η φύλαξη για δημόσια χρήση και στις ιδιωτικές τράπεζες».⁵⁴ Η ανακοίνωση της δέσμευσης αυτής βελτίωσε τη δημόσια εικόνα της συγκεκριμένης τράπεζας στο τομέα της κοινωνικής προσφοράς και αποτελούσε μέρος της επιχειρηματικής της στρατηγικής. Δεδομένου ότι η πρακτική αυτή παρότι διαφημίστηκε, δεν υλοποιήθηκε, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η εικαζόμενη συνεισφορά προς το δημόσιο τομέα (και την αναδιανεμητική πρακτική) παρακινήθηκε από προθέσεις ηθικής ή/και εμπορικής φύσης.

Μια έκφανση του παραπάνω υβριδισμού, δηλαδή της παροχής υπηρεσιών που ανήκουν στο πεδίο των δημόσιων τραπεζών και από τις ιδιωτικές τράπεζες, εντοπίζουμε και στην ακόλουθη περίπτωση. Στη σύμβαση παροχής υπηρεσιών φύλαξης ΟπΑ ιδιωτικής τράπεζας με γονείς, αναγράφεται ότι εάν ο πελάτης (γονείς) δεν έχει εξοφλήσει ολοσχερώς τις οφειλές του προς την εταιρία για τις παρεχόμενες υπηρεσίες, «τότε η εταιρία [...] καθίσταται αυτοδικαίως δικαιούχος των δικαιωμάτων του πελάτη επί των βλαστικών κυττάρων, και [...] δύναται, κατά την κρίση της, είτε να δωρίσει τα βλαστικά κύτταρα σε Δημόσια Τράπεζα είτε να τα καταστρέψει βάσει Πρωτοκόλλου καταστροφής».⁵⁵ Δεν έχουμε στοιχεία που να δείχνουν ότι έχει συμβεί τέτοια δωρεά, η πρόβλεψη όμως της πρακτικής αυτής εντάσσεται στον αυξανόμενο υβριδισμό μεταξύ των δύο κλάδων.

4. Συμπεράσματα

Ο κλάδος των τραπεζών ΟπΑ και των σχετικών ιατρικών εφαρμογών έχει αναπτυχθεί αρκετά από τις αρχές τις δεκαετίας του 1990. Το πεδίο των αλλογενών χρήσεων έχει εδραιωθεί, με θεραπείες τόσο για παιδιά όσο και για ενήλικες. Στο πεδίο της αυτόλογης χρήσης, γίνονται μελέτες και κλινικές δοκιμές που συνεχίζουν να εγγράφονται στην πιθανή μελλοντική χρήση του σε θεραπείες. Παράλληλα, το πεδίο της αναγεννητικής ιατρικής αναπτύσσεται, και το ιδιωτικό μοντέλο φύλαξης ΟπΑ φαίνεται πώς έχει λειτουργήσει ως πρότυπο για την αποθήκευση και άλλων ιστών-

πηγών βλαστοκυττάρων. Για παράδειγμα, πρόσφατα άρχισαν να προσφέρονται υπηρεσίες φύλαξης του πολφού των νεογλών δοντιών για μελλοντικές χρήσεις της αναγεννητικής ιατρικής.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάσαμε συνοπτικά τη διαμόρφωση των δύο μοντέλων αποθήκευσης και διαχείρισης των συλλεχθέντων μονάδων ΟΠΑ. Εστιάσαμε σε προσεγγίσεις από το διεπιστημονικό πεδίο σπουδών 'Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία', οι οποίες αναδεικνύουν πρακτικές οι οποίες καθιστούν εμφανή την υβριδικότητα μεταξύ των δύο μεθόδων αποθήκευσης ΟΠΑ. Τέλος, στηριζόμενοι σε τμήμα των ευρημάτων της έρευνας που έχουμε πραγματοποιήσει με θέμα τη λειτουργία των τραπεζών ΟΠΑ στην Ελλάδα, αναφερθήκαμε σε παραδείγματα που θέτουν υπό αμφισβήτηση την κυρίαρχη αφήγηση περί οξείας διάκρισης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού.

Δώσαμε προσοχή στην κινητικότητα-κυκλοφορία του ΟΠΑ σε ένα ευρύ δίκτυο υποδομών και οργανισμών που επιτρέπουν την αξιοποίησή του. Η κλινική αξία του ΟΠΑ καθίσταται δυνατή μέσω της συλλογής, επεξεργασίας και αποθήκευσης του σε τράπεζα δημόσιου χαρακτήρα και την κινητικότητα του προς μεταμόσχευση σε οποιοδήποτε ασθενή παγκοσμίως, σε περίπτωση ιστοσυμβατότητας. Αυτή η κινητικότητα έχει ως βάση τη δωρεά της μονάδας ΟΠΑ. Η δωρεά ιστών εγγράφεται στο μοντέλο της αναδιανεμητικής οικονομίας, όπου το ΟΠΑ θεωρείται δημόσιο θεραπευτικό αγαθό. Στην περίπτωση της οικογενειακής φύλαξης ΟΠΑ σε ιδιωτική τράπεζα, η κινητικότητα του είναι περιορισμένη καθώς δεν είναι διαθέσιμο για κλινική χρήση αλλά θεωρείται ένα είδος βιολογικής επένδυσης. Ενώ η μονάδα ΟΠΑ παραμένει σε κρυοσυντήρηση, η αξία της είναι «προσανατολισμένη προς το βιολογικό μέλλον, τόσο για τη μελλοντική υγεία του κατόχου της κατατεθειμένης προς φύλαξης μονάδας ΟΠΑ όσο και για το μέλλον της βιοτεχνολογίας γενικότερα».⁹

Μολονότι φαίνεται ότι οι θεσμοί που αναπτύσσονται γύρω από το ΟΠΑ βασίζονται σε συγκεκριμένες ηθικές και οικονομικές λογικές, με σαφή τη διάκριση μεταξύ της δημόσιας αναδιανεμητικής οικονομίας και της οικονομία της αγοράς, η κινητικότητα του ΟΠΑ λαμβάνει

χώρα σε ολόένα και περισσότερες υβριδικές ζώνες. Υποστηρίζουμε ότι αυτοί οι υβριδισμοί προκύπτουν ως απότοκα ενός σύνθετου δικτύου, εντός του οποίου το ΟΠΑ κυκλοφορεί, και στο οποίο τεχνολογίες, πρακτικές, πρότυπα, κανονισμοί, βιοϊατρικοί και κρατικοί ρυθμιστικοί θεσμοί αλληλεπιδρούν με ηθικές και οικονομικές αξίες συνδιαμορφώνοντάς το.

Οι υβριδικές πρακτικές που παρατηρούνται αμβλύνουν την αντιθετική διάκριση δημόσιου – ιδιωτικού επιτρέποντας τη μετάβαση σε μια διττή οικονομία στην οποία τόσο οι αρχές της αναδιανεμητικής οικονομίας όσο και αυτές της αγοράς συνυπάρχουν. Όπως αναφέραμε, οι πρακτικές που σχετίζονται περισσότερο με την οικονομία της αγοράς και τις οποίες ακολουθούν οι δημόσιες τράπεζες, στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν πρόσθετους πόρους που θα τους επιτρέψουν την οικονομική τους βιωσιμότητα και την επιτέλεση του δημόσιου χαρακτήρα έργου τους, αποτελούν έκφανση των ευρύτερων εταιρικών και εμπορικών μορφών διεξαγωγής της βιοϊατρικής έρευνας και ανάπτυξης κλινικών εφαρμογών.⁹ Η αναγνώριση αυτού του υβριδισμού ενισχύει τον προβληματισμό σχετικά με τη μετάβαση από τη δημόσια σφαίρα στην ιδιωτική, και τις κοινωνικές συνέπειες που έχει για την ισότιμη πρόσβαση σε μελλοντικές ιατρικές υπηρεσίες.²²

Ευχαριστίες

Η έρευνα στην οποία βασίστηκε η παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος “Η δημόσια συζήτηση για τη λειτουργία βιο-τραπεζών ομφαλοπλακουντιακού αίματος στην Ελλάδα: Προσεγγίσεις από το διεπιστημονικό πεδίο Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία”, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, και επιχορηγήθηκε από το Ειδικό Πρόγραμμα Χορηγιών και Ενισχύσεων των Μελών του Συνδέσμου Υποτρόφων του Ιδρύματος Ωνάση (αριθμός έγκρισης: R ZM 004-1 / 2016-2017). Ευχαριστούμε τον Τέλη Τύμπα για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις του. Ευχαριστούμε τους κριτές για τα σχόλια τους, τα οποία οδήγησαν σε επιμέρους βελτιώσεις στην εργασία μας.

Βιβλιογραφία

1. Βιδάλης Τ, Μανωλάκου Κ. Για τις Τράπεζες Βιολογικού Υλικού (Βιοτράπεζες) Ανθρώπινης Προέλευσης στη Βιοϊατρική (Εκθεση). Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2006. Διαθέσιμο σε <http://www.bioethics.gr/index.php/el/gnomes/108-trapezes-biologikou-ulikou>.
2. Petrini C. Ethical issues in umbilical cord blood banking: a comparative analysis of documents from national and international institutions, *Transfusion*, 2013, 53: 4: 902–910.
3. Sismondo S. Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας, Σπυροπούλου Β (μτφρ) Liberal Books, 2016.
4. Ερευνητικό Πρόγραμμα «Η δημόσια συζήτηση για τη λειτουργία βιο-τραπεζών ομφαλοπλακουντιακού αίματος στην Ελλάδα: Προσεγγίσεις από το διεπιστημονικό πεδίο Επιστήμη, Τεχνολογία, Κοινωνία». Διαθέσιμο σε http://old.phs.uoa.gr/hst/Projects/Project_Bio_banks_gr.html.
5. Navarrete C, Contreras M. Cord blood banking: A historical perspective. *Br. J. Haematol*, 2009, 147: 2: 236–245.
6. Για περισσότερα βλέπε <https://www.wmda.info/cord-blood/basics-cord-blood/>.
7. Ballen KK, Verter F, Kurtzberg J. Umbilical cord blood donation: public or private, *Bone Marrow Transplant*, 2015, 50: 10:1271-1278.
8. Katz G. Industrial Economics of Cord Blood Banks. In: Stavropoulos-Giokas C, Charron D, Navarrete C (eds) *Cord Blood Stem Cells and Regenerative Medicine*, Academic Press – Elsevier, Amsterdam, 2015: 325-345.
9. Waldby C, Mitchell R. *Tissue economies: Blood, organs, and cell lines in late capitalism*. Duke University Press, 2006: 110-130.
10. Brown N, Williams R. Cord blood banking – bio-objects on the borderlands between community and immunity. *Life Sciences, Society and Policy*, 2015, 11:1–18.
11. Brown N. Contradictions of Value: Between Use and Exchange in Cord Blood Bioeconomy. *Sociol. Health Illn.* 2013, 35: 1: 97–112.
12. World Health Organization. Guideline: delayed umbilical cord clamping for improved maternal and infant health and nutrition outcomes. In: *Guidelines*, World Health Organization, 2014.
13. American Medical Association Working group on ethical issues in umbilical cord blood banking. *Journal of the American Medical Association*, 1997, 278: 11: 938–943.
14. Waldby C. Umbilical Cord Blood: From Social Gift to Venture Capital. *BioSocieties*, 2006, 1: 1: 55–70.
15. European Group on Ethics in Science and New Technologies. Ethical aspects of umbilical cord blood banking. Opinion no 19 to the European Commission, 16.3.2004.
16. Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής. Συλλογές Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος (Γνώμη). Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2007. Διαθέσιμο σε: <http://www.bioethics.gr/index.php/el/gnomes/83-sulloges-omfaloplakountiakou-aimatos>.
17. Hauskeller C, Beltrame L. The hybrid bioeconomy of umbilical cord blood banking: Re-examining the narrative of opposition between public and private services. *BioSocieties*, 2016, 11:4: 415-434.
18. Petrini C. European regulations on cord blood banking: an overview. *Transfusion*, 2011, 52: 3: 668–679.
19. Martin P, Brown N, Turner A. Capitalizing hope: the commercial development of umbilical cord blood stem cell banking. *New Genetics and Society*, 2008, 27: 2: 127–143.
20. Διαφημιστικό Φυλλάδιο «Biophylaxis – Οικογενειακή Τράπεζα Βλαστικών Κυττάρων». Διαθέσιμο σε http://www.biophylaxis.com/docs/leaf1_general.pdf
21. Sleeboom-Faulkener M, Chang HC. The private, the public and the hybrid in umbilical cord blood banking – a global perspective. *New Genetics and Society*, 2016, 35: 3: 223–227.
22. Hauskeller C, Beltrame L. Hybrid practices in cord blood banking. Rethinking the commodification of human tissues in the

- bioeconomy. *New Genetics and Society*, 2016, 35: 3: 228–245.
23. Petrini C. Umbilical cord blood banking: from personal donation to international public registries to global bioeconomy. *Journal of Blood Medicine*, 2014, 5: 87–97.
 24. Brown N, Machin L, McLeod D. Immunitary bioeconomy: the economization of life in the international cord blood market. *Soc Sci Med*, 2011, 72: 7: 1115–1122.
 25. Ιστότοπος: <http://hccb.bioacademy.gr/>
 26. Ιστότοπος: <http://gpanikolaou.gr/iatrikh-yphresia/aimatologiko-mmmo/>
 27. Ιστότοπος: <https://www.cordbloodbankcrete.gr/>
 28. Hellstat: Σημαντική η ανάπτυξη του κλάδου βλαστοκυττάρων. *Ναυτεμπορική*, 1.7.2008 (online_edition).
 29. Δάφνη Χ, Πεφάνης Ν, Δήμου Α-Δ, Μανιτάρης Μ, Πούλος Γ, Ιωαννίδου Α-Μ, Κατσίλα Θ, Πατρινός ΓΠ. Τράπεζες ομφαλοπλακουντιακού αίματος: Τρέχουσες προκλήσεις και όραμα. *Βιοηθικά*, 2017, 3: 1: 42–52.
 30. Για περισσότερα, βλέπε www.eetoa.gr. Ιδρυτικά μέλη της ΕΕΤΟΑ ήταν οι εταιρίες: Biophylaxis, Cellgenea, Cryogenomics, CRYOTECH, Liaison, Μόσχευμα Ζωής, Omnigen, ProCell.
 31. Για όλες τις χώρες, και την Ελλάδα, βλέπε τη λίστα [εδώ: https://parentsguidecordblood.org/en/family-banking](https://parentsguidecordblood.org/en/family-banking). Επιπλέον, προσμετράμε δύο τράπεζες με έδρα στην Κύπρο.
 32. Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 26/2008. Εναρμόνιση της Ελληνικής Νομοθεσίας προς την οδηγία 2004/23/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 31.3.2004 για τη θέσπιση προτύπων, ποιότητας και ασφάλειας για τη δωρεά, την προμήθεια, τον έλεγχο, την επεξεργασία, τη συντήρηση, την αποθήκευση και τη διανομή ανθρώπινων ιστών και κυττάρων (EEL 102/7.4.2004) και τις συναφείς προς αυτήν οδηγίες 2006/17/EK (EEL 38/9.2.2006) και 2006/86/EK (EEL 294/25.10.2006). *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Φ.Ε.Κ. Α' 51/24.3.2008, 2008:697-724.
 33. Ν 3984/2011. Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις. (2011). *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Φ.Ε.Κ. Α' 150/27.6.2011, 2011:1379-3214.
 34. Υπουργείο Υγείας. Υπουργική Απόφαση Αριθμ. Α3γ/οικ. 18092/2017 Όροι και προϋποθέσεις λειτουργίας Τραπεζών Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος (ΟΠΑ). *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Φ.Ε.Κ. Β' 1005/24.3.2017, 2017: 8728-8733.
 35. Εθνικός Οργανισμός Μεταμοσχεύσεων. Γενικές Αρχές για τη Μεταμόσχευση Αρχέγονων Αιμοποιητικών Κυττάρων. Διαθέσιμο σε <http://www.eom.gr/trapezes-fylaxis-omfaloplakoyntikoy-aimatos/?fbclid=IwAR1y2Gshi5sC7CAafkv118bGqT74w0Hk6km96ed1RCBFGFbdSOEvU4muXM>.
 36. Ελληνική Αιματολογική Εταιρεία. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Δεκέμβριος 2006 – Ιούνιος 2007.
 37. Ελληνική Αιματολογική Εταιρεία. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Μάιος 2008 – Νοέμβριος 2008.
 38. Σταυροπούλου-Γκιόκα Κ. Όλη η αλήθεια για τα βλαστοκύτταρα. *Ιατρικός Κόσμος*, 2012, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος, 12: 6–9. Διαθέσιμο σε <http://www.iatrikokentro.gr/iatrikoskosmos/e/content/τευχος-12-σεπτεμβριος---δεκεμβριος-2012-0>.
 39. Ένωση Ελληνικών Τραπεζών Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος (ΕΕΤΟΑ). Προτάσεις της ΕΕΤΟΑ για το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας τραπεζών κρυσυντήρησης κυττάρων και ιστών στη χώρα μας.
 40. Ένωση Ελληνικών Τραπεζών Ομφαλοπλακουντιακού Αίματος (ΕΕΤΟΑ). Υπόμνημα προς το Υπουργείο Υγείας αναφορικά με τον Ν 3984/2011 «Δωρεά και μεταμόσχευση οργάνων και άλλες διατάξεις» καθώς και την πρόσφατη σχετική Υπουργική Απόφαση Α3Γ/ΟΙΚ. 18092 του Υπ. Υγείας «Όροι και προϋποθέσεις λειτουργίας τραπεζών ΟΠΑ».
 41. Σιγάλας Μ. Γράμματα Αναγνωστών - «Οι τράπεζες βλαστοκυττάρων». *Καθημερινή* (online_edition), 2.7.2008
 42. Συνήγορος του Καταναλωτή (Ανεξάρτητη Αρχή). Έγγραφο σύσταση-πόρισμα [προς ιδιωτικά μαιευτήρια σχετικά με χρεώσεις για έξοδα συλλογής βλαστικών κυττάρων από το

- αίμα του ομφάλιου λώρου]. Συνήγορος του Καταναλωτή, 1.6.2010. Διαθέσιμο σε <http://www.synigoroskatanaloti.gr/docs/reports/2010-06-01.Systasi-maieytiria.pdf>.
43. Βέργου Ν. Τα μαιευτήρια θα πληρώσουν για την παράνομη χρέωση. Πρόστιμα για τα «έξοδα λήψης βλαστοκυττάρων» που χρεώνουν. Ελευθεροτυπία, 11.5.2010.
44. Τερζής Δ. Κατεπίγουσα έρευνα για τη Stem Health. Εφημερίδα των Συντακτών (online_edition), 7.6.2017
45. Αυγερόπουλος Γ (Σενάριο, Σκηνοθεσία). Το πολύτιμο κύτταρο. Εξάντας – Ντοκιμαντέρ στον κόσμο 2010 (προβολή από τη NET 26.5.2010). Διαθέσιμο σε <http://www.exandasdocumentaries.com/gr/documentaries/chronologically/2009-2010/140-the-precious-cell>.
46. Πετρούτσου Μ, Μανιάτης Σ, Παπαγεωργίου Δ. Υπουργική παρέμβαση μετά τον «Εξάντα». Ελευθεροτυπία, 31.5.2010.
47. Νέοι ορίζοντες για μεταμοσχεύσεις βλαστικών κυττάρων. Ε & Τ Ενημερωτικό Δελτίο, 2008 Ιανουάριος-Φεβρουάριος, 30 (νέα περίοδος):28. Διαθέσιμο σε <http://archives.gsrt.gr/Home/ShowEnimerotikoDeltio/632>.
48. Νέα τράπεζα αρχέγονων βλαστοκυττάρων. Το Βήμα, 12.12.2007.
49. Δελτίο Τύπου 11.12.2007 - Εγκαίνια της Τράπεζας Αρχέγονων Βλαστοκυττάρων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΤΑΚ-ΕΙΕ). Διαθέσιμο σε <http://www.eie.gr/nhrf/institutes/ibrb/takeie-gr.html>.
50. Καραβάνας Γ. Σκάνδαλο στα βλαστοκύτταρα, αλλά για ποιον; Liberal gr, 8.11.2017. Διαθέσιμο σε <https://www.liberal.gr/arthro/164114/apopsi-arthra/skandalo-alla-gia-poiion.html>
51. Προσωπική επικοινωνία με διευθυντές δημόσιων τραπεζών. Συνεντεύξεις: Οκτώβριος 2017 – Μάρτιος 2018.
52. Ομίλος Υγεία. Δελτίο Τύπου 24.11.2010 - Μοναδική προσφορά των Μαιευτηρίων Μητέρα & Λητώ: Δωρεάν φύλαξη βλαστικών κυττάρων ομφαλοπλακουντιακού αίματος.
53. Δωρεάν οι υπηρεσίες βλαστικών κυττάρων. Τα Νέα, 25.11.2010.
54. Νικολαΐδης Ν. Υπουργείο Υγείας, Διαδικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων, Σχόλιο 15.5.2011. Διαθέσιμο σε <http://www.opengov.gr/yyka/?p=351>
55. Biophylaxis Α.Ε. Σύμβαση παροχής υπηρεσιών φύλαξης ομφαλοπλακουντιακών βλαστικών κυττάρων. Διαθέσιμο σε http://www.biophylaxis.com/docs/leaf3_agreement.pdf

Οι νευροεπιστήμες στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες: ευρήματα από ομάδες εστίασης

Γεωργία Μάρθα Γκότση¹

¹ J.D. PhD, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Νομική Σχολή Αθηνών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

 ggekotsi@law.uoa.gr

Περίληψη

Οι Νευροεπιστήμες αποτελούν ένα επιστημονικό πεδίο σε πλήρη άνθηση, τα πρόσφατα ευρήματα του οποίου προκαλούν έντονο ενδιαφέρον στον κλάδο της δικαστικής ψυχιατρικής. Τα τελευταία χρόνια, νέες τεχνικές απεικόνισης του εγκεφάλου, τόσο ανατομικές όσο και λειτουργικές εμφανίζονται όλο και πιο συχνά στις ποινικές δίκες, κυρίως στις ΗΠΑ, αλλά και στην Ευρώπη μέσω των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών. Στις ποινικές δίκες, οι τεχνικές αυτές εισάγονται κατά κανόνα από τους συνηγόρους υπεράσπισης με σκοπό την απόδειξη έλλειψης/μειωμένου καταλογισμού των πελατών τους.

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα ευρήματα μιας εμπειρικής μελέτης με ομάδες εστιασμένης συζήτησης, στις οποίες συμμετέχουν δικαστές, δικηγόροι, ψυχίατροι και νευρολόγοι και οι οποίες έχουν ως στόχο να εξετάσουν, μέσα από μια διαδικασία αλληλεπίδρασης, το ζήτημα της χρήσης νευροεπιστημονικών δεδομένων στην ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη από τη σκοπιά όλων των παραγόντων που εμπλέκονται στην ποινική δίκη. Ειδικότερα, ερευνάται ο τρόπος χρησιμοποίησης των δεδομένων αυτών από τους συνηγόρους, ο τρόπος αντίληψης και ερμηνείας αυτών από τους δικαστές, καθώς και η άποψη των ψυχιάτρων - πραγματογνωμόνων και νευρολόγων σχετικά με τη χρησιμότητα, την αποτελεσματικότητα και τα όρια της χρήσης αυτών στο δικαστήριο, όσον αφορά την εκτίμηση του καταλογισμού και της επικινδυνότητας των κατηγορουμένων.

Λέξεις κλειδιά: νευροεπιστήμες, ψυχιατρική, πραγματογνώμονες, ποινικό δίκαιο, νευροδίκαιο.

Neurosciences in psychiatric expert reports: findings from focus groups

Georgia Martha Gotsi¹

¹ J.D. PhD, Post-doctoral fellow, Laboratory for Criminal and Forensic Studies, School of Law, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.

Abstract

Neuroscience is a rapidly growing scientific field, whose recent findings gain major interest in the field of criminal law and forensic psychiatry. Neuroscientific evidence is increasingly being used in criminal trials as part of psychiatric testimony, particularly in the US, but also in Europe.

This article presents the findings of an empirical study with focus groups involving judges, lawyers, psychiatrists and neurologists, aiming to examine through a focus group interaction process, the use of neuroscientific data in psychiatric testimony from the perspective of all the actors involved in the criminal proceedings. In particular, the study aims to examine the way that neuroscientific evidence would likely be used by lawyers, the way that this evidence is perceived and interpreted by judges, as well as the opinion of psychiatrists - experts and neuroscientists concerning the usefulness, effectiveness and limitations of neurosciences' use in criminal courts, especially in relation with the assessment of guilt and the assessment of the recidivism risk posed by an offender.

Keywords: neuroscience, psychiatry, experts, criminal law, neurolaw.

Εισαγωγή

Οι Νευροεπιστήμες αποτελούν ένα επιστημονικό πεδίο σε πλήρη άνθηση, τα πρόσφατα ευρήματα του οποίου προκαλούν έντονο ενδιαφέρον στον κλάδο της δικαστικής ψυχιατρικής. Τα τελευταία χρόνια, νέες τεχνικές απεικόνισης του εγκεφάλου, τόσο ανατομικές όσο και λειτουργικές εμφανίζονται όλο και πιο συχνά στις ποινικές δίκες, κυρίως στις ΗΠΑ,¹ αλλά και στην Ευρώπη² μέσω των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών. Στις ποινικές δίκες, οι τεχνικές αυτές εισάγονται κατά κανόνα από τους συνηγόρους υπεράσπισης με σκοπό την απόδειξη έλλειψης/μειωμένου καταλογισμού των πελατών τους. Στην ελληνική πρακτική, σπάνια γίνεται χρήση τέτοιου είδους εργαλείων,³ παρόλο που έχει προταθεί η συμπλήρωση της κλινικής ψυχιατρικής διερεύνησης με εργαστηριακές εξετάσεις.⁴ Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα ευρήματα μιας εμπειρικής μελέτης με ομάδες εστιασμένης συζήτησης, στις οποίες συμμετέχουν δικαστές, δικηγόροι,

ψυχίατροι και νευρολόγοι και οι οποίες έχουν ως στόχο να εξετάσουν, μέσα από μια διαδικασία αλληλεπίδρασης, το ζήτημα της χρήσης νευροεπιστημονικών δεδομένων στην ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη από τη σκοπιά όλων των παραγόντων που εμπλέκονται στην ποινική δίκη. Ειδικότερα, ερευνάται ο τρόπος χρησιμοποίησης των δεδομένων αυτών από τους συνηγόρους, ο τρόπος αντίληψης και ερμηνείας αυτών από τους δικαστές, καθώς και η άποψη των ψυχιάτρων - πραγματογνωμόνων και νευρολόγων σχετικά με τη χρησιμότητα, την αποτελεσματικότητα και τα όρια της χρήσης αυτών στο δικαστήριο, όσον αφορά την εκτίμηση του καταλογισμού και της επικινδυνότητας των κατηγορουμένων.

1. Θεωρητικό υπόβαθρο

1.1. Οι νευροεπιστήμες στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες

Τα ποινικά δικαστήρια συχνά καλούνται να αντιμετωπίσουν ένα ευρύ φάσμα υποθέσεων που απαιτούν γνώσεις και μεθόδους της ψυχιατρικής επιστήμης και καθιστούν επιβεβλημένη την προσφυγή του δικαστή σε ειδικούς πραγματογνώμονες. Οι τελευταίοι καλούνται να συνδράμουν τον δικαστή με την παροχή πληροφοριών επιστημονικής ή τεχνικής φύσεως σε θέματα που βρίσκονται εκτός της εμπειρίας και του πεδίου γνώσεων του δικαστή.⁵

Ειδική μορφή πραγματογνωμοσύνης αποτελεί η ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη, αποστολή της οποίας είναι να απαντήσει σε μια σειρά ερωτημάτων αναφορικά με την διανοητική υγεία του κατηγορουμένου, το βασικότερο από τα οποία είναι η ικανότητα ή ανικανότητα αυτού για καταλογισμό. Ο ψυχίατρος -

¹ Ενδεικτικά: *People v. Protsman*, 105 Cal. Rptr. 2d 819, 88 Cal. App. 4th 509 (Ct. App. 2001). *Hoskins v. State*, 702 So. 2d 202 (Fla. 1997), *People v. Yum*, 3 Cal. Rptr. 3d 855 (Ct. App. 2003).

² Ενδεικτικά: Tribunale di Venezia, G.i.p. dott.ssa Roberta Marchiori, 24 gennaio-8 aprile 2013, sent. n. 296. - Gip Como, 20.05.2011, in Guida al diritto (online), 30 agosto 2011, con nota di MACIOCCHI, Gip di Como: le neuroscienze entrano e vincono in tribunale και Ronald Hill v The Queen Court of Appeal (Criminal Division) [2008] EWCA Crim 76, 2008 WL 45696

³ Βλ. Απόφαση 93/2002 ΜΟΑ, υπόθεση ανιχνευτή ψεύδους όπου στο πλαίσιο της δίκης ένας από τους κατηγορούμενους υπέβαλε αίτημα για τη διενέργεια εξέτασής του με την επιστημονική μέθοδο των Ενδογενών - Γνωστικών Προκλητών Δυναμικών. Vidalis T, Gkotsi GM. Neurolaw in the Greek Legal System. In: Springer TM (ed) An Overview in International Neurolaw - A comparative analysis, Springer, 2012: 194

⁴ Π.χ. ηλεκτροεγκεφαλογραφία, αζονική τομογραφία, ακτινολογικές, βιοχημικές εξετάσεις αλλά και ψυχομετρικές μεθόδους, βλ. Φωτάκη Ν. Καταλογισμός και ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη. ΠοινΧρ ΛΓ', 682. Βλ. επίσης Κωνσταντινίδη Α. Η θέση του ψυχιάτρου - πραγματογνώμονα στην ποινική δίκη, ο.π.

⁵ Κιούπη Δ. Δικαστική ψυχολογία και ψυχιατρική. Νομική Βιβλιοθήκη, 2016. Βλ. επίσης Κοτσάλη Α. Δικαστική Ψυχολογία και Ψυχιατρική. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, και Κωνσταντινίδη Α. Η θέση του ψυχιάτρου - πραγματογνώμονα στην ποινική δίκη. ΠοινΧρ, 2006: 385, και Göppinger ΠοινΧρ ΛΓ', 657 επ.

πραγματογνώμονας καλείται επίσης να προβεί σε πρόγνωση της μελλοντικής συμπεριφοράς του δράστη⁶ και υπόδειξη των κατάλληλων γι' αυτόν θεραπευτικών μέτρων.

Συχνές αιτίες άσκησης κριτικής στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες αποτελούν η παγιωμένη, ενίοτε ριζική διαφωνία των ψυχιάτρων - πραγματογνωμόνων με τους τεχνικούς συμβούλους, που συμβάλλει στη μείωση του κύρους του ψυχιατρικού λειτουργήματος, καθώς και ο χειρισμός καθαρά νομικών εννοιών από ψυχιάτρους που έχει ως αποτέλεσμα ο δικαστής να θεωρεί την γνωμάτευση ως οικειοποίηση του έργου του και να την περιβάλλει με δυσπιστία.⁷ Η δικαστική ψυχιατρική δέχεται επίσης κριτική όσον αφορά την ικανότητα αξιόπιστης διάγνωσης μιας ψυχιατρικής πάθησης, την ανεπάρκεια των εργαλείων και μεθόδων που μετέρχεται, καθώς και την ικανότητα προβλεψιμότητας της πιθανότητας υποτροπής των δραστών.⁸

Οι κλινικές εκτιμήσεις της επικινδυνότητας ειδικότερα συνδέονται με χαμηλά ποσοστά αξιοπιστίας, σε σημείο που ορισμένοι συγγραφείς σχολιάζουν ότι το να αξιοποιείς κανείς τις κλινικές ψυχιατρικές προβλέψεις για την εκτίμηση του επιπέδου επικινδυνότητας ενός δράστη είναι κάτι αντίστοιχο με «το να παίζει κορώνα γράμματα στην αίθουσα του δικαστηρίου».⁹

Οι Νευροεπιστήμες υπόσχονται να καλύψουν αυτό το κενό.¹⁰ Τα πρόσφατα ευρήματα σχετικά με τις δομικές ή/και λειτουργικές βλάβες του εγκεφάλου που σχετίζονται με την εκδήλωση βίαιης και αποκλίνουσας συμπεριφοράς έχουν ανοίξει το δρόμο για τη χρήση των νευροεπιστημών στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες¹¹ και προκαλούν το αυξανόμενο ενδιαφέρον της δικαστικής ψυχιατρικής¹² αλλά και της νομικής κοινότητας.¹³ Τα τελευταία χρόνια, ποικίλες τεχνικές απεικόνισης του εγκεφάλου, τόσο ανατομικές (Μαγνητική Τομογραφία - MRI, Αξονική Τομογραφία - CAT scan) όσο και λειτουργικές, όπως το ηλεκτροεγκεφαλογράφημα (EEG), η λειτουργική Μαγνητική Τομογραφία (λΜΤ ή fMRI), η Τομογραφία Εκπομπής Ποζιτρονίων (PET) και η Φασματοσκοπία Μαγνητικού Συντονισμού (SPECT) κάνουν την εμφάνισή τους στα ποινικά δικαστήρια ως μέρος της ψυχιατρικής πραγματογνωμοσύνης. Σε μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας, οι πρόσφατες νευροεπιστημονικές ανακαλύψεις παρουσιάζονται ως ένα μέσο ικανό να παράσχει στη δικαιοσύνη αξιόπιστα στοιχεία, που θα βελτιώσουν την ακρίβεια και θα περιορίσουν τα σφάλματα της ψυχιατρικής πραγματογνωμοσύνης.¹⁴

⁶ Κωνσταντινίδη Α. Ζητήματα διατάραξης των πνευματικών λειτουργιών ή της συνειδήσεως και νομική αξιολόγησή τους. ΠοινΧρ, 2008: 195.

⁷ Ανδρουλάκη Ν. Ο ψυχίατρος-πραγματογνώμων εν τη ποινική δίκη. ΠοινΧρ ΚΓ', 327.

⁸ Friend A. Keeping criticism at bay: Suggestions for forensic psychiatry experts. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online, 2003, 31: 4: 406-412, Wettstein RM. Quality and quality improvement in forensic mental health evaluations. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online, 2005, 33: 2: 158-175.

⁹ Κατά την έκφραση "flipping coins in the courtroom", βλ. Nadelhoffer T, Sinnott-Armstrong W. Neurolaw and neuroprediction: Potential promises and perils. Philosophy Compass, 2012, 7: 9: 631-642.

¹⁰ Erickson SK. Limits of neurolaw. The Houston Journal of Health Law & Policy, 2011, 11: 303-320.

¹¹ Η Γαλλία, με την ψήφιση του νέου νόμου περί βιοηθικής το 2011 έγινε η πρώτη χώρα που επιτρέπει ρητά με νομοθετική ρύθμιση τη χρήση απεικονιστικών του εγκεφάλου τεχνικών στο πλαίσιο της δικαστικής πραγματογνωμοσύνης. Βλ. Gkotsi GM, Moulin V, Gasser J. Les neurosciences au Tribunal, de la responsabilité à la dangerosité: nouvelles enjeux éthiques soulevés par la nouvelle loi française. L'Encéphale, 2014, 41: 5: 385-393.

¹² Simpson JR. Neuroimaging in forensic psychiatry: From the clinic to the courtroom. Chichester, West Sussex, England, Wiley-Blackwell, 2012. Βλ. επίσης Silva JA. The relevance of neuroscience to forensic psychiatry. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online, 2006, 35: 1: 6-9.

¹³ Redding RE. Brain-disordered defendant: Neuroscience and legal insanity in the twenty-first century. The American University Law Review, 2006, 56: 51-128.

¹⁴ Aggarwal NK. Neuroimaging, culture, and forensic psychiatry. Journal of the American Academy of Psychiatry

1.2. Η επιρροή των νευροεπιστημονικών δεδομένων στη δικαστική κρίση

Η χρήση τέτοιου είδους δεδομένων σε ποινικές δίκες εγείρει ποικίλα επιστημονικά, επιστημολογικά, νομικά και ηθικά ζητήματα. Ένα από τα ζητήματα που απασχολεί τη σχετική βιβλιογραφία αφορά το βαθμό και τον τρόπο με τον οποίον τα νευροεπιστημονικά δεδομένα, χρησιμοποιούμενα στο πλαίσιο ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών, είναι ικανά να επηρεάσουν την κρίση και τις αποφάσεις των δικαστών και ενόρκων.

Πρόσφατες μελέτες κοινωνικής ψυχολογίας καταδεικνύουν ότι «οι μη ειδικοί αναγνώστες αποδίδουν μεγαλύτερη επιστημονική αξία σε επιστημονικά άρθρα που περιλαμβάνουν ευρήματα από απεικονίσεις του εγκεφάλου, παρά την έλλειψη επαρκούς επιστημονικής θεμελίωσής τους και ανεξάρτητα από το αν στα εν λόγω άρθρα περιλαμβάνονται σφάλματα συλλογισμού».¹⁵ Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με το λεγόμενο «seeing is believing effect», που έχει καταδειχθεί από πρόσφατες έρευνες πειραματικής ψυχολογίας και συνδέεται με γνωστικές προκαταλήψεις ως προς την αξιοπιστία κάποιας επιστημονικής μελέτης, όταν αυτή συνοδεύεται από κάποια φωτογραφία/απεικόνιση.¹⁶ Οι μελέτες αυτές εγείρουν ερωτήματα σχετικά με το ενδεχόμενο πρόσληψης των νευροαπεικονιστικών δεδομένων από ενόρκους και δικαστές ως

περισσότερο «επιστημονικών» σε σχέση με άλλα είδη αποδεικτικών στοιχείων.¹⁷

Η τάση αυτή έχει αποδοθεί στο γεγονός ότι για τη συλλογή αυτού του είδους των δεδομένων απαιτείται μια πολύπλοκη τεχνολογικά διαδικασία, η οποία κατά τα φαινόμενα προσδίδει στα ευρήματα μεγαλύτερη επιστημονική αξία.¹⁸ Μια άλλη εξήγηση σχετίζεται με την τάση των μη ειδικών να θεωρούν επιστήμες, όπως οι κοινωνικές επιστήμες και η ψυχιατρική, ως λιγότερο αξιόπιστες και έγκυρες σε σχέση με επιστήμες όπως η φυσική και η βιολογία.^{19 20}

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αν πιο πρόσφατες έρευνες καταδεικνύουν ότι τελικά οι νευροεπιστήμες δεν ενέχουν σε τόσο μεγάλο βαθμό τον κίνδυνο μεροληψίας,²¹ ο κίνδυνος

and the Law Online, 2009, 37: 2: 239-244. Βλ. επίσης Lamparello A. Using cognitive neuroscience to predict future dangerousness. *The Columbia Human Rights Law Review*, 2010, 42: 481-540.

¹⁵ Weisberg DS, Keil FC, Goodstein J, Rawson E, Gray JR. The seductive allure of neuroscience explanations. *Journal of cognitive neuroscience*, 2008, 20: 3: 470-477, και Kulynych J. *Psychiatric neuroimaging evidence: A high-tech crystal ball?* Stanford, 1997.

¹⁶ McCabe DP, Castel AD. Seeing is believing: The effect of brain images on judgments of scientific reasoning. *Cognition*, 2008, 107:1: 343-352.

¹⁷ Munro GD, Munro CA. “Soft” Versus “Hard” Psychological Science: Biased Evaluations of Scientific Evidence That Threatens or Supports a Strongly Held Political Identity. *Basic and Applied Social Psychology*, 2014, 36.6: 533-543.

¹⁸ Larrieu P. Regards éthiques sur les applications juridiques des neurosciences. *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, 2012, 68: 1: 145-174.

¹⁹ Munro GD, Munro CA ο.π. Βλ. επίσης Simonton DK. Varieties of (scientific) creativity: A hierarchical model of domain-specific disposition, development, and achievement. *Perspectives on Psychological Science*, 2009.

²⁰ Άλλοι υποστηρίζουν ότι ο κίνδυνος μεροληψίας υπέρ των νευροεπιστημονικών αποδείξεων δεν έγκειται στη δύναμη της εικόνας, αλλά στο είδος των χρησιμοποιούμενων τεχνικών νευροαπεικόνισης, στο αν δηλ. χρησιμοποιούνται ανατομικές ή λειτουργικές τεχνικές απεικόνισης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι ανατομικές τεχνικές είναι πιθανότερο να επηρεάσουν την κρίση των δικαστών οδηγώντας σε επιεικέστερες αποφάσεις, λόγω της ισχυρότερης αιτιώδους συνάφειας που είναι ικανές να καταδείξουν μεταξύ της συμπεριφοράς και των ανατομικών ανωμαλιών του εγκεφάλου. Βλ. Choe SY. Misdiagnosing the impact of neuroimages in the courtroom. *UCLA Law Review*, 2014, 61: 1502-1548.

²¹ Roskies AL, Schweitzer NJ, Saks MJ. Neuroimages in court: Less biasing than feared. *Trends in Cognitive Sciences*, 2013, 17:3: 99-101. Βλ. επίσης Michael RB, Newman EJ, Vuorre M, Cumming G, Garry M. On the (non) persuasive power of a brain image. *Psychonomic Bulletin & Review*, 2013, 20: 4: 720-725. Βλ. επίσης Farah MJ, Hook CJ The seductive allure of “seductive allure”. Per-

παρερμηνείας των νευροεπιστημονικών δεδομένων από τους δικαστές παραμένει ένα ανοιχτό εμπειρικό ερώτημα²² που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Στη βάση αυτής της θεωρητικής συζήτησης οργανώσαμε τις ερευνητικές μας υποθέσεις ως εξής: Οι δικαστές που δεν είναι επαρκώς ενημερωμένοι και εξοικειωμένοι με τις νευροεπιστήμες θα έχουν την τάση: i) να προσλαμβάνουν τα δεδομένα από τις νευροεπιστήμες, ιδιαίτερα τις απεικονίσεις του εγκεφάλου ως «σκληρές αποδείξεις», σε σύγκριση με τα παραδοσιακά ψυχιατρικά δομένα, που θα θεωρηθούν πιο υποκειμενικά ("hard data v soft data"). ii) να ερμηνεύουν τις νευροβιολογικές δυσλειτουργίες ως αιτιωδώς σχετιζόμενες με την ύπαρξη ψυχικής ασθένειας και την επικινδυνότητα ενός δράστη. Ως προς την ποινική μεταχείριση των ψυχικά πασχόντων δραστών, η χρήση νευροεπιστημονικών τεχνικών μπορεί να διαδραματίσει διττό ρόλο. Όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία²³ και νομολογιακές μελέτες υποθέσεων στο πλαίσιο των οποίων χρησιμοποιήθηκαν νευροαπεικονιστικές τεχνικές,²⁴ αυτά τα

δεδομένα και οι τεχνικές εισάγονται κατά κανόνα από την υπεράσπιση ως εργαλείο που θα επιτρέψει ευνοϊκότερη ποινική μεταχείριση. Ωστόσο, υπό το υπάρχον νομικο-κοινωνικό πλαίσιο που αναδεικνύει το ζήτημα της δημόσιας ασφάλειας σε προτεραιότητα της αντεγκληματικής πολιτικής,²⁵ τα ίδια δεδομένα που εισάγονται από τους συνηγόρους με στόχο την απόδειξη μειωμένου καταλογισμού ή έλλειψης καταλογισμού είναι πιθανό να ερμηνευθούν από τους δικαστές ως απτές και αντικειμενικές αποδείξεις της επικινδυνότητας των τελευταίων, οδηγώντας σε μακρότερες ποινές ή μέτρα εγκλεισμού σε θεραπευτικά καταστήματα.

2. Μέθοδος

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας, γενικός στόχος της οποίας είναι να αναλυθεί ο τρόπος χρησιμοποίησης των νευροεπιστημονικών δεδομένων στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες, καθώς και η επιρροή τους στην ποινική μεταχείριση των ψυχικώς ή/και εγκεφαλικώς πασχόντων, προκειμένου να διαμορφωθούν προτάσεις σχετικά με τον ορθό τρόπο χρησιμοποίησης των νευροεπιστημονικών δεδομένων στην ποινική δίκη. Η μεθοδολογία της ευρύτερης έρευνας περιλαμβάνει ανάλυση σχετικής νομολογίας και συνδυασμό μεθόδων ποιοτικής έρευνας, ειδικότερα ομάδων εστιασμένης συζήτησης και συνεντεύξεων με δικαστικούς λειτουργούς. Στο παρόν άρθρο δημοσιεύονται τα πορίσματα που προέκυψαν από τις ομάδες εστίασης.

spectives on Psychological Science, 2013, 8: 1: 88-90, και Schweitzer NJ, Baker DA, Risko EF. Fooled by the brain: Re-examining the influence of neuroimages. Cognition, 2013, 129: 3: 501-511. Βλ. επίσης Schweitzer NJ, Saks MJ, Murphy ER, Roskies AL, Sinnott-Armstrong W, Gaudet LM. Neuroimages as evidence in a mens rea defense: No impact. Psychology, Public Policy, and Law, 2011, 17:3: 357-393.

²² Nadelhoffer T, Bibas S, Grafton S, Kiehl KA, Mansfield A, Sinnott-Armstrong W, Gazzaniga M. Neuroprediction, violence, and the law: Setting the stage. Neuroethics, 2012, 5: 1: 67-99. Βλ. επίσης Gruber D, Dickerson JA. Persuasive images in popular science: Testing judgments of scientific reasoning and credibility. Public Understanding of Science, 2012, 21: 8: 938-948.

²³ Aharoni E, Funk C, Sinnott-Armstrong W, Gazzaniga M. Can neurological evidence help courts assess criminal responsibility? Lessons from law and neuroscience. Annals of the New York Academy of Sciences, 2008, 1124: 1: 145-160.

²⁴ Gkotsi GM, Gasser J, Moulin V (2018), Neuroscience in criminal courts: a case study, the role of experts - psychia-

trists in International Journal of Law and Psychiatry (in press).

²⁵ Γκότση ΓΜ, 2017, ο.π.

2.1. Επιλογή της μεθόδου των Ομάδων Εστιασμένης Συζήτησης (Focus Groups)

Οι ομάδες εστίασης αποτελούν μία ποιοτική τεχνική έρευνας που έχει ως σκοπό τη διερεύνηση ενός φάσματος αντιλήψεων και απόψεων για ένα ερευνητικό αντικείμενο μέσα από την οπτική γωνία των ίδιων των συμμετεχόντων.²⁶

Με δεδομένο ότι το υπό έρευνα θέμα αποτελεί ανεξερεύνητο πεδίο στην ελληνική πραγματικότητα, η μέθοδος των ομάδων εστίασης προκρίθηκε προκειμένου να χαρτογραφηθεί το πεδίο και να διερευνηθούν οι αντιλήψεις όλων των επαγγελματιών που εμπλέκονται στην ποινική δίκη, ανά επιστημονικό κλάδο - των δικαστών, των συνηγόρων, των ψυχιάτρων, των νευρολόγων-, αναφορικά με τον τρόπο χρήσης των νευροβιολογικών δεδομένων στο πλαίσιο ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών. Στις ομάδες εστίασης χρησιμοποιείται ρητά η αλληλεπίδραση ως μέρος της μεθόδου και διεξάγεται ομαδική συζήτηση στην οποία οι συμμετέχοντες συνδιαλέγονται σχετικά με ένα συγκεκριμένο θέμα, ανταλλάσσοντας απόψεις και σχολιάζοντας τις εμπειρίες τους.²⁷ Οι συμμετέχοντες είναι επιλεγμένοι και σχετίζονται ουσιαστικά, αλλά από διαφορετικές θέσεις, σκοπιές και οπτικές με το υπό διερεύνηση αντικείμενο.

Η μέθοδος των ομάδων εστίασης μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με ποιοτικού ή ποσοτικού τύπου μεθόδους.²⁸ Στο πλαίσιο της έρευνας, η συγκεκριμένη μέθοδος αξιοποιήθηκε ως

προκαταρκτική έρευνα σε συνδυασμό με την ποιοτική μέθοδο των ατομικών συνεντεύξεων με δικαστές²⁹. Αναδεικνύοντας τον τρόπο σκέψης και την ποικιλία των προβληματισμών των δικαστών, οι ομάδες εστίασης ελήφθησαν ως πηγές νέων ιδεών και συνεισέφεραν στην ανίχνευση των κατάλληλων θεματικών και στη διατύπωση των ερωτημάτων για τις συνεντεύξεις με δικαστικούς λειτουργούς που αποτέλεσαν το επόμενο στάδιο της έρευνας.³⁰

2.2. Σχεδιασμός και σύνθεση ομάδας

Δύο ομάδες έλαβαν χώρα την περίοδο Δεκεμβρίου 2017 - Μαρτίου 2018 στην Αθήνα στις οποίες συμμετείχαν εννέα επιλεγμένα άτομα.

Ο χωρισμός των ομάδων ανά επαγγελματικό κλάδο (νομικούς και ψυχιάτρους/νευρολόγους) υπαγορεύθηκε από τους στόχους και τις ανάγκες της ίδιας της μελέτης. Δεδομένου ότι η μελέτη επιχειρεί να ανιχνεύσει τις αντιλήψεις νομικών και ψυχιάτρων, επαγγελματικές κατηγορίες που μεταχειρίζονται διαφορετική μεθοδολογία και ορολογία, η ομοιογενής σύσταση των ομάδων κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να διασφαλιστεί η άνεση των συμμετεχόντων στο να μοιραστούν τις σκέψεις τους σε μία οικεία ομάδα με κοινή βάση αντίληψης και γνώσης και να επιτευχθεί η αποδοτική λειτουργία της δυναμικής της ομάδας.^{31,32} Επιπλέον, με τη διοργάνωση δύο ξεχωριστών ομάδων εμποδίστηκε το ενδεχόμενο να υπεισέλθουν στην ανάλυση οι ενδεχόμενες προϋποθέσεις, τα

²⁶ Βλ. Morgan DL. Focus groups. Annual Review of Sociology, 1996, 22: 149-152 και Krueger RA, Casey MA. Focus group interviewing. Handbook of practical program evaluation. 3rd edition. San Francisco (CA): Jossey-Bass, 2010: 381 - 382.

²⁷ Kitzinger J. Qualitative research: introducing focus groups. 1995: 299-302.

²⁸ Morgan D. Focus Groups as Qualitative Research. Sage Publications, London, 1997.

²⁹ Lambert SD, Loiselle CG. Combining individual interviews and focus groups to enhance data richness. Journal of advanced nursing, 2008, 62: 2: 228-237.

³⁰ Merton RK. The focussed interview and focus groups: Continuities and discontinuities. The Public opinion quarterly. 1987, 51: 4: 558

³¹ Krueger RA, Casey MA. Focus group interviewing. ο.π. 382.

³² Ritchie, Jane, *et al.*, eds. Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers. sage, 2013.p. 190.

στερεότυπα ή οι προκαταλήψεις ενός επαγγέλματος απέναντι στον άλλο, γεγονός που θα είχε ως αποτέλεσμα την αλλοίωση των δεδομένων.

Στην ομάδα των νομικών μετείχαν δύο δικαστές Πρωτοδίκες, ένας δικηγόρος με ειδίκευση στο ποινικό δίκαιο και εμπειρία στην υπεράσπιση ψυχικώς πασχόντων, ένας νομικός με ειδίκευση σε ζητήματα βιοηθικής, κι ένας νομικός - ανθρωπολόγος με εμπειρία στη συνηγορία ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας. Η δεύτερη ομάδα συγκροτήθηκε από δύο νευρολόγους, εκ των οποίων ο ένας υπηρετεί τακτικά ως πραγματογνώμονας, και δύο ψυχιάτρους ειδικευμένους στον τομέα της κοινωνικής ψυχιατρικής, ο ένας εκ των οποίων έχει εμπειρία ως τεχνικός σύμβουλος.

Τις συζητήσεις συντόνισε η ερευνήτρια. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για τον σκοπό και το αντικείμενο της μελέτης, συμπληρώνοντας ένα έντυπο συγκατάθεσης για τη μαγνητοφώνηση της συζήτησης με το οποίο διασφαλίστηκε η ανωνυμία τους. Ένα πλάνο ημικατευθυνόμενων γενικών ερωτημάτων (οδηγός συζήτησης), αποτέλεσε τη βάση και τα ερεθίσματα για τη διεξαγωγή της συζήτησης.

Ως μέθοδος ανάλυσης προκρίθηκε η θεματική ανάλυση η οποία επιχειρεί με συστηματικό τρόπο να ανιχνεύσει, να οργανώσει και κατανοήσει θέματα εντός ενός συνόλου δεδομένων και με αυτόν τον τρόπο να παράσχει γνωστική πρόσβαση σε συλλογικές σημασιοδοτήσεις και εμπειρίες.³³

3. Ευρήματα

3.1. Ομάδα νομικών

Η ανάλυση των ποιοτικών ευρημάτων όσον αφορά την ομάδα των νομικών οδήγησε σε τέσσερις βασικές θεματικές κατηγορίες:

3.1.1. Η συμβολή των νευροεπιστημονικών δεδομένων³⁴ στη βελτίωση της ποιότητας των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών

Κατά τη συζήτηση οι νομικοί χωρίστηκαν σχηματικά σε δύο υποομάδες: από τη μία, οι δικαστές εμφανίζονται πεπεισμένοι ότι τα νευροεπιστημονικά εργαλεία θα μπορούσαν δυνητικά να αποτελέσουν ένα πολύτιμο εργαλείο για τη βελτίωση της αξιοπιστίας των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών, συμβάλλοντας στην ασφαλέστερη διάγνωση της ψυχικής ασθένειας και στη συνολική αποτίμηση της κλινικής κατάστασης του κατηγορουμένου και υποβοηθώντας τη δικανική κρίση. Από την άλλη μεριά, οι υπόλοιποι συμμετέχοντες εκφράζουν σκεπτικισμό αναφορικά με την αξιοποίηση αυτών των δεδομένων στα πλαίσια της ποινικής δίκης, λόγω ορισμένων επιστημονικών, νομικών και εννοιολογικών περιορισμών.

3.1.1.1. Βελτίωση αξιοπιστίας των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών με νευροεπιστημονικά δεδομένα.

3.1.1.1.1. Ασφαλέστερη διάγνωση ψυχική ασθένειας - αποτίμηση κλινικής κατάστασης κατηγορουμένου

Κατ'αρχήν, από τους δικαστές καθίσταται εμφανής μια γενική δυσπιστία απέναντι στα πορίσματα της ψυχιατρικής πραγματογνωμοσύνης. Ως κύριοι λόγοι αναφέρονται η ασάφεια, αοριστία και έλλειψη επιστημονικότητας ως προς την τεκμηρίωση των

³³ Braun V, Clarke V. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*. University of the West of England, 2006, 3: 2: 77-101.

³⁴ Με τον γενικό όρο «Νευροεπιστημονικά δεδομένα» αναφερόμαστε τόσο σε πληροφορίες που προκύπτουν από νευροβιολογικές δημοσιευμένες μελέτες/έρευνες που αφορούν γενικά στη σχέση μεταξύ εγκεφάλου και συμπεριφοράς, όσο και στα δεδομένα που προκύπτουν από απεικονιστικές τεχνικές εξέτασης του εγκεφάλου. Οι τεχνικές αυτές μπορεί να είναι είτε ανατομικές (Μαγνητική Τομογραφία - MRI, Αξονική Τομογραφία - CAT scan), είτε λειτουργικές, όπως το ηλεκτροεγκεφαλογράφημα (EEG), η λειτουργική Μαγνητική Τομογραφία (λΜΤ ή fMRI), η Τομογραφία Εκπομπής Ποζιτρονίων (PET) και η Φασματοσκοπία Μαγνητικού Συντονισμού (SPECT).

πραγματογνωμοσυμών και τα κενά που συχνά συναντώνται αναφορικά με τη διάγνωση ψυχιατρικών ασθενειών. Η δυσπιστία αυτή συνδέεται με τη γενικότερη κριτική που ασκείται στη δικαστική ψυχιατρική για έλλειψη σαφώς προσδιορισμένης μεθοδολογίας που οδηγεί συχνά σε λανθασμένα - είτε ψευδώς αρνητικά, είτε ψευδώς θετικά - αποτελέσματα αναφορικά με την εκτίμηση του καταλογισμού και την πιθανότητα τέλεσης μελλοντικών εγκλημάτων.³⁵

Τα νευρολογικά και βιολογικά δεδομένα, αναφερόμενα από τους δικαστές σε αντιπαράθεση με τα δεδομένα της «παραδοσιακής» ψυχιατρικής θεωρούνται δεδομένα καλύτερης ποιότητας και αυξημένης αξιοπιστίας. Τα προερχόμενα από κλινική ψυχιατρική εξέταση δεδομένα θεωρούνται επισφαλής και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστα. Η θεμελίωση της ύπαρξης κάποιας ψυχικής ασθένειας σε οργανική, εγκεφαλική βάση, που αποκαλύπτεται με τη διενέργεια νευροαπεικονιστικών εξετάσεων προσδίδει κύρος στην ψυχιατρική εκτίμηση, η οποία γι' αυτό το λόγο εκλαμβάνεται ως περισσότερο «αντικειμενική» και επιστημονικά έγκυρη.

Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

«...με την άνοδο της νευροεπιστήμης φαίνονται κάποια κενά σημεία των παραδοσιακών ψυχιατρικών μεθόδων ως προς τη διάγνωση και τη χαρτογράφηση του ανθρώπινου εγκεφάλου, επομένως θεωρώ ότι μόνο θετικά μπορεί αυτή η τάση χρήσης τέτοιων εργαλείων να ειδωθεί διότι δίνει πληρέστερη εικόνα του ατόμου. Οι νευροεπιστημονικές τεχνικές...θα βοηθούσαν ως μια ασφαλής μέθοδος διάγνωσης...» (Ε.Ε., δικαστής).

3.1.1.1.2. Υποβόηθηση δικανικής κρίσης και ασφάλεια δικαίου

Ιδιαίτερη αναφορά από τη μεριά των δικαστών γίνεται στις δυσκολίες τις οποίες αντιμετωπίζει ένας λειτουργός της δικαιοσύνης όταν καλείται να εκφέρει κρίση σε έναν τομέα που απαιτεί ειδικές γνώσεις προερχόμενες από άλλα επιστημονικά πεδία με τα οποία δεν είναι εξοικειωμένος, εν προκειμένω, της ψυχιατρικής επιστήμης. Τονίζονται εμφατικά οι δυσχέρειες της κατανόησης των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυμών που παρομοιάζονται με «ωκεανό», ενώ η ίδια η στιγμή της λήψης της απόφασης αναφέρεται χαρακτηριστικά ως στιγμή «δέους». Οι δικαστές περιγράφουν το ρόλο τους ως λειτούργημα που υπαγορεύει καθήκον ευθύνης απέναντι στους πολίτες και τονίζουν τη μεγάλη ευθύνη με την οποία είναι επιφορτισμένοι κατά την κρίση περί (αν)ικανότητας για καταλογισμό του κατηγορούμενου. Στο πλαίσιο αυτό, τα δεδομένα που προκύπτουν από νευροαπεικονιστικές τεχνικές και έρευνες γίνονται αντιληπτά ως ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο, το οποίο, εντασσόμενο στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες, συνδυαστικά έστω με άλλες εξετάσεις και μεθόδους, προσφέρει ασφάλεια στο δικαστή, τον βοηθά στο έργο του και εν τέλει συνεισφέρει στην αποτελεσματικότερη απονομή δικαιοσύνης και στην ασφάλεια δικαίου.

«...οι νευροεπιστημονικές τεχνικές θα βοηθούσαν ώστε να μην είμαστε στον ωκεανό μιας οποιασδήποτε ψυχιατρικής πραγματογνωμοσύνης...ο συγκερασμός της παραδοσιακής κλινικής εξέτασης με τις νευροεπιστήμες θα μπορούσε να δώσει μια σανίδα ασφάλειας σε έναν ωκεανό, γιατί είναι ωκεανός να αποφασίσεις για κάτι τέτοιο και το δέος που αισθάνεσαι πραγματικά δεν μπορώ να σας το μεταφέρω. Ο,τιδήποτε αντικειμενικοποιεί έστω και λίγο την κατάσταση σε κάνει να αισθάνεσαι πιο ασφαλής ως προς την απόδοση δικαίου...» (Μ.Β. δικαστής).

«εμένα προσωπικά θα μου λύσει τα χέρια, θα με βοηθήσει να κατανοήσω το πρόβλημα του συγκεκριμένου ανθρώπου» (Ε.Ε. δικαστής).

³⁵ Βλ. Nadelhoffer T, Bibas S, Grafton S, Kiehl KA, Mansfield A, Sinnott-Armstrong W, Gazzaniga M, 2012, ο.π.

Οι εκφράσεις «σανίδα σωτηρίας» και «θα μου λύσει τα χέρια» τονίζουν εμφατικά το συναίσθημα έλλειψης βοήθειας του δικαστή, από τη στιγμή ιδιαίτερα που η πρόσβαση στο συγκεκριμένο αντικείμενο κρίσης δεν μπορεί να επιτευχθεί με τους γνώμονες της ηθικής απόδειξης που είναι οι κανόνες της κοινής πείρας και λογικής, ούτε με συνείδηση της ευθύνης του δικαστικού έργου, αλλά μόνο με υπόβαθρο ειδικών γνώσεων.³⁶ Επιπλέον, ταυτιζόμενα με χειροπιαστή και επιστημονική γνώση, τα πορίσματα της πραγματογνωμοσύνης που έχουν στηριχθεί σε νευροεπιστημονικά δεδομένα εκλαμβάνονται από τους συμμετέχοντες δικαστές ως «αντικειμενικά», θεμελιωμένα σε αναμφισβήτητα τεχνικοεπιστημονικά δεδομένα. Ως εκ τούτου, τα δεδομένα αυτά, όχι μόνο δεν μπορούν να αγνοηθούν, αλλά η εκτίμησή τους, σύμφωνα με τους δικαστές, υπαγορεύεται από τη συνείδηση του καθήκοντός τους για την εύρεση της αλήθειας.

«...η επιστήμη εξελίσσεται, δεν μπορούμε να τη παραβλέψουμε, εγώ δεν έχω τη συνείδησή μου καθαρή να τη παραβλέψω τελείως...θα έδινε μια ασφάλεια δικαίου στο δικαστή» (Μ.Β., δικαστής).

3.1.1.2. Σκεπτικισμός ως προς τη βελτίωση της αξιοπιστίας των ψυχιατρικών πραγματογνωμοσυνών με τη χρήση νευροεπιστημονικών εργαλείων - «Ψευδοαντικειμενικοποίηση»

3.1.1.2.1. Επιστημονικοί περιορισμοί κι επιστημολογικές δυσκολίες

Οι υπόλοιποι νομικοί είναι περισσότερο σκεπτικοί ως προς την αξιοπιστία των δεδομένων αυτών. Επισημαίνουν τη νεότητα της τεχνολογίας των νευροαπεικονιστικών τεχνικών καθώς και το ότι δεν υπάρχει νευροβιολογικός διαγνωστικός δείκτης. Ειδικά αναφέρεται και το ζήτημα του αιτιώδους συνδέσμου και της δυσκολίας θεμελίωσης ενός τύπου συμπεριφοράς στη βάση συγκεκριμένης εγκεφαλικής δομής ή δυσλειτουργίας. Επισημαίνεται επίσης ότι ορισμένοι γενετικοί πολυμορφισμοί, όπως το γονίδιο MAOA³⁷ και γενικά τέτοιου τύπου προδιαθεσικές πληροφορίες δεν μπορούν να δώσουν ακριβείς απαντήσεις για συγκεκριμένα άτομα με έναν εξαστομικευμένο τρόπο.

Εκτεταμένη αναφορά έγινε και στις επιστημολογικού τύπου περιορισμούς και τις δυσκολίες της συνεννόησης ανάμεσα στο δικαστή και στον ψυχίατρο - πραγματογνώμονα και επισημαίνεται η διαφοροποίηση της επιστημονικής απόδειξης από τη νομική κρίση.

“Υπάρχει ένα θέμα με το πώς καλείται να κρίνει ένας δικαστής και πώς καταλήγει σε συμπεράσματα ένας θετικός επιστήμονας, είτε γιατρός, είτε βιολόγος, κ.ο.κ. Ο δικαστής πρέπει να κρίνει με μαύρο άσπρο στο τέλος. Ο άλλος δεν το κάνει ποτέ. Θα σου πει ότι

³⁶ Καϊάφα-Γκμπάντι Μ. Θα έπρεπε μήπως το πόρισμα της πραγματογνωμοσύνης να είναι δεσμευτικό για το ποινικό δικαστήριο; Αρμ. 1983: 1046.

³⁷ Το γονίδιο MAOA έχει χαρακτηριστεί ως «το γονίδιο του μαχητή» καθώς με τη δράση του σε συνδυασμό με περιβαλλοντικούς παράγοντες καθορίζει, ως ένα ποσοστό, την προδιάθεση για εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς. Βλ. Caspi A, McClay J, Moffitt TE, Mill J, Martin J, Craig IW, Taylor A, Poulton R. Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. Science, 2002, 297(5582):851-4.

στατιστικά έχω αυτά τα συμπεράσματα, άρα μπορεί να οδηγήσει εκεί. Πώς ξέρεις όμως ότι δεν πέφτεις στην στατιστική κατηγορία που δεν οδηγεί εκεί; Κανείς γιατρός δεν βάζει το χέρι του στο ευαγγέλιο για τέτοιου είδους αιτιώδεις συνδέσμους. Με τη δικανική κρίση πρέπει να καταλήξεις σε έναν τέτοιο σύνδεσμο”. (B.T., νομικός).

3.1.2. Νευροεπιστημονικά δεδομένα στις ψυχιατρικές πραγματογνωμοσύνες και αρχή ηθικής απόδειξης

Σύμφωνα με την κρατούσα στη Νομολογία και στη Θεωρία άποψη, το πόρισμα της πραγματογνωμοσύνης εκτιμάται ελεύθερα από το δικαστήριο με βάση το άρθρο 177 ΚΠΔ που καθιερώνει στο ελληνικό ποινικό δίκαιο την αρχή της ελεύθερης εκτίμησης των αποδείξεων³⁸ η οποία, μαζί με την αρχή της ελεύθερης χρησιμοποίησης οποιουδήποτε αποδεικτικού μέσου (178 ΚΠΔ) συναποτελούν την αρχή της ηθικής απόδειξης. Βάσει της αρχής αυτής, οι δικαστές έχουν την ελευθερία να διαμορφώνουν την πεποίθησή τους κατά συνείδηση χωρίς να δεσμεύονται από νομικούς κανόνες αποδείξεων.³⁹ Το πόρισμα της πραγματογνωμοσύνης δεν πρέπει να υποχρεώνει τον δικαστή, αλλιώς ο πραγματογνώμονας, αντί να είναι βοηθός του δικαστή τον υποκαθιστά, φαλκιδεύοντας έτσι τη συνταγματική επιταγή για την απονομή της δικαιοσύνης από τα δικαστήρια.⁴⁰

Ωστόσο έχει υποστηριχθεί από τη θεωρία και η άποψη, σύμφωνα με την οποία ο δικαστής, μη έχοντας τις απαιτούμενες ειδικές γνώσεις δεν μπορεί να αντιπαραθέσει ισάξια επιστημονικά επιχειρήματα που να ανατρέπουν το πόρισμα της πραγματογνωμοσύνης.⁴¹

Το ζήτημα της σχέσης του αποδεικτικού μέσου της πραγματογνωμοσύνης με την αρχή της ηθικής απόδειξης ανέκυψε κατά τη συζήτηση αναφορικά με τα νευροεπιστημονικά δεδομένα, δεδομένου ότι οι πληροφορίες αυτές αποτελούν τεχνική και εξειδικευμένη γνώση.

3.1.2.1. Ακύρωση ελεύθερης εκτίμησης της πραγματογνωμοσύνης από τα νευροεπιστημονικά δεδομένα

Σύμφωνα με τους δικηγόρους, η χρήση αυτού του είδους των δεδομένων στην ποινική διαδικασία αποτελεί για τους δικαστές «παγίδα» όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: υπάρχει το ενδεχόμενο οι δικαστές να δέχονται αυτού του είδους τα δεδομένα αναντίρρητα, είτε επειδή, ερμηνεύοντάς τα ως αδιαμφισβήτητα τεχνικοεπιστημονικά δεδομένα που δεν αφήνουν περιθώριο αμφισβήτησης, θα σχηματίζουν την πεποίθηση ότι είναι επιστημονικώς έγκυρα και αξιόπιστα, είτε επειδή μη διαθέτοντας το ειδικό γνωστικό υπόβαθρο, δεν θα είναι σε θέση να αντικρούσουν την ειδική αυτή γνώση και να αιτιολογήσουν εμπεριστατωμένα την αποστασιοποίηση από την πραγματογνωμοσύνη. Εκφράζεται ανησυχία για την υποκατάσταση του δικαστή και της δικανικής κρίσης από επιστημονικά δεδομένα, τα οποία ταυτίζονται με έναν αυτοματοποιημένο, αποπροσωποποιημένο τρόπο απονομής της ποινικής δικαιοσύνης.

«Είναι σαν να δίνουμε μια μεζούρα στο δικαστή η οποία θα αδρανοποιήσει την κρίση της δικαιοσύνης και θα αποφασίσει η μεζούρα αυτή αν θα είναι κάποιος καταλογιστέος ή μη για την πράξη του. Αυτό μου φαίνεται και αντιεπιστημονικό και

³⁸ Κωνσταντινίδης Α. Εξάρτηση και πραγματογνωμοσύνη: Η αποδεικτική ισχύς της Πραγματογνωμοσύνης. Εγκληματικότητα και κράτος δικαίου, 2009: 275.

³⁹ Κωνσταντινίδης Α, ο.π., 275, και Σταθόπουλου Κ. Η διατάραξη των πνευματικών λειτουργιών ή της συνείδησής και η ελαττωμένη ικανότητα για καταλογισμό από τη σκοπιά της δικαστηριακής πρακτικής. ΠοινΧρ ΛΓ', 669.

⁴⁰ Παρασκευόπουλος Ν, Κοσμάτος Κ. Ναρκωτικά: Κατ' άρθρο ερμηνεία των ποινικών και δικονομικών διατάξεων του “ Νόμου περί εξαρτησιογόνων ουσιών”. Εκδόσεις Σάκκουλα, γ' έκδοση, 2013: 241.

⁴¹ Βλ. Καϊάφα-Γκμπάντι Μ. ο.π. και Ανδρουλάκης Ν. ο.π.

εξωφρενικό. Αχρηστεύεις τον δικαστή » (Λ.Α., νομικός).

Ανησυχίες εκφράζονται και για το ενδεχόμενο αυτού του είδους τα δεδομένα να λειτουργήσουν παρελκυστικά για τα δικαιώματα του κατηγορουμένου, καταλήγοντας σε αντιστροφή του βάρους απόδειξης κατά παραβίαση του τεκμηρίου αθωότητας και δίκαιης δίκης.

«Αν έχουμε τέτοιου είδους διαγνώσεις/πορίσματα, τότε ο κατηγορούμενος παίρνει πάνω του όλο το βάρος του να αποδείξει ότι δεν είναι ελέφαντας. Δηλαδή, εκ των προτέρων θα βρίσκεται μπροστά στην ποινή του και θα πρέπει να αποδείξει ότι όχι, δεν έκανε κάτι. Το αντίθετο θα πρεπε να ισχύει». (Β.Τ., δικηγόρος).

Εν τέλει, η υποστήριξη που μπορούν να παράσχουν αυτά τα δεδομένα δεν είναι ουσιαστική, αλλά μόνο ψυχολογικής φύσεως. Σύμφωνα με τους συνηγούς, τα νευροεπιστημονικά εργαλεία μπορεί να λειτουργήσουν ως «αυθεντία» που ανακουφίζει ψυχολογικά τους δικαστές, καθώς αίρει το βάρος μιας δύσκολης απόφασης, αλλά στην πραγματικότητα δυσχεραίνει το δικαστικό έργο, υπονομεύοντας την ελεύθερη εκτίμηση του αποδεικτικού υλικού και υποκαθιστώντας τη δικαστική κρίση.

«νομίζω ότι όσο περισσότερα εργαλεία από τις θετικές επιστήμες βάζεις στο παιχνίδι της απόδειξης, τόσο απομακρύνεις το δικαστή από το να παίρνει πραγματικά εκείνος την απόφαση. Τον απομακρύνεις από την ευθύνη του σε τελική ανάλυση»

(Β.Τ., νομικός).

3.1.2.2. Η δικανική κρίση μένει ανεπηρέαστη από τη χρήση νευροεπιστημονικών εργαλείων

Οι δικαστές κρατούν αμυντική στάση απέναντι στα λεγόμενα των συνηγώνων, εκλαμβάνοντάς τα ως πλήγμα στην ανεξαρτησία και την αυτονομία του λειτουργήματος τους: ο κίνδυνος της «ακύρωσης» της κρίσεώς τους δεν υφίσταται, καθώς δύνανται, προβάλλοντας ένα νομικό σκεπτικό, να αντικρούσουν κάποια πραγματογνωμοσύνη. Στο ανταγωνιστικό δίπολο «θετικές επιστήμες - δίκαιο», όπως διαγράφεται

κατά τη συζήτηση, επιχειρούν να εδραιώσουν την πρωτοκαθεδρία της νομικής σκέψης. Στις ανησυχίες των συνηγώνων σχετικά με τον κίνδυνο οι δικαστές να «παρασυρθούν» κατά την στήριξη της απόφασής τους σε αμφίβολης αξιοπιστίας δεδομένα, αντιτείνουν το νομικό πλαίσιο και την παγιωμένη νομολογία, που τους παρέχει ως μέσο άμυνας απέναντι σε αμφισβητήσιμης ισχύος πραγματογνωμοσύνες την απόκλισή τους με ειδική αιτιολόγηση.⁴²

«την απόφαση τη βγάζουμε εμείς κι εμείς καλούμαστε να αιτιολογήσουμε κατά το Σύνταγμα... Το τι θα πει ο ένας και ο άλλος θα με βοηθήσει αλλά δεν θα μου βγάλει την απόφαση...Και η αντιπαράθεση θα γίνει με νομικό κριτήριο δεν θα γίνει με επιστημονικό» (Ε.Ε., δικαστής).

3.1.3. Το ζήτημα της επικινδυνότητας των δραστών: συσχετισμός μεταξύ επικινδυνότητας, ψυχικής ασθένειας και νευροβιολογικών δεδομένων

3.1.3.1. Τα νευροβιολογικά δεδομένα ως ενδείξεις επικινδυνότητας

Γενικά, η επικινδυνότητα ενός δράστη αναφέρεται ρητά και από τους δύο δικαστές ως ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντα που βαραίνει ιδιαίτερος ως κριτήριο στην απόφασή τους για την επιλογή του είδους της ποινής ή του μέτρου που θα επιλέξουν. Λαμβάνοντας υπόψη και το κοινό αίσθημα κατά την έκδοση απόφασης, οι δικαστές αντιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό το ρόλο τους ως εγγυητών της ασφάλειας των πολιτών.

«οι δικαστές έχουν και μια αποστολή,. Η επικινδυνότητα υπάρχει στο μυαλό του δικαστή και πάντα λαμβάνεται υπόψη και

⁴² Ο Άρειος Πάγος δέχεται πάγια ότι όταν τα δικαστήρια αποκλίνουν από τα πορίσματα των πραγματογνωμοσυνών, πρέπει να αιτιολογούν ειδικά την παρέκκλιση αυτή. Βλ. Σταθόπουλου Κ, ο.π. 670.

είναι το κυριότερο που λαμβάνεται υπόψη» (Μ.Β., δικαστής).

Διαφαίνεται επίσης ισχυρός συσχετισμός της επικινδυνότητας με την ψυχική ασθένεια και ειδικότερα με τη σχιζοφρένεια, προσέγγιση η οποία συνδέεται με τα κοινωνικά στερεότυπα του «βίαιου ψυχικά ασθενή» που συνδέουν τη σοβαρή ψυχική νόσο και ειδικά τη σχιζοφρένεια με το βίαιο έγκλημα.⁴³

«κατά τη γνώμη μου, δεν μπορείς να την απαλλάξεις την επικινδυνότητα από μια ψυχική ασθένεια. Η ψυχική ασθένεια, ως ένα σημείο, ενέχει μέσα της σε πολύ μεγάλο ποσοστό μια επικινδυνότητα. Ο σχιζοφρενής δηλαδή εύκολα τον κυκλοφορείς στον δρόμο; Έχει μία επικινδυνότητα ο άνθρωπος αντικειμενικά...» (Ε.Ε., δικαστής).

Η ύπαρξη νευροβιολογικών ανωμαλιών ειδικότερα ερμηνεύεται ως ενδεικτική της ύπαρξης διαφορετικής βιολογικής κατασκευής μεταξύ «βίαιων» και «μη βίαιων» ατόμων. Η εγκεφαλική βλάβη ταυτίζεται με έλλειψη ικανότητας ελέγχου των παρορμήσεων και μονιμότητα της βλάβης η οποία κατηγοριοποιεί τους ανθρώπους που τη φέρουν και δικαιολογεί τη διαφορετική ποινική τους μεταχείριση. Τα εν δυνάμει επικίνδυνα άτομα φαίνεται να ομαδοποιούνται βάσει του πάσχοντος εγκεφάλου τους, γεγονός που φανερώνει πιθανούς τρόπους με τους οποίους τα νευροβιολογικά εργαλεία θα μπορούσαν να επηρεάσουν τους δικαστές ως προς την εκτίμηση της επικινδυνότητας

«Οι άνθρωποι αυτοί έχουν εκφυλισμένο νευρολογικό σύστημα έχει παρατηρηθεί ότι

έχουνε ορμές, περισσότερο από τους φυσικούς ανθρώπους, αυτό είναι σίγουρο» (Ε.Ε. Δικαστής).

«αν ένας άνθρωπος είναι πραγματικά εντελώς ακαταλόγιστος, με εκφυλισμένο εγκέφαλο -εμένα προσωπικά θα με βοηθήσει να κατανοήσω το πρόβλημα του συγκεκριμένου ανθρώπου και να κρίνω ανάλογα αν πρέπει να μπει σε φάση εγκλεισμού αν είναι επικίνδυνος, και σε φάση ας πούμε θεραπείας αν είναι κάτι άλλο» (Ε.Ε., δικαστής).

3.1.3.2. Τα νευροβιολογικά δεδομένα ως ενδείξεις μειωμένου καταλογισμού

Από την άλλη, η σύνδεση της ψυχικής ασθένειας με την εγκληματική συμπεριφορά μπορεί να είναι χρήσιμη στα πλαίσια του έργου της υπερασπίσεως ενός ψυχικά ασθενούς δράστη ενώπιον ενός δύσπιστου (ως προς την ύπαρξη ψυχικής ασθένειας) δικαστή, προκειμένου να καταδειχθεί η έλλειψη του καταλογισμού του.

Από τη σκοπιά των συνηγόρων, τα νευροεπιστημονικά δεδομένα θα μπορούσαν να αποβούν χρήσιμα εντασσόμενα στο πλαίσιο μιας στρατηγικής υπεράσπισης, στις περιπτώσεις που το δικαστήριο διατηρεί αμφιβολίες ως προς την ύπαρξη ψυχικής διαταραχής και θεωρεί μια ήδη υπάρχουσα πραγματογνωμοσύνη αναξιόπιστη (πράγμα εντούτοις που συμβαίνει σπάνια στη δικαστηριακή πρακτική, όπως επισημαίνεται). Εν προκειμένω, τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως απτή, «οργανική» απόδειξη της ύπαρξης μιας ψυχικής διαταραχής που αποκλείει (ή μειώνει) τον καταλογισμό.

«Θα χρησιμοποιούσα τέτοιου είδους εργαλεία εφόσον το δικαστήριο αμφέβαλλε, αν το δικαστήριο θεωρούσε αναξιόπιστη την πραγματογνωμοσύνη - το θέμα είναι ότι πρέπει να κάνεις το δικαστήριο να αμφιβάλει γιατί το δικαστήριο συνήθως τις δέχεται τις πραγματογνωμοσύνες, είναι σαν θέσφατα... Όμως είτε ως υπεράσπιση, είτε ως πολιτική αγωγή, σε αυτόν που θα το χρησιμοποιούσε εναντίον μου, θα 'χα σίγουρα πάρα πολλά να ισχυριστώ για την αναξιόπιστία του.» (Δ.Σ., δικηγόρος).

⁴³ Οικονόμου Μ, Χαρίτση Μ, Δημητριάδου Ε. ΜΜΕ και ψυχική ασθένεια: Απεικονίσεις της σχιζοφρένειας στον ελληνικό Τύπο. Ψυχολογία, 2006, 13: 59-85, και Τσαλίκου Φ.. Ο μύθος του επικίνδυνου ψυχασθενή. Παπαζήση, Αθήνα, 1987.

Οι συνήγοροι εμφανίζονται υποψιασμένοι αναφορικά με τους περιορισμούς της χρησιμοποίησης αυτών των δεδομένων και προβληματίζονται ως προς το αν θα αποβούν σε όφελος του κατηγορουμένου, καθώς το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης επιστημονικών περιορισμών και το ότι είναι ανοιχτά σε ερμηνεία, τα καθιστά εύκαμπτα κι επιτρέπει τη χρησιμοποίηση τους στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας ως εργαλεία στρατηγικής τόσο της υπεράσπισης, όσο και της πολιτικής αγωγή. Πράγματι, σε πλήθος μελετών αναφέρεται το φαινόμενο «double edged sword effect»,⁴⁴ σύμφωνα με το οποίο τα ίδια νευροεπιστημονικά δεδομένα που εισάγονται από την υπεράσπιση είναι πιθανό να ερμηνευθούν ως ισχυρές ενδείξεις επικινδυνότητας βασιζόμενες στην υπόθεση υψηλής πιθανότητας υποτροπής των δραστών με πάσχοντα εγκέφαλο.

3.1.4. Η συμβολή των νευροεπιστημονικών εργαλείων στη διασαφήνιση του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου

Η συζήτηση σε σχέση με το νομοθετικό πλαίσιο εστίασε όπως είναι αναμενόμενο στα άρθρα 34 και 36 του Ποινικού Κώδικα που προσδιορίζουν τα κριτήρια της (αν)ικανότητας για καταλογισμό. Η μικτή ή σύνθετη μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Ποινικός Κώδικας για τη διαπίστωση της ανικανότητας προς καταλογισμό συνδυάζει βιολογικές προϋποθέσεις (που αφορούν τη διαπίστωση νοσηρής διατάραξης των πνευματικών λειτουργιών ή διατάραξης της συνείδησης) και ψυχολογικές προϋποθέσεις (που αφορούν την ικανότητα αντίληψης του άδικου της πράξης και την ικανότητα του δράστη να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψή του για το άδικο αυτό⁴⁵).

Αξιοσημείωτη είναι η συζήτηση μεταξύ των δικαστών αναφορικά με την χρησιμότητα των δεδομένων αυτών για την υπαγωγή των δραστών στο άρθρο 34 ή στο άρθρο 36, που αφορούν περιπτώσεις ανικανότητας και ελαττωμένης ικανότητας για καταλογισμό αντίστοιχα.

«Είναι κάτι καινούριο και από άποψη επιστημών, δηλ. θα μπορούμε να ξεχωρίζουμε αν κάποιος δράστης έχουν κάποιον εκφυλισμό που μαρτυρά ότι υπάρχει μια διαφοροποίηση σε σχέση με τους λοιπούς που έχουν μια πρόσκαιρη διατάραξη της συνείδησης» (Ε.Ε., δικαστής).

Η έλλειψη καταλογισμού του άρθρου 34 γίνεται αντιληπτή ως συνέπεια μιας μόνιμης βλάβης/κατάστασης, ενώ οι περιπτώσεις του άρθρου 36 θεωρούνται συνέπεια μιας πρόσκαιρης διατάραξης των πνευματικών λειτουργιών. Ο δικαστής αντιλαμβάνεται την εγκεφαλική βλάβη ή δυσλειτουργία ως έχουσα μόνιμες συνέπειες στη διανοητική/ψυχική υγεία του πάσχοντος. Στο πλαίσιο αυτό τα νευροβιολογικά δεδομένα αποτελούν πληροφορίες δυνητικά χρήσιμες για τον εντοπισμό περιπτώσεων που ανήκουν αποκλειστικά στην περίπτωση του άρθρου 34.

Ο έτερος δικαστής επισημαίνει την ασάφεια του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου, και τη σύγχυση και επικάλυψη των περιπτώσεων των άρθρων 34 και 36.

«Το 34 και το 36 δεν είναι σαφώς διαχωρισμένα, Αυτός ο κλασικός διαχωρισμός 34 - 36 ενδεχομένως δεν είναι απόλυτα ασφαλής, ίσως η νευροεπιστήμη να

⁴⁴ Barth AS. Double-edged sword: The role of neuroimaging in federal capital sentencing, *American Journal of Law & Medicine*, 2007, 33: 501-522.

⁴⁵ Σύμφωνα με το άρθρο 34, «Η πράξη δεν καταλογίζεται στο δράστη αν, όταν τη διέπραξε, λόγω νοσηρής διατάραξης των πνευματικών λειτουργιών ή διατάραξης της συνε-

ίδησης (βιολογικές προϋποθέσεις), δεν είχε την ικανότητα να αντιληφθεί το άδικο της πράξης του ή να ενεργήσει σύμφωνα με την αντίληψή του για το άδικο αυτό» (ψυχολογικές προϋποθέσεις). Κατά δε τη διάταξη του άρθρου 36 «Αν εξαιτίας κάποιας από τις ψυχικές καταστάσεις που αναφέρονται στο άρθρο 34, δεν έχει εκλείψει εντελώς, μειώθηκε όμως σημαντικά η ικανότητα για καταλογισμό που απαιτείται κατά το άρθρο αυτό, επιβάλλεται ποινή ελαττωμένη (άρθρο 83)».

μας βοηθήσει να ξεπεράσουμε αυτόν τον διττό διαχωρισμό πλήρης - μερικός ο οποίος είναι και ανέφικτος όταν μιλάμε για κάτι τόσο σύνθετο όσο η ανθρώπινη ψυχή». (M.B., δικαστής).

Η διαφωνία αντανακλά την προβληματική διατυπωση των διατάξεων και των κριτηρίων σχετικά με την ανικανότητα και τη μειωμένη ικανότητα για καταλογισμό, η οποία έχει πολλακώς επισημανθεί στη θεωρία.⁴⁶

Σχετιζόμενες με τις πιο πρόσφατες επιστημονικές εξελίξεις, οι επιστήμες του εγκεφάλου εκλαμβάνονται ως πρωτοπόρες μοντέρνες μέθοδοι, η χρήση των οποίων δύναται να εκσυγχρονίσει το νομικό πλαίσιο, άποψη που συναντάται σε μέρος της σχετικής με το «νευροδίκαιο» βιβλιογραφίας.⁴⁷

Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη που εκφράστηκε από τη μεριά ενός συνηγόρου ότι τα νευροεπιστημονικά εργαλεία θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα όχι σε σχέση με το βιολογικό κριτήριο, αλλά σε σχέση με το ψυχολογικό σκέλος, και ειδικότερα τον εντοπισμό περιπτώσεων που αφορούν ειδικά το βουλευτικό στοιχείο που αποτυπώνεται στο β'εδάφιο του άρθρου 34 και αφορά τη δυνατότητα συμμόρφωσης προς την αντίληψη για το άδικο. Η άποψη αυτή συντονίζεται με τη θεωρητική συζήτηση σχετικά με το βαθμό στον οποίον θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως κριτήριο καταλογισμού (εκτός από την ικανότητα του δράστη να αντιληφθεί τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του) και η ανικανότητα ελέγχου της συμπεριφοράς του υπό το κράτος «ακατανίκητης παρόρμησης». Η σχετική συζήτηση είναι

εξαιρετικά επίκαιρη δεδομένων των πρόσφατων προσπαθειών να αξιοποιηθούν για την υπεράσπιση κατηγορουμένων⁴⁸ έρευνες σχετικά με τη νευροβιολογική βάση της παιδοφιλίας και της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας⁴⁹ που αποδίδουν σε συγκεκριμένες εγκεφαλικές δυσλειτουργίες τη μειωμένη ικανότητα ελέγχου των αναστολών και παρορμήσεων των ανθρώπων που φέρουν αυτές τις δυσλειτουργίες.

Ενώ υπάρχουν διαφωνίες ως προς το αν αυτού του είδους τα δεδομένα είναι χρήσιμα για την εκτίμηση του καταλογισμού, είναι χαρακτηριστική η ομοφωνία των συμμετεχόντων ότι τα νευροεπιστημονικά δεδομένα θα μπορούσαν να είναι χρήσιμα για την επιλογή του καταλληλότερου θεραπευτικού μέτρου. Η άποψη αυτή συνδέεται με επίκαιρες συζητήσεις περί των χρήσεων των νευροεπιστημών για την αξιολόγηση της «θεραπευσιμότητας» των δραστών και φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της επιστροφής στη θεραπευτική προσέγγιση στο έγκλημα, η οποία προωθείται μέσω των νευροεπιστημών.⁵⁰

⁴⁶ Βλ. Φωτάκη Ν. Ζητήματα εφαρμογής των άρθρων 34 και 36 ΠΚ εξ απόψεως του ψυχιατρικού πραγματογνώμονος. ΠοινΧρ ΚΓ', 345-346, και Κοτσαλή Λ. Ζητήματα ελαττωμένης ικανότητας για καταλογισμό. ΠοινΧρ ΛΓ', 675 επ.

⁴⁷ Greene J, Cohen J. (2004). For the law, neuroscience changes nothing and everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society B Biological Sciences*, 359(1451), 1775. 14. 2004, 359: 1451: 1775

⁴⁸ Βλ. Υπόθεση Brian Dugan σε Virginia Hughes, Head Case, *Nature*, Vol 464, 18 March 2010 και Υπόθεση Matiello, Tribunale di Venezia, G.i.p. dott.ssa Roberta Marchiori, 24 gennaio-8 aprile 2013, sent. n. 296.

⁴⁹ Βλ. Ενδεικτικά Kiehl KA. A cognitive neuroscience perspective on psychopathy: evidence for paralimbic system dysfunction. *Psychiatry Research*, 2006, 142: 2: 107-128 και Müller S, Walter H. Neuroimaging can be useful in the hand of neutral experts ordered by the court. *AJOB Neuroscience*, 2014, 5: 2: 52-54.

⁵⁰ Γκότση ΓΜ. Οι Νευροεπιστήμες στη Δικαστική Ψυχιατρική: εκτίμηση της επικινδυνότητας και αναβίωση του θετικιστικού παραδείγματος στην Εγκληματολογία. *The Art of Crime*, 2017, Τεύχος 3, ο.π. και Greely HT. Neuroscience and criminal justice: Not responsibility but treatment. *University of Kansas Law Review*, 2008, 56: 5: 1103-1138.

3.2. Ομάδα Ψυχιάτρων - Νευρολόγων

Η ανάλυση των ποιοτικών ευρημάτων όσον αφορά την ομάδα των ψυχιάτρων - νευρολόγων οδήγησε στις εξής βασικές θεματικές κατηγορίες:

3.2.1. Επιστημονικές δυσκολίες νέων νευροαπεικονιστικών εργαλείων και νευροβιολογικών δεδομένων

3.2.1.1. Διάγνωση ψυχιατρικών παθήσεων

Όσον αφορά τη συνεισφορά των νευροαπεικονιστικών τεχνικών στο διαγνωστικό κομμάτι, οι νευρολόγοι σπεύδουν να τονίσουν τη σημασία της κλινικής εξέτασης που παραμένει κυρίαρχη στη διάγνωση και τον συμπληρωματικό χαρακτήρα της χρήσης ορισμένων απεικονιστικών τεχνικών. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την πεποίθηση των δικαστών ότι η κλινική εξέταση αποτελεί επισφαλές κομμάτι της διάγνωσης κι ότι τα νευροαπεικονιστικά εργαλεία θα διευκολύνουν σε σημαντικό βαθμό το κομμάτι της ψυχιατρικής διάγνωσης, «αντικειμενικοποιώντας» το.

Όλοι οι συμμετέχοντες αναφέρονται ρητά στο γεγονός ότι τα δεδομένα που προκύπτουν από τεχνολογικές μεθόδους δίνουν μια επίφαση αντικειμενικότητας και εγκυρότητας εκ του γεγονότος ότι για τη συλλογή τους απαιτείται μια ιδιαίτερα τεχνική και πολύπλοκη διαδικασία, η οποία κατά τα φαινόμενα τους προσδίδει μεγαλύτερη αξία. Η διαγνωστική δε ακρίβεια των παρακλινικών εξετάσεων, όπως τονίζουν οι συμμετέχοντες, ποικίλλει ανάλογα με την πάθηση της οποίας επιχειρείται η διάγνωση.

«Τώρα, το ότι κάτι έχει να κάνει με τεχνολογία δε σημαίνει ότι είναι πιο έγκυρο. Έχει μεγαλύτερο κύρος γιατί φαίνεται ότι προκύπτει με έναν πιο αντικειμενικό τρόπο. Αλλά αν κάποιος εξετάσει τα δεδομένα επιστημονικά, δεν είναι απαραίτητα πιο έγκυρο, μπορεί να έχει μεγαλύτερο σφάλμα μέτρησης και λιγότερη διαγνωστική ακρίβεια και λιγότερη ευαισθησία, λιγότερη ειδικότητα. (Σ.Ν., νευρολόγος).

Ενώ τονίζεται από όλους τους συμμετέχοντες η ανυπαρξία βιοδεικτών, επισημαίνεται το χάσμα ανάμεσα στις κοινωνικές προσδοκίες από την επιστημονική έρευνα και την πραγματικότητα.

3.2.1.2. Δυσκολία όσον αφορά την προγνωστικότητα βίαιης συμπεριφοράς και αδυναμία εξατομίκευσης των αποτελεσμάτων

Όπως και οι νομικοί, οι ψυχίατροι υπογραμμίζουν ότι παρά την κριτική που ασκείται στην ψυχιατρική ως προς τη χαμηλή προβλεπτική ικανότητα για την εκτίμηση της επικινδυνότητας του κατηγορουμένου,⁵¹ από τους πραγματογνώμονες ζητάται όλο και πιο συχνά να προβούν σε πρόγνωση βίαιης συμπεριφοράς.⁵²

Συνιστάται μεγάλη προσοχή όσον αφορά τη χρήση των νευροεπιστημονικών μεθόδων ως εργαλείων πρόβλεψης, ενώ επισημαίνεται ότι για την αξιολόγηση της συμπεριφοράς ενός ατόμου είναι απαραίτητη η εξέταση του πλαισίου στο οποίο δρα, συμπεριφέρεται, αντιδρά και εκδηλώνεται. Όπως τα γονίδια, ο εγκέφαλος εμφανίζεται ως ένα βιολογικό-πολιτιστικό προϊόν που δεν μπορεί να αναχθεί σε μερικά από τα συστατικά του.⁵³ Επιπλέον, το έγκλημα και η βία αποτελούν σύνθετα φαινόμενα, κανονιστικές, κοινωνικές και νομικές κατασκευές, οι οποίες δεν μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά στο νευροβιολογικό επίπεδο.

«Δεν μπορούμε να πούμε ότι κάνοντας μια μαγνητική τομογραφία μπορούμε να προβλέψουμε ότι αυτός είναι βίαιος ή δεν είναι. Μπορούμε να πούμε ότι με βάση

⁵¹ Neufeld P, Scheck B. Making forensic science more scientific. *Nature*, 2010, 464: 7287: 351-351.

⁵² Lézé S, Fernandez F, Strauss H. Comment évaluer une personne? L'expertise judiciaire et ses usages moraux. *Cahiers internationaux de sociologie*, 2010, 128-129: 179-206.

⁵³ Ansermet F, Magistretti P. À chacun son cerveau: plasticité neuronale et inconscient. Odile Jacob, Paris, 2004.

αυτά τα ευρήματα είναι πιο πιθανό να είναι επιθετικός, αλλά σίγουρα μια εξέταση δεν τον διακρίνει από έναν μη επιθετικό. Και μετά μπαίνουν οι ιδιαίτερες παράμετροι..τι εννοούμε επιθετικός ας πούμε; Σε ποιες συνθήκες; Τι είδους επιθετικότητα;» (Δ.Γ., ψυχίατρος).

Οι νευρολόγοι εφιστούν την προσοχή στο ότι τα στοιχεία που συνδέουν τη λειτουργία του εγκεφάλου με την εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς προκύπτουν από μελέτες σε πληθυσμούς και ομάδες ατόμων και και από την επεξεργασία τους σε επίπεδο μέσου όρου, επομένως, αναφορικά με τη χρησιμοποίησή τους στα δικαστήρια, τίθεται το ζήτημα σε ποιο βαθμό μπορούν να ισχύσουν για ένα συγκεκριμένο άτομο.

«Το να αποφαινόμαστε για έναν ασθενή είναι αρκετά επικίνδυνο...υπάρχουν δεδομένα, αλλά στο επίπεδο της ομάδας, στο γκρουπ δηλαδή. Δεν υπάρχει ειδικότητα ευρήματος ή ενός δείκτη.» (Σ. Κ., νευρολόγος).

Έννοιες όπως «συσχετισμός/πιθανολογηση», «στατιστική», «πιθανότητα» δεσπόζουν στο λεξιλόγιο των γιατρών, ενώ απουσιάζει η αναφορά σε αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ νευρολογικής βλάβης και συγκεκριμένης συμπεριφοράς, που είναι ουσιώδους σημασία για το δίκαιο, γεγονός που επαναφέρει το ζήτημα των επιστημολογικών ορίων και διαφορετικής λογικής των κλάδων των θετικών επιστημών και του δικαίου.

3.2.2. Η συνεργασία ανάμεσα στο δικαστή και στον ψυχίατρο - πραγματογνώμονα

Η οριοθέτηση της δικαιοδοσίας και ο καθορισμός των αρμοδιοτήτων ανάμεσα στο δικαστή και στον ψυχίατρο - πραγματογνώμονα αποτελεί ένα ιδιαίτερα δυσχερές ζήτημα, το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενών

συζητήσεων.⁵⁴ Στην ομάδα συζητήθηκε το ζήτημα της κατανομής του βάρους της ευθύνης ανάμεσα στον πραγματογνώμονα και του δικαστή και έγινε φανερή η αμηχανία ακόμα και των συμμετεχόντων που υπηρετούν ως πραγματογνώμονες να ορίσουν τα όρια της δικαιοδοσίας του πραγματογνώμονα.

Κάποιοι από τους συμμετέχοντες τονίζουν την ευθύνη και το ρόλο του δικαστή, τον οποίον αντιλαμβάνονται ως αποκλειστικά υπεύθυνο για την αξιολόγηση της επιστημονικής εγκυρότητας της πραγματογνωμοσύνης.

«...είναι ευθύνη του δικαστή να μην αφήνει τον εαυτό του να παρασύρεται από «επιστημονικοφανή» πράγματα, δηλαδή έχει προσωπική ευθύνη ο δικαστής» (Δ.Γ., ψυχίατρος).

Από την άλλη, από συμμετέχοντες με εμπειρία διεξαγωγής πραγματογνωμοσυνών τονίζεται η ευθύνη του πραγματογνώμονα ως βασικώς υπεύθυνου για την σωστή παρουσίαση και τεκμηρίωση του πορίσματος του, δεδομένου του υπέρμετρα δύσκολου έργου του δικαστή σε ό,τι αφορά την εκτίμηση του πορίσματος μιας πραγματογνωμοσύνης γενικά, αλλά και ειδικότερα όταν σε αυτή έντάσσονται νευροεπιστημονικά δεδομένα.

Αξιοσημείωτη είναι και η διαφωνία που προέκυψε ως προς το αν ο δικαστής είναι σε θέση να εκτιμήσει ξεχωριστά τις επιμέρους εργαστηριακές ή άλλες εξετάσεις που έχουν συμπεριληφθεί στην πραγματογνωμοσύνη ή το συμπέρασμα, τη συνολική γνώμη του πραγματογνώμονα, όπως αυτή τεκμηριώνεται με βάση όλα τα δεδομένα που έχει στη διάθεσή του. Για ορισμένους συμμετέχοντες, η αξιολόγηση των επί μέρους εξετάσεων που περιλαμβάνονται στην πραγματογνωμοσύνη δεν είναι εφικτή, διότι χρειάζεται μια τεχνική γνώση πολύ

⁵⁴ Κοτσάλη Λ. Δικαστική Ψυχιατρική και απονομή της δικαιοσύνης. εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2004: 43.

εξειδικευμένη, την οποία εκ των πραγμάτων ο δικαστής δεν δύναται να έχει. Κατά συνέπεια θα πρέπει να αξιολογήσει κατευθείαν το συμπέρασμα και την τεκμηρίωση του πραγματογνώμονα. Ορισμένοι συμμετέχοντες διαφώνησαν υποστηρίζοντας ότι με το να μη διερευνά τις επί μέρους εξετάσεις, ο δικαστής δεν θα μπορεί να αμυνθεί και να ελέγξει την αξιοπιστία αμφίβολων πειραματικών μεθόδων, που δεν είναι εδραιωμένες και δεν χαίρουν consensus στην ιατρική κοινότητα.

3.2.3. ανεξαρτησία πραγματογνώμονα και τρόπος διεξαγωγής πραγματογνωμοσυνών

Τέλος, από τη συζήτηση αναδεικνύεται το ζήτημα της ανεξαρτησίας των πραγματογνωμόνων. Οι ιατροί με εμπειρία διεξαγωγής πραγματογνωμοσύνης ασκούν δριμεία κριτική στο υπάρχον σύστημα το οποίο κρίνουν ανεπαρκές και μη ικανό να εξασφαλίσει ούτε την ανεξαρτησία των πραγματογνωμόνων, αλλά ούτε και την ποιότητα και σωστή διεξαγωγή των πραγματογνωμοσυνών. Ως κύριοι λόγοι αναφέρονται η έλλειψη ειδικών κριτηρίων επιλογής πραγματογνωμόνων και συμπερίληψής τους στις επίσημες λίστες που δεν διασφαλίζει την ποιότητα των πραγματογνωμοσυνών, η πολύ χαμηλή αμοιβή των πραγματογνωμόνων που θέτει εν αμφιβόλω την αμεροληψία τους, καθώς και η έλλειψη επαρκούς χρονικού πλαισίου που απαιτείται για να συνταχθεί πλήρης πραγματογνωμοσύνη. Το ήδη υπάρχον σύστημα σύμφωνα με τους συμμετέχοντες που έχουν υπηρετήσει ως πραγματογνώμονες δεν είναι θωρακισμένο απέναντι σε πραγματογνωμοσύνες που ενδεχομένως θα χρησιμοποιούσαν (νευρο)επιστημονικά δεδομένα και τεχνικές με λανθασμένο τρόπο και με σκοπό τον εντυπωσιασμό του δικαστή.

Προτείνεται η αναδιοργάνωση του συστήματος επιλογής πραγματογνωμόνων, και η εκπαίδευση/επιμόρφωση των δικαστών, έστω σε κάποια βασική επιστημονική μεθοδολογία, προκειμένου να είναι σε θέση αν όχι να εντοπίσουν, να είναι υποψιασμένοι απέναντι σε αμφίβολης αξίας επιστημονικές μεθόδους, εφόσον τις συναντήσουν εντασσόμενες σε κάποια πραγματογνωμοσύνη.

4. Περιορισμοί Μελέτης

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η μέθοδος των ομάδων εστίασης επιλέχθηκε ως προκαταρκτική έρευνα, με στόχο μια πρώτη διερεύνηση των αντιλήψεων των επαγγελματιών που εμπλέκονται στην ποινική δίκη στα πλαίσια του ρόλου τους σε σχέση με το υπό έρευνα θέμα.

Η διεξαγωγή δύο συνεδριών δεν επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων. Προκειμένου να επιβεβαιωθούν και να εμπλουτιστούν τα ευρήματα της παρούσας μελέτης είναι αναγκαία στο μέλλον η διοργάνωση περισσότερων συνεδριών των ομάδων ανά επαγγελματική κατηγορία και ενδεχομένως μιας τελικής συνεδρίας στην οποία θα συμμετέχουν νομικοί και νευρολόγοι - ψυχίατροι από κοινού.

Ως προς τη σύνθεση των ομάδων, οι ομάδες των νομικών θα ήταν σκόπιμο να εμπλουτιστούν με δικαστικούς λειτουργούς όλων των βαθμίδων (Προέδρους Πρωτοδικών, Εφέτες, Ανακριτές, καθώς και Εισαγγελείς) και όλου του φάσματος των ηλικιών προκειμένου να εξεταστεί ο βαθμός στον οποίον οι παράγοντες της εμπειρίας, της ηλικίας και της ειδικεύσης επηρεάζουν τις αντιλήψεις των δικαστικών λειτουργών σε σχέση με το ερευνητικό ερώτημα.

5. Συζήτηση

Η συζήτηση στις ομάδες εστίασης επέτρεψε να εκτυλιχθεί η ποικιλία της σκέψης και να αναδειχθεί μια τυπολογία αντιδράσεων και προβληματισμών των συμμετεχόντων, που συσχετίζεται με την οπτική τους γωνία και τον ρόλο τους στην ποινική διαδικασία. Η συνθήκη της αλληλεπίδρασης που απαιτεί η μέθοδος των Ομάδων εστίασης εξυπηρετήθηκε και στις δύο ομάδες, ιδιαίτερα δε σε αυτή των νομικών, όπου η δυναμική που αναπτύχθηκε είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο υποομάδων, των δικαστών και των υπόλοιπων νομικών που αντιπαρατέθηκαν σε αρκετά από τα ζητήματα που συζητήθηκαν. Στην ομάδα των νευρολόγων και ψυχιάτρων η συζήτηση διεξήχθη με λιγότερες διαφωνίες, γεγονός ίσως ενδεικτικό του ότι ανεξάρτητα από ειδικότητες, αντιλαμβάνονται το κλάδο τους ως σχετικά ομοιογενή και εντοπίζουν τις μεγάλες διαφορές

όχι μεταξύ τους, αλλά κυρίως σε σχέση με τους νομικούς.

Η αντιπαράθεση μεταξύ δικηγόρων και δικαστικών λειτουργών αντανάκλα τους ρόλους τους στο πλαίσιο της ποινικής δίκης/διαδικασίας. Το ενδιαφέρον των συνηγόρων εστιάζει στην προστασία των συμφερόντων των ατόμων των οποίων έχουν αναλάβει την υπεράσπιση κι εκφράζουν ανησυχίες ως προς το ενδεχόμενο τα νευροεπιστημονικά δεδομένα να χρησιμοποιηθούν σε βάρος των τελευταίων. Οι δικαστές αποκρίνονται αμυντικά στις ανησυχίες που εκφράζονται από τους συνηγόρους να παρερμηνεύσουν ή να «παρασυρθούν» από τη γοητεία τέτοιου είδους στοιχείων και αντιδρούν προσπαθώντας να διαφυλάξουν το κύρος του λειτουργήματός τους και ταυτόχρονα να κρατήσουν τέτοιου είδους αποδείξεις στην ποινική διαδικασία.

Επιφορτισμένοι με το έργο της απόφασης σε έναν τομέα όπου απαιτούνται ειδικές γνώσεις, οι δικαστές θεωρούν τον τομέα των νευροεπιστημών έναν πολύτιμο συμπαραστάτη, ένα εργαλείο που θα «τους λύσει τα χέρια» όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις νευροαπεικονιστικές τεχνικές τα θεωρούν ως αυξημένης αξιοπιστίας και επιστημονικού κυρους δεδομένα, σε αντίθεση με τα δεδομένα που προέρχονται από την κλασική κλινική ψυχιατρική εξέταση. Η σκέψη αυτή εγγράφεται στη θετικιστική παράδοση, σύμφωνα με την οποία η έγκυρη γνώση ταυτίζεται με την επιστημονική γνώση: η επιστημονική ακρίβεια πρέπει να προστατευτεί από τον ανορθολογισμό της μεταφυσικής και να στερηθεί κάθε μεταφυσικό στοιχείο προερχόμενο από την «παραδοσιακή» ψυχιατρική, η οποία στη συνείδησή τους αποτελεί θολό επιστημονικό τοπίο.

Το δίπολο θετικές επιστήμες - δίκαιο διατρέχει ολόκληρη τη συζήτηση, τόσο στην ομάδα των νομικών, όσο και σε αυτή των γιατρών. Ενώ αναγνωρίζεται η ανάγκη συνεργασίας τους, συχνά οι δύο κλάδοι εμφανίζονται σε διαρκή ανταγωνισμό. Το γεγονός αυτό θέτει το ζήτημα της ανάγκης οριοθέτησης του πεδίου κάθε κλάδου, αλλά και του τρόπου υπέρβασης των εμποδίων στην επικοινωνία που παρουσιάζονται ανάμεσα στο δικαστή και στον ψυχίατρο-πραγματογνώμονα εξαιτίας της διαφορετικής λογικής, ορολογίας και μεθοδολογίας των κλάδων από τους οποίους προέρχονται. Καθίσταται

κατά κάποιο τρόπο αναγκαία η "μετάφραση" των αποτελεσμάτων των νευροεπιστημονικών τεχνικών που εισφέρονται στο δικαστήριο από την επιστημονική στη νομική «γλώσσα».⁵⁵

Από τη συζήτηση προκύπτει ότι οι μη ειδικοί, εν προκειμένω οι νομικοί, τείνουν να κατηγοριοποιήσουν τα νευρολογικώς πάσχοντα άτομα βάσει του δυσλειτουργικού εγκεφάλου τους ως έχοντα μια βιολογικά διαφορετική κατασκευή. Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό, ο πάσχων εγκέφαλος, επιτρέπει τη διαφορετική ποινική μεταχείρισή τους και διευκολύνει την απόφαση περί επιβολής μέτρου φυλακτικού ή θεραπευτικού. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι τα δεδομένα αυτά γίνονται έμμεσα αντιληπτά ως ενδεικτικά της επικινδυνότητας ενός δράστη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην ομάδα των νομικών διατηρεί προσδοκίες για τη χρησιμοποίηση των δεδομένων αυτών για τη θεραπεία των δραστών. Η προσέγγιση αυτή φέρνει στο νου επίκαιρες συζητήσεις περί των χρήσεων των νευροεπιστημών για την αξιολόγηση της «θεραπευσιμότητας» των δραστών. Πλήθος προσφάτων μελετών εξετάζουν τη νευροβιοψυχολογική βάση της βίαιης συμπεριφοράς και του εγκλήματος⁵⁶ όπου η βία παρουσιάζεται είτε ως ισχυρά συσχετιζόμενη με την ψυχική ασθένεια, είτε θεωρείται καθεαυτή ως ασθένεια.⁵⁷ Σε αυτό το πλαίσιο η επικινδυνότητα θεωρείται μια κλινική κατάσταση με νευρολογική βάση που είναι δυνατό να προσδιοριστεί και να θεραπευθεί.

⁵⁵ Morse SJ. Lost in translation?: An Essay on Law and Neuroscience. LAW AND NEUROSCIENCE, CURRENT LEGAL ISSUES, 2011, Aug 3, 13: 529.

⁵⁶ Βλ. Volavka J. Neurobiology of violence. American Psychiatric Pub. Washington, 2008, και Berlin L. Neuroimaging, expertwitnesses, and ethics: Convergence and conflict in the courtroom. AJOB Neuroscience, 2014, 5: 2: 3-8.

⁵⁷ Gkotsi GM, Benaroyo L. Neuroscience and the treatment of mentally ill criminal offenders: Some ethical issues. Journal of Ethics in Mental Health. 2012, Supplement: Neuroethics, 6:12: 7.

6. Συμπεράσματα

Η αλματώδης πρόοδος των νευροεπιστημών φέρνει στο προσκήνιο τη σχέση μεταξύ ψυχιατρικής και νευρολογίας. Οι αυξανόμενες γνώσεις για τον εγκέφαλο και η ραγδαία ανάπτυξη της νευροαπεικονιστικής έριξαν γέφυρα μεταξύ των δύο κλάδων, βελτιώνοντας θεαματικά τις γνώσεις μας σχετικά με την αιτιοπαθολογία της ψυχικής ασθένειας.⁵⁸ Στην εποχή μας, μια εποχή «που διψάει για επιστημονικές εξηγήσεις»,⁵⁹ όσο η γνώση της νευροβιολογίας σημειώνει πρόοδο, η ενσωμάτωση νευροβιολογικών δεδομένων στη δικαστηριακή πρακτική φαίνεται σχεδόν αναπόφευκτη.⁶⁰

Η χρήση ωστόσο νευροβιολογικών δεδομένων και νευροαπεικονιστικών τεχνικών στα πλαίσια της ποινικής διαδικασίας έρχεται αντιμέτωπη με ποικίλες δυσκολίες επιστημονικής, νομικής αλλά και εννοιολογικής/επιστημολογικής φύσης.

Αξιολογώντας το ρόλο των Νευροεπιστημών για την εκτίμηση του καταλογισμού ενός ψυχικά πάσχοντος ατόμου, πρέπει να έχει κανείς κατά νου ότι το ζήτημα της διάκρισης των «φυσιολογικών» από τους ψυχικά πάσχοντες αποτελεί ζήτημα όχι αμιγώς επιστημολογικό, αλλά σε ένα βαθμό κανονιστικό. Η διάκριση «κανονικού-παθολογικού» αποτελεί μεν ένα θεμελιακό σχήμα οργάνωσης της ιατρικής γνώσης που οργανώνει αντίστοιχα μορφές παρέμβασης επί των φαινομένων της υγείας και της ασθένειας, ωστόσο, από την σκοπιά της φιλοσοφίας της επιστήμης, ο ορισμός της έννοιας του κανονικού παραμένει ρευστός και πολύσημος, άμεσα συναρτημένος με το γνωσιοθεωρητικό σύστημα

μέσα στο οποίο κάθε φορά αναδύεται και χρησιμοποιείται.⁶¹

Από τον τρόπο παρουσίασης των νευροεπιστημονικών δεδομένων στο δικαστήριο από τους πραγματογνώμονες, ή από την πιθανή (παρ)ερμηνεία τους από τους δικαστές, υπάρχει ο κίνδυνος της επιστροφής σε μια απλουστευτική εξήγηση της βίαιης συμπεριφοράς. Τα νευροβιολογικά δεδομένα δεν αποτελούν παρά ένα μόνο μέρος της ψυχιατρικής εκτίμησης, το οποίο θα πρέπει να λειτουργεί συμπληρωματικά σε σχέση με τα πορίσματα της κλινικής εξέτασης και να συνεκτιμάται σε συνδυασμό ή και σε αντίθεση με άλλα στοιχεία που έχουν συλλεγεί σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Είναι επίσης σκόπιμο να υπενθυμιστεί ο κίνδυνος διαστρέβλωσης της ερμηνείας των νευροεπιστημονικών δεδομένων στο υπάρχον κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπου οι προσδοκίες έναντι των ψυχιάτρων-πραγματογνώμωνων είναι ιδιαίτερα αυξημένες, πολλές φορές στηριζόμενες στην ελπίδα πρόβλεψης κι εξάλειψης κάθε είδους ρίσκου. Η εικαζόμενη δυνατότητα εντοπισμού της επικινδυνότητας σε δυσλειτουργίες του εγκέφαλου μεγεθύνει τις κοινωνικές προσδοκίες προσδιορισμού μιας κατηγορίας εν δυνάμει επικίνδυνων ατόμων και άσκησης κοινωνικού ελέγχου σε αυτά.

Οι δικαστές, ως αποδέκτες των δεδομένων αυτών οφείλουν να είναι προετοιμασμένοι και ενημερωμένοι σχετικά με τους περιορισμούς αυτούς. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιμόρφωσή τους σχετικά με τον τρόπο ερμηνείας νευροεπιστημονικών δεδομένων κατά το πρότυπο άλλων χωρών⁶² με τη μορφή ειδικών σεμιναρίων κρίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη.

Το ζήτημα της εκτίμησης του καταλογισμού με τη βοήθεια των νευροεπιστημών προϋποθέτει τη διασταύρωση του δικαίου και των νευροεπιστημών, δύο

⁵⁸ Oertel WH, Kircher TT. The relationship between psychiatry and neurology. *Der Nervenarzt*, 2010, 81: 11: 1281-2.

⁵⁹ Crawford MB. The limits of neuro-talk. *The New Atlantis*, 2008, 19: 65-78.

⁶⁰ Eastman N, Campbell C. Neuroscience and legal determination of criminal responsibility. *Nature reviews neuroscience*, 2006, 7: 4: 311-318.

⁶¹ Canguilhem G. *Le normal et le pathologique*. Paris, PUF, 1966.

⁶² Στις Η.Π.Α και στη Γαλλία.

διαφορετικών εννοιολογικά τομέων, με ξεχωριστές λειτουργίες, σκοπούς, μεθόδους και «γλώσσα». Οι νευροεπιστήμες, ως επιστήμες, μπορούν κατά κανόνα να προσφέρουν λειτουργικά και βιολογικά μοντέλα συμπεριφοράς, ενώ η απόδοση ευθύνης είναι ένα κανονιστικό ζήτημα. Κι αν οι νευροεπιστήμες είναι σε ένα βαθμό ικανές να συμβάλουν στην επίλυση ενός νομικού ζητήματος, όπως είναι η εκτίμηση του καταλογισμού του κατηγορουμένου, εισάγοντας νέες νομοτέλειες στην ανάλυση της συμπεριφοράς του, η τελική απόφαση παραμένει ωστόσο, σε τελική ανάλυση, μια νομική κρίση.

Ευχαριστίες: η συγγραφέας ευχαριστεί θερμά όλες και όλους τις/τους δικαστές, δικηγόρους, νευρολόγους και ψυχιάτρους που έλαβαν μέρος στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης.

Η Μεταδιδακτορική Έρευνα υλοποιείται με υποτροφία του ΙΚΥ η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών» από τους πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» με άξονες προτεραιότητας 6,8,9 και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ και το ελληνικό δημόσιο.

Πρωτότυπη Εργασία

Το ζήτημα της απαγόρευσης της πορνείας στην Ευρώπη: Τα δύο κυρίαρχα μοντέλα νομοθέτησης της πορνείας και οι ασυνέπειες της ελληνικής νομοθεσίας

Αριάδνη Πολυχρονίου¹

¹ LL.M Φιλοσοφίας του Δικαίου, Stagiaire Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, Αθήνα.

 apolichroniou@hotmail.com

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η συγκριτική επισκόπηση των δύο κυρίαρχων μοντέλων αντιμετώπισης της πορνείας στην Ευρώπη, του Σκανδιναβικού μοντέλου της απόλυτης απαγόρευσης της πορνείας και της μετάθεσης της ποινικής ευθύνης στον αγοραστή των σεξουαλικών υπηρεσιών και του Γερμανικό-Ολλανδικού μοντέλου της πλήρους νομιμοποίησης και κρατικής ρύθμισης της πορνείας.

Εν συνεχεία, διερευνάται η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποτιμάται η ιδιάζουσα περίπτωση της Ελλάδας. Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί τόσο στην υπογράμμιση των αντιφάσεων και της δυσχερούς εφαρμοσιμότητας της εγχώριας νομοθεσίας όσο και στις πρώτες, πολύ πρόσφατες, προσπάθειες να εισαχθεί και να διεκδικηθεί το αίτημα για την ποινικοποίηση του πελάτη στον σύγχρονο ελληνικό δημόσιο διάλογο.

Λέξεις κλειδιά: πορνεία, έμφυλη ισότητα, ποινικοποίηση του αγοραστή, νομοθετικά μοντέλα διαχείρισης της πορνείας, Ν 2734/1999.

The question of the prohibition of prostitution in Europe: A comparative overview of the Nordic and the German- Dutch model and the inconsistencies of the Greek Legislation

Ariadni Polichroniou¹

¹ LL.M Philosophy of Law, Stagiaire Hellenic National Bioethics Commission, Athens.

Abstract

This article attempts to analyze and compare the two most influential systems that regulate prostitution in Europe: the Nordic model that is based on the total prohibition of prostitution and on the penalization of the purchase of sexual services and the German-Dutch model that introduces the normalization of prostitution via the legalization of the activity in question and the imposition of State controls and regulations.

Furthermore, the article will focus on the policy of the European Union as well as on the Greek legislation regarding the confrontation of the phenomenon of prostitution. As far as the latter is concerned, the inconsistencies of the current legal framework and its applicability problems will be highlighted and the first efforts aiming at an alternative regulation of prostitution will be described.

Keywords: prostitution, gender equality, criminalization of the client, legislation models on prostitution, L 2734/1999.

I. Εισαγωγικά

Η ανεύρεση της βέλτιστης νομοθετικής ρυθμίσεως του φαινομένου της πορνείας διέρχεται αναπόδραστα μέσα από ανταγωνιστικές φιλοσοφικές θεωρήσεις, πολιτικές στρατηγικές, επιστημονικές αξιολογήσεις και κοινωνιολογικά δεδομένα. Σε συνδυασμό μάλιστα με τους πολυφασματικούς παράγοντες που επιδρούν στη σύσταση και μορφολογία του φαινομένου, μεταλλάσσοντας τις συνθήκες άσκησής του και διαμορφώνοντας την ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά των εκδιδόμενων προσώπων και των αγοραστών σεξουαλικών υπηρεσιών, καθίσταται αντιληπτό ότι το ζήτημα της νομοθετικής αντιμετώπισης της πορνείας δε δύναται να εκληφθεί ποτέ ως στατικό και δεδομένο. Στο παρόν οικονομικοπολιτικό συγκείμενο, κρίσιμες παράμετροι όπως οι αθρόες μεταναστευτικές - και πλέον προσφυγικές- ροές, η κλιμάκωση του φαινομένου της εμπορίας ανθρώπων (human trafficking) και η αναγνώριση της διεθνοποιημένης φύσης του, αλλά και η αύξουσα απήχηση φεμινιστικών θεωρήσεων αναφορικά με τις σύγχρονες μορφές έμφυλης βίας και ανισότητας έχουν συμβάλει στη δημιουργία ενός ασύμμετρου κάδρου νομοθεσιών, κρατικών πολιτικών, δημόσιων συζητήσεων και κοινωνικών διεκδικήσεων αναφορικά με το ζήτημα της πορνείας σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Παρά τις πολλές διαφοροποιημένες και υβριδοποιημένες εκδοχές τους, στην Ευρώπη κυριαρχούν δύο ανταγωνιστικά συστήματα διαχείρισης της πορνείας που προσεγγίζουν την κοινή στοχοθεσία της μείωσης της ζήτησης και της παροχής μεγαλύτερης ασφάλειας στα εκδιδόμενα πρόσωπα με ακραιφνώς διαφορετική νομοθετική αντιμετώπιση. Το Σκανδιναβικό μοντέλο (Nordic model) προβαίνει στη νομοθετική απαγόρευση της πορνείας και στην ποινικοποίηση της αγοράς των σεξουαλικών υπηρεσιών, ενώ το Γερμανικό-Ολλανδικό μοντέλο προκρίνει ως προσφορότερη επιλογή την πλήρη νομιμοποίηση και κρατική ρύθμιση του φαινομένου. Στα δύο αυτά νομοθετικά πλαίσια εντοπίζονται τόσο αντιθετικές πολιτικές στρατηγικές για τη διαχείριση του φαινομένου της πορνείας σε κρατικό επίπεδο όσο και

συγκρουσιακές αναγνώσεις των ηθικών και δικαιωματικών βάσεων της πορνείας, διαφοροποιημένες ως προς την αναγνώριση ενός δικαιώματος διάθεσης του εαυτού στο πλαίσιο της απόλαυσης της ατομικής ελευθερίας και ως προς την πρόσληψη της πορνείας ως αφόρητης παραβίασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της έμφυλης ισότητας.¹

Στη νομοθετική απαγόρευση της πορνείας συνηγορεί η θέαση αυτής ως σεξουαλικής δουλείας ασύμβατης με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, λειτουργώντας παρεμποδιστικά ως προς την εμπέδωση της ίσης μεταχείρισης των φύλων. Η πορνεία προβάλλεται στις θέσεις αυτές ως μορφή έμφυλης βίας και πρακτική γυναικείας υποτέλειας, ως τόπος αντικειμενοποίησης και φετιχοποίησης του γυναικείου σώματος, από-υποκειμενοποίησης και περιθωριοποίησης του γυναικείου υποκειμένου και διαίωνισης της ανδρικής κυριαρχίας εντός της πατριαρχικής κοινωνικής δομής.² Από την άλλη, στην υποστήριξη του

¹ Οι προσεγγίσεις του ζητήματος της πορνείας εντός της φεμινιστικής παράδοσης και διεκδίκησης ποικίλουν σε μεγάλο βαθμό, εξελίσσονται και αλληλοσυγκρούονται, συγκροτώντας ένα ακανθώδες και διαρκώς επαναδιαπραγματεύσιμο ερώτημα της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής. Ενδεικτική βιβλιογραφία για την πορεία της θεωρητικής διαχείρισης και έμπρακτης διεκδίκησης αναφορικά με το δίλημμα της απαγόρευσης ή της νομιμοποίησης της πορνείας αποτελούν, μεταξύ άλλων, τα έργα των Kissil K, Davey M. *The Prostitution Debate in Feminism: Current Trends, Policy and Clinical Issues Facing an Invisible Population*. *Journal of Feminist Family Therapy*, 2012, 22: 1: 1-21, Duggan L, Hunter D. *Sex Wars: Sexual Dissent and Political Culture*. εκδ. Taylor & Francis, 2006, Kesler K. *Is a Feminist Stance in Support of Prostitution Possible? An Exploration of Current Trends*. *Sexualities*, 2002, 5: 2: 219-235 και Scouler J. *The 'subject' of prostitution: Interpreting the discursive, symbolic and material position of sex/work in feminist theory*. *Feminist Theory*, 2004, 5: 343.

² Η πολιτική και φιλοσοφική θέση της ανάγνωσης της πορνείας ως ευθείας παραβίασης των γυναικείων δικαιωμάτων, ως τροχοπέδη των χειραφετητικών εγχειρημάτων έμφυλης ισότητας και ως προϊόν οικονομικού και κοινωνικού εξαναγκασμού αναπτύσσεται

μοντέλου της κρατικής ρύθμισης και νομιμοποίησης της πορνείας, στο οποίο εντάσσεται και η προσπάθεια κανονικοποίησης αυτής δια της εξομοίωσης της με οιοδήποτε επάγγελμα και ένταξής της στο κοινωνικοασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό σύστημα, συντρέχει η αναγνώριση του δικαιώματος ενός προσώπου - φορέα ατομικών δικαιωμάτων να επιλέγει, στο πλαίσιο εξάσκησης της ελευθερίας βουλήσεώς του, να διαθέτει τον εαυτό του υπό την προϋπόθεση της συναίνεσης, της ενηλικιότητάς του και της μη βλάβης τρίτων προσώπων. Η ένθεση του ζητήματος της πορνείας στη βάση της αναγνώρισης του δικαιώματος αυτοδιάθεσης και αυτοπροσδιορισμού τυγχάνει υποστήριξης και εντός φεμινιστικού συγκειμένου υπό την πρόσληψη της πορνείας ως δυνατότητας του έμφυλου υποκειμένου να διαχειρίζεται ελεύθερα και κυρίαρχα το σώμα του, ενώ υποστηρίζεται σθεναρά από συλλογικές οργανώσεις και σωματεία εκδιδομένων προσώπων, τα οποία, διεκδικώντας την αδιαμεσολάβητη εκφορά των θέσεών τους και την άρση της θυματοποίησής τους, προσανατολίζουν τα αιτήματά τους σε ζητήματα αναγνώρισης, νομιμοποίησης, αντιπροσώπευσης, χειραφέτησης, προστασίας και κατοχύρωσης των εργασιακών τους δικαιωμάτων.³

Με το καίριας σημασίας Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική

εκμετάλλευση και την πορνεία, καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013/2103(INI)), με εισηγήτρια την Mary Honeyball, η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθέτησε το σκανδιναβικό μοντέλο αναγνωρίζοντας την πορνεία -δίχως να προβαίνει σε διάκριση μεταξύ καταναγκαστικής και εθελούσιας- ως «μορφή δουλείας ασύμβατη με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα», άρρηκτα συνδεδεμένη «με την ανισότητα των φύλων στην κοινωνία», με αντίκτυπο «στην κοινωνική θέση των γυναικών και των ανδρών και στην αντίληψη όσον αφορά τις μεταξύ τους σχέσεις και τη σεξουαλικότητα⁴».

Στη βάση της αναγνώρισης της αναντίλεκτα έμφυλης διάστασης του φαινομένου της πορνείας, ύστερα από την επεξεργασία στατιστικών μελετών και εκθέσεων της Eurostat, η αιτιολογική έκθεση του ως άνω Ψηφίσματος αναγιγνώσκει την πορνεία ως μορφή έμφυλης βίας συνιστούσα βάνανυση καταστρατήγηση της νομοθετικής κατοχύρωσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Παράλληλα, υποστηρίζει τις βαθύτερες κοινωνικές προεκτάσεις που η αιτιακή σχέση μεταξύ της πορνείας και της διατήρησης της έμφυλης ανισότητας προσλαμβάνει αναφορικά με τη συγκρότηση, σημασιοδότηση και αντιμετώπιση της γυναικείας σωματικότητας και σεξουαλικότητας εντός των Ευρωπαϊκών κοινωνιών.⁵ Εντός της

ιδιαίτερα εντός του δεύτερου φεμινιστικού κύματος στους κόλπους του «ριζοσπαστικού φεμινισμού» ή «φεμινισμού της διαφοράς», βλ. ενδεικτικά Millet K. *The prostitution papers: A candid dialogue* (1971), MacKinnon C. *Towards a Feminist Theory of the State?* (1975), Pateman C. *The Sexual Contract* (1988), Dworkin A. *Prostitution and male supremacy* (1993), Barry K. *The Prostitution of Sexuality* (1995). Για μια πιο σύγχρονη επεξεργασία του θέματος, βλ. το πολύ ενδιαφέρον *The Pimping of Prostitution: Abolishing the Sex Work Myth* της J. Bindel, Palgrave Macmillan, 2017.

³ Βλ. ενδεικτικά, Pheterson G. *A Vindication of the Rights of Whores* (1989) και Delacoste F., Alexander P. *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry* (1987).

⁴ Αιτιολογική Έκθεση του Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία, καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013/2103(INI)).

⁵ Ό.π. «Ωστόσο, το βέβαιο είναι ότι η πορνεία και η σεξουαλική εκμετάλλευση είναι αναμφίβολα ζητήματα που αφορούν περισσότερο το ένα φύλο, με γυναίκες και κορίτσια να πουλούν το σώμα τους, εκούσια ή ακούσια, σε άντρες που πληρώνουν για την εν λόγω υπηρεσία. Επιπροσθέτως, η πλειονότητα των θυμάτων εμπορίας με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση είναι γυναίκες και κορίτσια. Η πορνεία και η σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και κοριτσιών αποτελούν μορφές βίας και ως τέτοιες συνιστούν εμπόδιο στην ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών. Ουσιαστικά, όλοι όσοι αγοράζουν σεξουαλικές υπηρεσίες

ίδιας γραμμής, προτάσσεται η θεμιτότητα και η αποτελεσματικότητα⁶ της ποινικοποίησης της αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών ως στρατηγική αποσκοπούσα στη μείωση της ζήτησης⁷ και υπογραμμίζεται η σύνδεση της πορνείας με τη σωματεμπορία και την εγκληματικότητα ως φαινομένων που προσήκει να τύχουν κοινής αντιμετώπισης.⁸

είναι άνδρες. Η εκμετάλλευση στη βιομηχανία του σεξ αποτελεί ταυτόχρονα αιτία και συνέπεια της ανισότητας των φύλων, διαιωνίζοντας την άποψη ότι το σώμα των γυναικών και των κοριτσιών διατίθεται προς πώληση. Η πορνεία συνιστά μια πολύ προφανή και παντελώς απεχθή παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Δεδομένου ότι στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων γίνεται σαφής αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει καθήκον να υποβάλλει εκθέσεις σχετικά με την πορνεία στην ΕΕ και να εξετάζει τρόπους με τους οποίους μπορούν να ενισχυθούν από την άποψη αυτή η ισότητα των φύλων και τα ανθρώπινα δικαιώματα».

⁶ Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων, άρθρο 31: «υπογραμμίζει τα στοιχεία που επιβεβαιώνουν τις αποτρεπτικές επιπτώσεις που είχε το σκανδιναβικό μοντέλο στη Σουηδία, όπου η πορνεία και η σωματεμπορία δεν έχουν αυξηθεί, καθώς και το γεγονός ότι το εν λόγω μοντέλο υποστηρίζεται όλο και περισσότερο από τον πληθυσμό, ιδίως από τους νέους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η νομοθεσία επέφερε αλλαγές στη νοοτροπία».

⁷ Οπ.π. Άρθρο 32: «θεωρεί ότι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την καταπολέμηση της εμπορίας γυναικών και ανήλικων κοριτσιών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση και για τη βελτίωση της ισότητας των δύο φύλων είναι το μοντέλο που εφαρμόζεται στη Σουηδία, την Ισλανδία και τη Νορβηγία (το λεγόμενο σκανδιναβικό μοντέλο) και επί του παρόντος εξετάζεται σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, όπου εγκληματική πράξη συνιστά η αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών, όχι οι υπηρεσίες των εκδιδόμενων ατόμων».

⁸ Οπ.π. Άρθρο 28: «πιστεύει ότι η μείωση της ζήτησης πρέπει να αποτελέσει μέρος μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής κατά της εμπορίας ανθρώπων στα κράτη μέλη», όπως και «πιστεύει ότι η μείωση της ζήτησης μπορεί να επιτευχθεί μέσω νομοθεσίας η οποία μετακυλύει το ποινικό βάρος σε όσους αγοράζουν σεξουαλικές υπηρεσίες και όχι σε εκείνους που τις πωλούν, ενώ μέσω της επιβολής προστίμων καθίσταται η πορνεία λιγότερο οικονομικά προσοδοφόρα για τις εγκληματικές οργανώσεις/το οργανωμένο έγκλημα».

Ωστόσο, οι εκκλήσεις του ψηφίσματος για καθολική απαγόρευση της πορνείας και υιοθέτηση των πολιτικών στρατηγικών του Σκανδιναβικού μοντέλου δεν δεσμεύουν τα Κράτη-Μέλη της Ε.Ε., στην αποκλειστική αρμοδιότητα των οποίων εντάσσεται η διαχείριση του ζητήματος της πορνείας,⁹ σε αντίθεση με την κοινή γραμμή που έχει υιοθετήσει η Ε.Ε. αναφορικά με την καταπολέμηση του φαινομένου της σωματεμπορίας, για την αντιμετώπιση του οποίου έχει εκδοθεί η Οδηγία 2011/36/ΕΕ σχετικά με την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, καθώς και την προστασία των θυμάτων, η οποία έχει μεταφερθεί στην εθνική νομοθεσία των Κρατών-Μελών και ενσωματωθεί στην ελληνική έννομη τάξη με τον Ν. 4198/2013.¹⁰

⁹ Βλ. Outshoorn J. European Union and Prostitution policy σε Assessing Prostitution Policies in Europe σε Jahnsen-Wagenaar (eds), Routledge, 2018: “The recently passed resolution of the European Parliament on sexual exploitation and prostitution, which calls for ending prostitution and adopting the Nordic model is a non-binding resolution, to which member states do not have to respond” και “...do not cover prostitution policies, which fall under the national jurisdiction of member states”, όπως και «το κάθε κράτος μέλος είναι αρμόδιο να αποφασίσει πώς θα προσεγγίσει το ζήτημα της πορνείας», στο Άρθρο ΚΓ του ως άνω Ψηφίσματος.

¹⁰ Βλ. Οδηγία 2011/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 2011, για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου, όπως και Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με θέμα «Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών — Η στρατηγική της ΕΕ για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012-2016».

II. Τα δύο κυρίαρχα νομοθετικά μοντέλα διαχείρισης της πορνείας στην Ευρώπη

α. Το Σουηδικό μοντέλο: Μια ολιστική επαναπροσέγγιση της νομοθεσίας για την πορνεία στη βάση της έμφυλης ισότητας

Το 1999 με το νόμο Kvinnofrid («ειρήνη για τις γυναίκες»), η Σουηδία αποτέλεσε την πρώτη χώρα που προέβη στην ποινικοποίηση, όχι της προσφοράς και της παροχής, αλλά της αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών, θεσπίζοντας κλιμακούμενα πρόστιμα και ποινές φυλάκισης έως ενός έτους για τους παραβάτες.¹¹ Εισάγοντας την εν λόγω ρύθμιση, με την οποία τροποποιήθηκε το Έκτο κεφάλαιο του Σουηδικού Ποινικού Κώδικα, στο πλαίσιο της ψήφισης νομοσχεδίου αφορούντος στη βία κατά των γυναικών, η Σουηδία υιοθέτησε τη στρατηγική της καταπολέμησης της πορνείας δια της μείωσης της ζήτησης, απορρίπτοντας τη θεωρία της «ελεύθερης επιλογής» των εκδιδόμενων προσώπων και υπογραμμίζοντας την ασυμβατότητα της πορνείας με τις συνταγματικές αρχές της ισότητας των φύλων, καθώς και της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας του ατόμου.

Το λεγόμενο «Σκανδιναβικό μοντέλο» (Nordic model) για την αντιμετώπιση της πορνείας, συνιστώντας το πρώτο παγκοσμίως πλέγμα νομοθετικών διατάξεων που ποινικοποιεί την αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών ερειδόμενο στην πρόσληψη του αγοραστή σεξουαλικών υπηρεσιών ως «θύτη» και του εκδιδόμενου

προσώπου ως «θύματος» έμφυλης βίας¹² έχει ασκήσει σημαίνουσα επιρροή στην πλειονότητα των Ευρωπαϊκών χωρών. Κάποιες από αυτές, όπως π.χ. η Γαλλία (2016)¹³, η Ισλανδία (2009)¹⁴ και η Νορβηγία (2009),^{15,16} υιοθέτησαν πλήρως

¹² “In agreement with other feminists worldwide, they concluded that prostitution was another patriarchal tool of oppression that has deleterious effects on the women and girls who are induced and kept in prostitution, as well as an extreme form of male violence used to control female human beings as a class”, σε Ekberg G. *The Swedish Law That Prohibits the Purchase of Sexual Services Best Practices for Prevention of Prostitution and Trafficking in Human Beings*, 2004.

¹³ Η νομοθεσία στη Γαλλία άλλαξε το 2016 με την ψήφιση του *Loi n° 2016-444 du 13 avril 2016 visant à renforcer la lutte contre le système prostitutionnel et à accompagner les personnes prostituées* ο οποίος ακολουθεί το Σκανδιναβικό μοντέλο θεσπίζοντας πρόστιμα και ποινές φυλάκισης στους αγοραστές σεξουαλικών υπηρεσιών, παρέχοντας προστασία και δυνατότητες διεξόδου από την πορνεία στα εκδιδόμενα πρόσωπα και μεριμνώντας για την κοινωνική ευαισθητοποίηση και την προαγωγή της θέασης της πορνείας ως έμφυλης βίας.

¹⁴ Τον Απρίλιο του 2009, το Ισλανδικό Κοινοβούλιο υπερψήφισε το νομοσχέδιο για την απαγόρευση της πορνείας και τη μετακύληση της ποινικής ευθύνης στον αγοραστή των σεξουαλικών υπηρεσιών, στη βάση του οποίου μεταρρυθμίστηκε το Άρθρο 206 του Ισλανδικού Ποινικού Κώδικα. Για περισσότερα αναφορικά με το ζήτημα της απαγόρευσης της πορνείας στην Ισλανδία βλ. την έκθεση “GENDER EQUALITY IN ICELAND: Information on Gender Equality Issues in Iceland” από το Centre for Gender Equality Iceland, February 2012.

¹⁵ Το άρθρο 316 του Νορβηγικού Ποινικού Κώδικα (Section 316 of the Norwegian General Civil Penal Code: The law against buying sexual services) ορίζει τα κάτωθι: “Any person who a) procures sexual intercourse or any other sexual act, for himself/herself or for another person, in return for payment or agreement to provide payment, b) procures sexual intercourse or any other sexual act in return for another person paying or agreeing to pay, or c) in the manner described in a) or b) above induces someone to carry out acts that are equivalent to sexual intercourse with himself/herself shall be liable to a fine or up to 6 months’ imprisonment or both. If the sexual intercourse or act has been particularly humiliating in its nature, but it is not punishable under any other law, the punishment is imprisonment for a term of up to 1 year”.

¹⁶ Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί η αυστηρότερη ρύθμιση στην οποία έχει προβεί η Νορβηγία αναφορικά με

¹¹ Η ριζοσπαστική αυτή νομοθετική πρωτοπορία συνιστά προϊόν δημόσιας συζήτησης και κοινοβουλευτικών διαβουλεύσεων στη Σουηδία από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Βλ. Östergren P. Sweden, σε: *Assessing Prostitution Policies in Europe* ed. Jahnsen-Wagenaar, 2018: “In justifying these measures, the government maintained that prostitution is an obstacle to gender equality, an argument that increasingly figured in the parliamentary debate from the 1970s onward”.

το νομοθετικό αυτό πλαίσιο, άλλες, όπως η Φινλανδία, έχουν προκρίνει μια υβριδοποιημένη νομοθετική εκδοχή του (π.χ. το «μεικτό» φινλανδικό μοντέλο προβαίνει στη διάκριση ελεύθερης και εξαναγκαστικής πορνείας και ποινικοποιεί τον αγοραστή των σεξουαλικών υπηρεσιών μόνο στη δεύτερη περίπτωση επιφορτίζοντάς τον με το βάρος αποδείξεως¹⁷), ενώ έχει αποτελέσει διεκδικητικό πρόταγμα φεμινιστικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών οργανώσεων σε χώρες που ακολουθούν διαφορετική νομοθετική επιλογή.

Εκτός Ευρώπης, ο Καναδάς (2014), η Νότιος Αφρική (2007) και η Νότιος Κορέα (2004)¹⁸ έχουν ποινικοποιήσει την αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών δια της μεταρρυθμίσεως των ανάλογων διατάξεων της ποινικής νομοθεσίας τους. Μαζί με την ποινικοποίηση του πελάτη (criminalisation of the client), η Σουηδική νομοθεσία προβλέπει μια ολιστική

επαναπροσέγγιση του ζητήματος της πορνείας.¹⁹ Ιδρύονται δομές ψυχολογικής και κοινωνικής υποστήριξης των εκδιδόμενων προσώπων, κοινωνικές υπηρεσίες υποβοήθησης των ίδιων των πελατών, θεσπίζονται επιμορφωτικά προγράμματα για τους αστυνομικούς και τους δικαστές, καταβάλλονται συντονισμένες προσπάθειες παροχής διεξόδων από την πορνεία με σκοπό την εξαφάνιση της ζήτησης και την κοινωνική εγκόλπωση του προσδιορισμού της πορνείας ως μορφής έμφυλης βίας και γυναικείας υποτέλειας. Στην ίδια κατεύθυνση, η πορνεία και το trafficking κρίνονται ως αλληλένδετα φαινόμενα που χρήζουν κοινής νομοθετικής ρύθμισης.

Η αποτελεσματικότητα του σκανδιναβικού μοντέλου ως προς τη μείωση της πορνείας και της σωματεμπορίας, την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και την προώθηση θετικών μέτρων εξόδου από την πορνεία για τα εκδιδόμενα άτομα, εν σχέσει με τα αντίπαλα μοντέλα πλήρους νομιμοποίησης της πορνείας, αναδεικνύεται ανάγλυφα σε μια σειρά ακαδημαϊκών ερευνών και εκθέσεων που έχουν διενεργηθεί από τις αρχές του 2000 μέχρι και σήμερα τόσο από Σουηδικούς όσο και από Ευρωπαϊκούς και Διεθνείς φορείς.²⁰

την καταπολέμηση της πορνείας, θεσπίζοντας ποινές και για τους Νορβηγούς πολίτες που αγοράζουν σεξουαλικές υπηρεσίες στο εξωτερικό. Την ίδια στρατηγική έχει διαγείλει και η τελευταία Σουηδική κυβέρνηση.

¹⁷ Αναφορικά με το «μεικτό» Φινλανδικό νομοθετικό μοντέλο αξίζει να σημειωθεί ότι στη βάση της διάκρισης μεταξύ ελεύθερα και υπό καταναγκασμό εκδιδόμενου προσώπου στην οποία ερείδεται ανακλύπτουν μια σειρά από προβλήματα και δυσχέρειες απόδειξης, στοιχείο που αναφέρει τόσο η Αιτιολογική Έκθεση του Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων όσο και η Ενημερωτική Έκθεση της Ελληνικής Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, η οποία και αναγράφει στη σελίδα 17 του Πορίσματός της (2018) ότι «μερική απαγόρευση της πορνείας δεν έχει μειώσει τη ζήτηση, με αποτέλεσμα να συνεχίζεται στη Φινλανδία η συζήτηση για πλήρη απαγόρευση της αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών».

¹⁸ Ο καναδικός νόμος του 2014 Bill C-36 (Protection of Communities and Exploited Persons Act) απαγορεύει την αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών ενώ η αντίστοιχη μεταρρύθμιση που επήλθε στον Ποινικό Κώδικα της Νότιας Αφρικής με την Amendment Act του 2007 ποινικοποιεί τόσο την αγορά όσο και την πώληση σεξουαλικών υπηρεσιών, όπως και ο νόμος για τη ρύθμιση της πορνείας της Νότιας Κορέας (Special Law on Sex Trade) του 2004.

¹⁹ “Politically, the work to eliminate prostitution and trafficking in human beings for sexual purposes is part of the overall actions, through laws, policies, strategies and concrete measures to ensure and mainstream substantive gender equality in Sweden”, Ekberg G. Report: Swedish laws, policies and intervention on prostitution and trafficking in human beings: a comprehensive overview, 2017.

²⁰ “Since the coming into force of the legislation that prohibits the purchase of a sexual service, and in particular as a result of the concerted efforts to implement the Swedish approach on the prevention and elimination of prostitution and trafficking in human beings for sexual purposes between 2001 and 2007, many academic and other research studies on different aspects have been carried out in Sweden and in other counties. This research material contributes to a solid knowledge bank with studies that assess the rationale, impact, benefits and drawbacks of the targeted laws, policies, strategies and actions”, σε Gunilla S. Ekberg, Report: Swedish laws, policies and intervention on

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία της αιτιολογικής έκθεσης της «Έκθεσης σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων», η εφαρμογή του νόμου επέφερε σημαντική μείωση στον αριθμό των εκδιδομένων προσώπων στη Σουηδία συγκριτικά με γείτονες χώρες μικρότερου πληθυσμού οι οποίες δεν έχουν προβεί στην υιοθέτηση του Σουηδικού μοντέλου, καθώς και στον αριθμό θυμάτων σωματεμπορίας με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση, ενώ επέδρασε ριζικά στην αναδιαμόρφωση των κοινωνικών προσλήψεων της πορνείας και στην επανανάγνωσή της ως κολάσιμης μορφής έμφυλης βίας.²¹ Προς επίρρωση των ανωτέρω,

σύμφωνα με τον M. Waltman, η εφαρμογή της νομοθεσίας συντέλεσε στον περιορισμό του φαινομένου της «πορνείας του δρόμου» σε μεγάλες σουηδικές πόλεις, καθώς και στην μεταστροφή των κρατουσών κοινωνικών αντιλήψεων με το 79% των γυναικών και το 60% των ανδρών να τάσσονται υπέρ της ισχύουσας νομοθεσίας το 2008, εν αντιθέσει με το μόλις 45% των γυναικών και το 20% των ανδρών που προσανατολιζόνταν υπέρ της ποινικοποίησης της αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών το 1996, προ της θέσης του νόμου σε ισχύ.²² Επιπρόσθετα, κατά την αξιολόγηση του

prostitution and trafficking in human beings: a comprehensive overview, 2017. Ενδεικτικές μελέτες αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του Σουηδικού μοντέλου περιλαμβάνονται στα κάτωθι: Skilbrei M, Holmstrom C, Prostitution Policy in the Nordic Region: Ambiguous Sympathies, 2013, Waltman M. Prohibiting Sex Purchasing and Ending Trafficking: The Swedish Prostitution Law. Michigan Journal of International Law, 2011, 33:133-156, Swedish Ministry of Justice, Evaluation of the ban on purchase of sexual services (1999-2008), 2 July 2010, Kajsa C. Targeting the sex buyer, the Swedish Institute, 2010, The Coalition Against Trafficking in Women Australia (CATWA) Report, Demand change Understanding the Nordic approach to Prostitution, 2017, Niemi and Aaltonen, Abuse of a victim of sex trade Evaluation of the Finnish sex purchase (2014), κ.α. Για την πληρότητα της προσέγγισης βλ. Levy J, Jakobsson P. Sweden's abolitionist discourse and law: Effects on the dynamics of Swedish sex work and on the lives of Sweden's sex workers. Criminology & Criminal Justice 14, 5:593-607.

²¹ Αιτιολογική Έκθεση της Έκθεσης σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων(2013/2103 (INI)) «ο αντίκτυπος της εν λόγω νομοθεσίας στη Σουηδία ήταν θεαματικός. Ο αριθμός των εκδιδομένων ατόμων στη Σουηδία ισοδυναμεί με το ένα δέκατο των εκδιδομένων ατόμων στη γειτονική Δανία, όπου η αγορά σεξ είναι νόμιμη και ο πληθυσμός μικρότερος. Ο νόμος μετέβαλε επίσης την κοινή γνώμη. Το 1996, ποσοστό 45% των γυναικών και 20% των ανδρών τάσσονταν υπέρ της ποινικής δίωξης των ανδρών που αγοράζουν σεξ. Το 2008, το 79% των γυναικών και το 60% των ανδρών τάσσονταν υπέρ του νόμου. Επιπλέον, η σουηδική αστυνομία επιβεβαιώνει ότι το σκανδι-

ναβικό μοντέλο είχε αποτρεπτικό αποτέλεσμα ως προς την εμπορία ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση». Βλ. επίσης και Άρθρο 31 του Ψηφίσματος, σύμφωνα με το οποίο «υπογραμμίζει ότι ορισμένα στοιχεία επιβεβαιώνουν τις αποτρεπτικές επιπτώσεις που είχε το σκανδιναβικό μοντέλο στη Σουηδία, όπου η πορνεία και η σωματεμπορία δεν έχουν αυξηθεί, καθώς και το γεγονός ότι το εν λόγω μοντέλο υποστηρίζεται όλο και περισσότερο από τον πληθυσμό, ιδίως από τους νέους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η νομοθεσία επέφερε αλλαγές στη νοοτροπία».

²² Waltman M. Prohibiting Sex Purchasing and Ending Trafficking: The Swedish Prostitution Law. Michigan Journal of International Law, 2011, 33:133-156, σελ. 146: “In 1995, the government estimated that there were approximately 2500 to 3000 prostituted women in Sweden, of whom 650 were on the streets. In contrast, a study published in 2008 estimated that approximately 300 women were prostituted on the streets, while 300 women and fifty men were found in prostitution being advertised online. Comparable methods of approximation have been used in Denmark, where sex purchase is legal. Even though Denmark only has a population of 5.6 million while Sweden has 9.4 million, Sweden's prostituted population is approximately one-tenth of Denmark's. Approximations suggest that at least 5567 persons are visibly in prostitution in Denmark, among whom 1415 were on the streets”, καθώς και στο ίδιο σελ. 148-149: “Moreover, the passing of the law, in and of itself, seems to have changed public sentiment. In 1996, only forty-five percent of women and twenty percent of men in Sweden were in favor of criminalizing male sex purchasers. In 1999, eighty-one percent of women and seventy percent of men were in favor of criminalizing the purchase of sex; in 2002, eighty three percent of women and sixty-nine percent of men were in favor; and, in 2008, seventy-nine percent of women and sixty percent of men favored the law .Furthermore, the number of men who reported, in the national population samples, having

αντίκτυπου της ποινικοποίησης της αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών που διενεργήθηκε από τη Σουηδική Κυβέρνηση το 2010 «The Ban against the Purchase of Sexual Services. An evaluation 1999-2008» (SOU 2010:49), ο αριθμός των εκδιδόμενων προσώπων στην Σουηδία ανερχόταν το 1993 στις 2.500-3.000 εκδιδόμενες γυναίκες, ενώ σε έρευνα που δημοσιεύτηκε το 2008, δέκα σχεδόν χρόνια μετά τη θέση σε ισχύ του νόμου, ο αριθμός των εκδιδομένων προσώπων υπολογίστηκε στα 650 άτομα, πόρισμα για τον οποίο διατηρούνται οστώσο επιφυλάξεις.²³

purchased sex seems to have dropped from 12.7% in 1999 (before the law took effect) to 7.6% in 2008. The method used for approximation, self-reported anonymous crime surveys, has repeatedly been proven reliable in a number of scientific reviews. Asked about the law's effects on their own purchase of sex in 2008, respondents stated they had not increased their purchase of sex, had not start purchasing sex outside of Sweden and had not begun purchasing sex in "non-physical" forms".

²³ "According to a variety of Swedish NGOs and government agencies, street prostitution 'virtually disappeared' in major cities after the introduction of the ban on the purchase of 'sexual services' (Waltman, 2011: 459). Other forms of prostitution are also thought to have declined. In the mid-1990s, for example, the Swedish Prostitution Inquiry estimated that there were around 2500-3000 women in prostitution in Sweden. A study undertaken by researchers at the (NIKK) suggests this number had fallen to around 650 people by 2008 (Swedish Institute, 2010, Waltman, 2011)" σε *The Coalition Against Trafficking in Women Australia (CATWA) Report, Demand change Understanding the Nordic approach to Prostitution* (2017), καθώς και "In its summary of the scope and turnover of the sex trade, the 1993 inquiry based its calculations on those used in the report of the previous inquiry, in which the total number of female prostitutes in the country was estimated at about 1,800 in 1980. The 1993 inquiry team felt that, with the calculation method described above, the number of women in prostitution in Sweden in 1993 was between 2,500 and 3,000" και "In the research report —Prostitution in the Nordic Countries, Charlotta Holmström's article summarizes the available knowledge about the situation in Sweden in 2008. It shows that approximately 300 women were involved in street prostitution and that about 300 women and 50 men were involved in prostitution on the Internet. However, the article points out that this does not mean that we can

Συνολικά, είκοσι χρόνια μετά την εισαγωγή της πλέον ρηξικέλευθης νομοθετικής επιλογής για την αντιμετώπιση της πορνείας και ελάχιστα χρόνια μετά την πρόταξη της απαγόρευσης της πορνείας ως βέλτιστου μοντέλου μείωσης του φαινομένου από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο πλαίσιο της ανάδειξης της έμφυλης διάστασης και του οικονομικοκοινωνικού χαρακτήρα της πορνείας, το Σουηδικό μοντέλο διαφαίνεται να κερδίζει έδαφος στον αναβιωμένο δημόσιο διάλογο αναφορικά με τη διαχείριση της πορνείας εντός της ΕΕ. Ωστόσο, καίτοι έχουν διατυπωθεί μια σειρά από αντιρρήσεις αναφορικά με την αποτελεσματικότητα του Σουηδικού προτύπου αντιμετώπισης της πορνείας εκκινούσες από διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές προσεγγίσεις, η κρισιμότερη κριτική που ασκείται στο Σκανδιναβικό μοντέλο προέρχεται από σωματεία και οργανώσεις των ίδιων των εκδιδόμενων προσώπων²⁴ που προτάσσουν το αίτημα της ισότιμης κατοχύρωσης των εργασιακών τους δικαιωμάτων και διεκδικούν την άρση της επισφαλαιοποίησης των βιοτικών συνθηκών και του στιγματισμού τους.

estimate the number of people in prostitution in Sweden to be 650. As described above, people in prostitution may be active in several arenas at once, for example both on the Internet and on the street, which would mean that the same person was counted more than once. On the other hand, Holmström felt that the estimate could be rather low, as it was dependent on how social work was organized and what surveys were conducted. Thus, rather than providing a reliable picture of the actual situation, the estimates might in fact say more about the resources and priorities of the police and social services" σε "The Ban against the Purchase of Sexual Services. An evaluation 1999-2008", (SOU 2010:49) σελ. 27.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά Levy J, Jakobsson P. Sweden's abolitionist discourse and law: Effects on the dynamics of Swedish sex work and on the lives of Sweden's sex workers. *Criminology & Criminal Justice* 14, 5:593-607.

β. Το Γερμανικό - Ολλανδικό μοντέλο: Ένα ατελές νομοθετικό εγχείρημα κανονικοποίησης της πορνείας

Γερμανία

Ο νόμος του 2001 *Gesetz zur Regelung der Rechtsverhältnisse der Prostituierten*, εν συντομία ProstG, στη Γερμανία αποσκοπούσε μέσω της νομιμοποίησης και επιβολής κρατικής ρύθμισης και ελέγχου στην πορνεία στη διευκόλυνση της πρόσβασης των εκδιδόμενων ατόμων στην υγειονομική και κοινωνική ασφάλιση, στην κατοχύρωση της δυνατότητας μίσθωσης των πελατών και σύναψης συμβολαίων, καθώς και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας των εν λόγω προσώπων, στην απαγκίστρωση της εγκληματικής δραστηριότητας από την παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών και στην αύξηση των δυνατοτήτων εξόδου από την πορνεία. Ωστόσο, η αδυναμία του νόμου²⁵ να αφουγκραστεί τις επικρατούσες συνθήκες άσκησης της πορνείας, όπως και τους κινδύνους και τα αιτήματα των εκδιδόμενων προσώπων, οδήγησε στην αλυσιτελή εφαρμογή του και στην αποτυχία πραγμάτωσης των επιδιώξεών του.²⁶

Η φιλελεύθερη ελαστικότητα του νόμου αυτού επέφερε δυσμενείς συνέπειες στη Γερμανία: αύξηση της καταναγκαστικής και της ανήλικης πορνείας, έξαρση της σωματεμπορίας και της εγκληματικότητας, άνθιση του φαινομένου της στοχευμένης επίσκεψης της χώρας από πολίτες γείτονων χωρών με σκοπό ακριβώς την αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών (sex-tourism), δημιουργία «υπερ-οίκων ανοχής» σε μεγάλες γερμανικές πόλεις. Η υπουργική έκθεση του 2007 αναφορικά με τα αποτελέσματα του νόμου (*Bericht der Bundesregierung zu den Auswirkungen des Gesetzes zur Regelung der Rechtsverhältnisse der Prostituierten*) επιβεβαιώνει, μεταξύ άλλων, την αδυναμία του νόμου να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης των εκδιδομένων, να προσφέρει τρόπους εξόδου από την πορνεία και να τύχει ευρείας εφαρμογής,²⁷ ενώ στην αιτιολογική έκθεση της «Έκθεσης σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία

²⁵ «The possibility of entering into work contracts, which are subject to social insurance contributions, is not used extensively. This is because operators fear high financial and bureaucratic disadvantages as a sex worker usually stays with an establishment for only two to eight weeks. At the same time, there exists a constitutionally limited right of direction i.e. only working hours and places of work may be stipulated. The refusal of sexual services is, therefore, no reason for termination, because the employer has no power to direct this. Sex workers also frequently do not want to secure any employment contracts, because the majority of them wish to remain mobile, independent and anonymous. The possibility for suability of wages caused no change, because prepayment is common in the sex trade. Based on these facts, one can conclude that the ProstG has had limited effect», Hunecke I. «Germany» σε συλλογικό τόμο Jahnsen, Wagenaar (eds), *Assessing prostitution policies in Europe*, Routledge, 2018.

²⁶ Czarnecki D, Engels H, Kavemann B, Steffan E, Schenk W, Türnau D. *Prostitution in Deutschland - Fachliche Be-*

trachtung komplexer Herausforderungen, 2014: «Mit dem Prostitutionsgesetz von 2002 wurde seitens der damaligen Bundesregierung der Versuch unternommen, die Lebens- und Arbeitsbedingungen von Sexarbeiterinnen und Sexarbeitern in Deutschland zu verbessernDas Prostitutionsgesetz hat die Sittenwidrigkeit der Tätigkeit aufgehoben und damit eine grundsätzliche rechtliche Benachteiligung von Sexarbeiter_innen beseitigt. Es hat aber eine zu geringe Reichweite, um Verbesserungen darüber hinaus zu erreichen. Aufgrund der föderalen Struktur Deutschlands, die viele Rechtsfragen in die Kompetenz der Bundesländer legt, unterblieben wichtige Maßnahmen zur Umsetzung des Gesetzes», σ. 31.

²⁷ Ενδεικτικά από τις καταληκτικές σκέψεις της Έκθεσης «Bericht der Bundesregierung zu den Auswirkungen des Gesetzes zur Regelung der Rechtsverhältnisse der Prostituierten (Prostitutionsgesetz - ProstG)»: «Hinsichtlich der Verbesserung der Arbeitsbedingungen in der Prostitution konnten kaum messbare positive Wirkungen in der Praxis festgestellt werden, allenfalls gibt es erste zaghafte Ansätze, die in diese Richtung weisen», «Die Ausstiegsmöglichkeiten aus der Prostitution sind durch das Prostitutionsgesetz nicht erkennbar verbessert worden», «Entsprechend hat das Prostitutionsgesetz bisher auch keine messbare tatsächliche Verbesserung der sozialen Absicherung von Prostituierten bewirken können».

καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων», στην οποία παρατίθενται με συστηματικό και συγκριτικό τρόπο μια σειρά από έρευνες και μελέτες αναφορικά με την αποτελεσματικότητα των δύο εναλλακτικών νομοθετικών μοντέλων διαχείρισης της πορνείας, υπογραμμίζεται ανάλογα ότι «[σ]τις περιπτώσεις που η πορνεία και η μαστροπεία είναι νόμιμες, υπάρχει αυξανόμενος όγκος στοιχείων που καταδεικνύουν τις αδυναμίες αυτού του συστήματος. Το 2007, η γερμανική κυβέρνηση παραδέχτηκε ότι ο νόμος περί νομιμοποίησης της πορνείας δεν έχει περιορίσει την εγκληματικότητα και ότι το ένα τρίτο των γερμανών εισαγγελέων επισήμανε ότι η νομιμοποίηση της πορνείας έχει «δυσχεράνει το έργο τους όσον αφορά τη δίωξη της εμπορίας ανθρώπων και τη μαστροπεία».²⁸

Ο νόμος αυτός αντικαταστάθηκε από τον νέο Prostituiertenschutzgesetz τον Ιούλιο του 2017, ο οποίος ενισχύει τους κρατικούς ελέγχους και επιβάλλει μια σειρά από αυστηρές προϋποθέσεις για την αδειοδότηση που δεν προβλέπονταν στην προηγούμενη νομοθεσία σε μια προσπάθεια βελτίωσης της προστασίας των εκδιδομένων προσώπων και της μείωσης της εγκληματικότητας. Ενδεικτικά, νομοθετείται η εγγραφή των εκδιδομένων προσώπων σε μητρώο και η υποχρεωτική αδειοδότηση των οικιών όπου παρέχονται σεξουαλικές υπηρεσίες από πλείονα του ενός άτομα, επιβάλλονται συχνοί ιατρικοί έλεγχοι και η υποχρεωτική χρήση προφυλακτικού, παρέχονται συμβουλευτικές υπηρεσίες και ενισχύεται η αστυνομική επίβλεψη.

Ολλανδία

Ύστερα από δύο αλυσιτελείς νομοθετικές απόπειρες για την άρση της μέχρι τότε ισχύουσας απαγόρευσης των οίκων ανοχής το 1985 και το 1993 αντίστοιχα, το νομοσχέδιο για τη νομιμοποίηση της πορνείας τέθηκε σε εφαρμογή το 2000. Με το νόμο αυτό αποποινικοποιείται η οργανωμένη πορνεία και επιτρέπεται η σύσταση και η λειτουργία των οίκων ανοχής, πράξεις που συνιστούσαν ποινικό αδίκημα σύμφωνα με τον Ποινικό Κώδικα της Ολλανδίας, τα σχετικά άρθρα 250 και 432 του οποίου καταργήθηκαν. Το νομοσχέδιο αυτό αποσκοπούσε στην εντατικοποίηση του ελέγχου και της ρύθμισης της πορνείας από το κράτος, στην αντιμετώπιση της ανήλικης και της καταναγκαστικής πορνείας και στην προστασία των εκδιδομένων προσώπων μέσω της υπαγωγής της πορνείας στο διοικητικό και ασφαλιστικό σύστημα της χώρας και το διαχωρισμό της από εγκληματικές δραστηριότητες.

Στο νόμο αυτό προβλέπεται η υποχρεωτική αδειοδότηση των οίκων ανοχής από διοικητικούς φορείς, η θέσπιση υγειονομικών κριτηρίων και κριτηρίων νομιμότητας που οφείλουν να τηρούνται τόσο για τη λήψη όσο και για τη διατήρηση της άδειας, η φορολόγηση των οίκων ανοχής και των εκδιδομένων προσώπων και η απαγόρευση ατόμων κάτω των 18 χρονών να εκδοθούν. Καίτοι η νομοθεσία αυτή στόχευε στην ομαλοποίηση της πορνείας μέσω της ένταξής της στην οικονομική αγορά και στο ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό σύστημα της χώρας, η ανάπτυξη του τουρισμού με σκοπό την αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών, η άνθιση μη αδειοδοτημένων οίκων ανοχής και συνέχιση της σύνδεσης της πορνείας με το φαινόμενο της σωματεμπορίας, τη διακίνηση ναρκωτικών ουσιών και το ξέπλυμα μαύρου χρήματος κατέστησαν την κρατική αυτή πολιτική για τη διευθέτηση του ζητήματος της πορνείας αναποτελεσματική.

Συγκεκριμένα, η αναποτελεσματικότητα του Ολλανδικού μοντέλου καταδεικνύεται σε μια σειρά από στοιχεία που παρατίθενται στο Πόρισμα της ελληνικής Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (2018) σύμφωνα με τα οποία: «[σ]το Άμστερνταμ με 750.000 κατοίκους, οι εκδιδόμενες υπολογίζονται μεταξύ

²⁸ Αιτιολογική Έκθεση της Έκθεσης σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013/2103 (INI)) της Επιτροπής Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων, βλ. τέταρτη παράγραφο υπό τον τίτλο «Δύο διαφορετικές προσεγγίσεις σε σχέση με την πορνεία και τη σεξουαλική εκμετάλλευση στην Ευρώπη».

20.000 και 35.000, ενώ στη Στοκχόλμη με 1,3 εκατομμύρια κατοίκους υπολογίζονται σε 200 άτομα. Το 2009 στο Άμστερνταμ σφραγίστηκαν πολλοί οίκοι ανοχής και sex shop στην περιοχή των 'κόκκινων φαναριών', ώστε να περιοριστεί η εγκληματική δραστηριότητα και το ξέπλυμα μαύρου χρήματος»,²⁹ όπως και «Το 2014 στο Άμστερνταμ υπήρχαν 6.750 εκδιδόμενες με άδεια και 833 εγκαταστάσεις, ενώ εκτιμήθηκε από τις 28.000 αγγελίες, ότι υπάρχουν επιπλέον περίπου 7.500 μη αδειοδοτημένες εκδιδόμενες - το σύνολο επομένως προσεγγίζει τις 15.000. Προγενέστερη αναφορά του 2006, ανέφερε 9.000 άτομα και επομένως είναι αξιοσημείωτη η αύξηση. Αναφορά του Ολλανδού Συνηγόρου του Πολίτη (2013), αναφέρεται σε 20.000 άτομα και εκτιμά ότι υπάρχει μεγάλη δυσκολία στον υπολογισμό του πραγματικού αριθμού».³⁰

Αντιστοίχως αποθαρρυντικά αξιολογούνται και τα στοιχεία που προκύπτουν από τις δηλώσεις του Συνηγόρου του Πολίτη της Ολλανδίας αναφορικά με την παρατήρηση αύξησης του αριθμού των ανήλικων θυμάτων σωματεμπορίας ηλικίας 15-17 χρονών,³¹ τις εκτιμήσεις του Δημάρχου του Άμστερνταμ για την αποτυχία συγκρότησης ενός ασφαλούς και ρυθμιζόμενου πεδίου ανεξαρτητοποιημένου από το φαινόμενο της σωματεμπορίας,³² καθώς και

την καταχώρηση της Ολλανδίας ως βασικότερης χώρας προορισμού θυμάτων σωματεμπορίας από το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τον Έλεγχο των Ναρκωτικών και την Πρόληψη του Εγκλήματος.³³

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχει επιχειρηθεί η εντατικοποίηση των ελέγχων και η επιβολή προστίμων και διοικητικών μέτρων με σκοπό τη μείωση της σωματεμπορίας και της εγκληματικότητας και έχει παρατηρηθεί σημαντική μείωση στη λειτουργία των λεγόμενων «κόκκινων παραθύρων» σε μεγάλες ολλανδικές πόλεις.³⁴

III. Η Ελληνική περίπτωση: Ο φαλκιδευμένος φιλελευθερισμός του Ν. 2734/1999

Στην Ελλάδα, η κρατική ρύθμιση της πορνείας μέσω εγγραφής των εκδιδόμενων προσώπων σε μητρώο και υποχρεωτικής θέσπισης ιατρικών και εντατικών αστυνομικών ελέγχων συνιστά πάγια πολιτική από την απαρχή της προσπάθειας νομικής προσέγγισης του φαινομένου της πορνείας στο σύγχρονο κράτος. Συγκεκριμένα, οι νόμοι του 1958 και του 1981 απηχούν την ίδια νομοθετική επιλογή που

²⁹ Πόρισμα της Ο.Δ.Ε της Γ.Γ.Ι.Φ (2018) στο πλαίσιο των εργασιών της για την αντιμετώπιση της πορνείας: *Προτάσεις για τον περιορισμό της και την προστασία των γυναικών θυμάτων*, αναρτηθέν στην επίσημη ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (<http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2018/>), σελ. 18.

³⁰ Οπ. π., σελ. 19.

³¹ Οπ. π., σελ. 19.

³² «Στις Κάτω Χώρες, το 2003 ο δήμαρχος του Άμστερνταμ δήλωσε ότι η νομιμοποίηση της πορνείας δεν κατάφερε να αποτρέψει την εμπορία ανθρώπων, λέγοντας ότι δεν κατέστη δυνατόν να δημιουργηθεί μια ασφαλής και ελεγχόμενη ζώνη η οποία δεν θα γινόταν αντικείμενο κατάχρησης από το οργανωμένο έγκλημα» σε Αιτιολογική Έκθεση της Έκθεσης σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων (2013/2103 (INI)) της Επιτροπής Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας των Φύλων, βλ. τέταρτη παράγραφο υπό τον τίτλο «Δύο

διαφορετικές προσεγγίσεις σε σχέση με την πορνεία και τη σεξουαλική εκμετάλλευση στην Ευρώπη».

³³ Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τη σεξουαλική εκμετάλλευση και την πορνεία καθώς και τον αντίκτυπό τους στην ισότητα των φύλων, υπό ΚΣΤ. «λαμβάνοντας υπόψη ότι η μαστροπεία, η οποία ισοδυναμεί με έγκριση της σεξουαλικής εκμετάλλευσης τρίτων, έχει νομιμοποιηθεί σε αρκετά κράτη μέλη, συμπεριλαμβανομένων της Γερμανίας, των Κάτω Χωρών και της Ελλάδας· λαμβάνοντας υπόψη ότι οι Κάτω Χώρες έχουν καταχωρηθεί από το Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τον Έλεγχο των Ναρκωτικών και την Πρόληψη του Εγκλήματος ως ένας από τους κυριότερους προορισμούς για θύματα εμπορίας ανθρώπων».

³⁴ "... a more frequent deployment of authority instruments such as punishments, fines and administrative issues has been noted. Also, the number of prostitution windows has decreased radically over the years.", Altink van Liempt, Wijers "The Netherlands" στο συλλογικό τόμο Jahnsen, Wagenaar (eds), *Assessing prostitution policies in Europe*. Rutledge, 2018.

αποτυπώνεται στον ισχύοντα για την πορνεία νόμο 2734/1999,³⁵ ενώ και προγενέστερα νομοθετήματα, όπως το βασιλικό διάταγμα του 1836 και ο ν. 3032/1922, ακολουθούσαν, σε γενικές γραμμές, αντίστοιχη ως προς τη νομιμοποίηση και τον έλεγχο δια της κρατικής ρυθμίσεως, πολιτική, υιοθετώντας το δημοφιλές για την εποχή γαλλικό «διακανονιστικό σύστημα».³⁶ Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο παρατηρούμε την κατάργηση των δημοσίων οίκων ανοχής και την αντικατάστασή τους από ιδιωτικούς³⁷, την απαγόρευση του ομαδικού εταιρισμού των εκδιδόμενων προσώπων και της ανήλικης πορνείας, ενώ παράλληλα διατυπώνονται, ανεπιτυχώς, και μη συστηματοποιημένα, οι πρώτες φωνές υπέρ της κατάργησης της πορνείας συνολικά.

Ο ισχύων ελληνικός νόμος Ν.2734/1999 υιοθετεί σε ένα βαθμό το Γερμανικό-Ολλανδικό μοντέλο της υπαγωγής της πορνείας στον αυστηρό έλεγχο του κράτους και της θέσπισης υποχρεωτικής αδειοδότησης και πιστοποιητικών ασκήσεως «επαγγέλματος» από τις αρμόδιες κρατικές αρχές για την εξάσκησή της. Ωστόσο, διστάζει να χαρακτηρίσει την πορνεία *ζεκάθαρα* ως επάγγελμα και να την υπαγάγει στην εργατική νομοθεσία προστατεύοντας τα εκδιδόμενα πρόσωπα με κατοχυρώσεις όπως η οχτάωρη εργασία, η δυνατότητα αδειών, ο κατώτατος μισθός κ.ά., προτιμώντας να την αντιμετωπίσει ως «βιοποριστική

δραστηριότητα»³⁸ με έωλη νομική προστασία. Η στρατηγική καταπολέμησης της πορνείας μέσω της κρατικής της ρύθμισης και οι φιλελεύθερες παραδοχές του δικαιώματος ελεύθερης διαθέσεως του σώματος στις οποίες ένας τέτοιος νομιμοποιητικός της πορνείας νόμος θεωρητικά εδράζεται υπονομεύονται στον επίμαχο Ν.2734/1999 από μια έντονη ηθικολογική θεώρηση της πορνείας οδηγούσα το νόμο σε αντιφατικές, αναχρονιστικές και υποστηρίξιμα αντισυνταγματικές³⁹ διατάξεις, σεξιστικές διατυπώσεις και στη διαιώνιση βαθιών κοινωνικών προκαταλήψεων. Η ηθική απαξία για την πορνεία και η απουσία ουσιαστικής μέριμνας για τη βελτίωση της ζωής και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εκδιδόμενων προσώπων,⁴⁰ η παράλειψη της έννοιας του

³⁵ «With the exception of the military dictatorship period, the regulatory system has been repeatedly reaffirmed by law in 1958, 1981 and finally in 1999», Maratou- Alipranti L, Rethimiotaki H., Greece στο συλλογικό τόμο: Jahnsen, Wagenaar (eds), *Assessing prostitution policies in Europe*, Rutledge, 2018.

³⁶ «Η Ελλάδα, ανέκαθεν, είχε επιλέξει μια πραγματιστική θέση στο θέμα της πορνείας, υιοθετώντας το διακανονιστικό σύστημα. Η εκδιδόμενη επιτρέπεται να εξασκεί το επάγγελμά της, εφόσον συμμορφώνεται με τους κανονισμούς που υπάρχουν» σε Μαγγανιάς Α, Γαβαλάκης Ν. Η ποινικοποίηση της συμπεριφοράς εκδιδόμενου ατόμου. ΠοινΔικ, 2000, 4: 427-435.

³⁷ Ν 3310/1955 «Περί Καταπολεμήσεως των Αφροδισίων Νόσων και Άλλων Τινών Διατάξεων».

³⁸ Πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 2003 Αρ. Πρωτ.: 14667/03/2.1 «μολονότι ο νόμος κάνει λόγο περί επαγγέλματος και απαιτεί για την άσκηση αυτού τον κατοχή σχετικού πιστοποιητικού, οι επιμέρους διατάξεις αυτού δεν φαίνεται να αποδίδουν στη ρυθμιζόμενη δραστηριότητα τα νομικά χαρακτηριστικά και την προστασία που αναγνωρίζεται σε κάθε άλλη επαγγελματική δραστηριότητα, που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας».

³⁹ «Ο πρόσφατος ελληνικός νόμος 2734/1999 για τα «εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα» συγκρούεται με τις διεθνείς αρχές για την χωρίς καμία διάκριση μεταχείριση των γυναικών σε όλους τους τομείς - και στον σεξουαλικό - και για το σεβασμό της αξίας κάθε προσώπου. Και ναι μεν εμφανίζεται ότι αφορά όλα τα εκδιδόμενα πρόσωπα, πραγματικά όμως αφορά κυρίως τις γυναίκες που αποτελούν την συντριπτική και την κυρίως ελεγχόμενη πλειοψηφία αυτής της κατηγορίας» σε Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α. Ο νόμος 2734/1999 για τα «εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα» προσκρούει στα ανθρώπινα δικαιώματα και στις σύγχρονες αντιλήψεις. ΠοινΔικ, 2000, 3: 305-307.

⁴⁰ Άλλωστε, στην αιτιολογική έκθεση του νόμου ορίζεται η στοχοθεσία του ως ακολούθως: «Το σχέδιο Νόμου έγινε προκειμένου να αντιμετωπιστεί το παρατηρούμενο γνωστό φαινόμενο της άγρας πελατών σε ορισμένους δρόμους ή συνοικίας κ.λπ., το οποίο προκαλεί το *δημόσιο αίσθημα*», υπογραμμίζοντας τη μέριμνα του νόμου για τη διαφύλαξη της κοινωνίας δια της μη προσβολής των χρηστών ηθών από το φαινόμενο της πορνείας και όχι την όποια προσπάθεια βελτίωσης της ασφάλειας και των συνθηκών διαβίωσης των εκδιδομένων προσώπων.

πελάτη⁴¹ και η άρνηση συστηματικής συσχέτισης και κοινής αντιμετώπισης των πλειοψηφικών στο χώρο φαινομένων της καταναγκαστικής πορνείας και της σωματεμπορίας με την «ελεύθερη» πορνεία, η οποία αποτελεί παρωπιδιστικά και το αποκλειστικό αντικείμενο της εν λόγω νομοθετικής ρυθμίσεως, αποτελούν χαρακτηριστικές επιλογές του νομοθέτη που καθιστούν τον Ν. 2734/1999 δυσχερώς εφαρμόσιμο, ασυνεπή και αναποτελεσματικό.

Συγκεκριμένα, ο νόμος θεσπίζει την υποχρεωτική αδειοδότηση των εκδιδόμενων προσώπων μέσω απόκτησης πιστοποιητικού άσκησης επαγγέλματος που χορηγείται από τη Νομαρχία (άρθρο 1) και για τη λήψη του οποίου απαιτούνται μια σειρά από προϋποθέσεις (ενηλικιότητα, μη χρήση ναρκωτικών ουσιών, μη ύπαρξη ψυχικής νόσου ή σεξουαλικά μεταδιδόμενης νόσου, μη καταδίκη για ορισμένα εγκλήματα). Στις προϋποθέσεις έκδοσης πιστοποιητικού εντάσσεται η βαθιά αμφιλεγόμενη διάταξη του 1.β σύμφωνα με την οποία το πρόσωπο που επιθυμεί να εκδώσει το πιστοποιητικό στο όνομά του πρέπει να «είναι άγαμο ή τελεί σε χηρεία ή είναι διαζευγμένο», προϋπόθεση που βρίσκεται σε πλήρη ασυμβατότητα με τη συνολική νομιμοποιητική της πορνείας προσέγγιση του νομοθετήματος. Η επιβολή ενός τέτοιου περιορισμού, μη δικαιολογημένη από την επίκληση στα χρηστά ήθη, το δημόσιο συμφέρον ή τα δικαιώματα

τρίτων προσώπων (5 παρ. 1 Σ.) ούτε από τη συνταγματική αρχή της κρατικής προστασίας του γάμου (21 παρ.1 Σ.⁴²), παραβιάζει κατάφωρα τόσο τη συνταγματική διάταξη του 5 παρ.1, καθώς παρεμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του εκδιδόμενου προσώπου, στην οποία εντάσσεται και η ελευθερία να συνάψει γάμο και να ιδρύσει οικογένεια⁴³ και τη συμμετοχή του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, όσο και το Άρθρο 4 του Συντάγματος λόγω της μη αιτιολογημένης άνισης μεταχείρισης μιας κατηγορίας πολιτών ως προς το δικαίωμα του γάμου. Καθώς ο νόμος αφορά και στον πολιτικό γάμο (εύλογη ενδεχομένως η απορία για το ζήτημα της ιδιότητας κάποιου ως εκδιδόμενου προσώπου ως ασυμβίβαστης με τη δυνατότητα σύναψης συμφώνου συμβίωσης), η επιλογή του κοσμικού νομοθέτη για την επιβολή ενός τέτοιου περιορισμού κλονίζει τη θέαση της πορνείας ως επιτρεπτής, κρατικά ρυθμιζόμενης, βιοποριστικής δραστηριότητας ασκηθείσας στο πλαίσιο της απόλαυσης του δικαιώματος προσωπικής ελευθερίας, αυτοδιάθεσης του σώματος και αυτοπροσδιορισμού. Η διαπλοκή άσκησης επαγγελματικής δραστηριότητας και

⁴¹ «Έτσι ο πελάτης παραμένει ο μεγάλος άγνωστος της πορνείας, παρότι δεν αποτελεί εξωτερικό μέρος της, αλλά συστατικό στοιχείο της, αναγκαίο όρο της», βλ. Λάζος Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα: ο πελάτης. εκδ. Καστανιώτης, 2002, όπως και στην ίδια κατεύθυνση «Είναι σαφές ότι ο Έλληνας νομοθέτης δεν θίγει τον πελάτη, ο οποίος θα εξακολουθεί να δρα ατιμωρητί. Και όμως, είναι ο πελάτης που, χρηματοδοτώντας ουσιαστικά την «επιχείρηση» καθίσταται ο πραγματικός υπαίτιος για τη δημιουργία και διατήρηση του φαινομένου» σε Μαγγανάς Α, Γαβαλάκης Ν. Η ποινικοποίηση της συμπεριφοράς εκδιδόμενου ατόμου. ΠοινΔικ, 2000 4: 427-435.

⁴² Πόρισμα του Συνηγούρου του Πολίτη, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 2003 Αρ. Πρωτ.: 14667/03/2.1: «Ωστόσο, ο προβλεπόμενος στον νόμο αποκλεισμός των εγγάμων προσώπων από την άσκηση της εν λόγω δραστηριότητας, φαίνεται να περιορίζει υπέρμετρα την προσωπική και οικονομική ελευθερία των προσώπων αυτών, χωρίς μάλιστα να εμπίπτει στους συνταγματικούς επιτρεπόμενους περιορισμούς. Ούτε τα συνταγματικώς προστατευόμενα δικαιώματα των άλλων, ούτε το ίδιο το Σύνταγμα, ούτε η επίκληση των χρηστών ηθών φαίνονται να δικαιολογούν, κατ' αρχήν, την επιβολή τέτοιας απαγόρευσης. Η παρέμβαση του νομοθέτη στο πεδίο της προσωπικής ελευθερίας των συζύγων δεν φαίνεται να αποτελεί πρόσφορο μέσο για την υλοποίηση της συνταγματικής προστασίας του γάμου (άρθρο 21 παρ. 1 του Συντάγματος)».

⁴³ “The requirement on marital status violates women’s constitutional right to marry and create a family”, Maratou- Alipranti L, Rethimiotaki H., Greece, στον συλλογικό τόμο: Jahnsen, Wagenaar (eds), Assessing prostitution policies in Europe, Rutledge, 2018.

δικαιώματος στον έγγαμο βίο καταδεικνύει ακριβώς την ηθική μομφή που επιφυλάσσει ο νομοθέτης στην πορνεία μέσω της έμμεσης παραδοχής της ακαταλληλότητας του εκδιδόμενου προσώπου προς τέλεση γάμου και απόκτησης εντός γάμου τέκνων λόγω της μη αποκλειστικότητας των γενετήσιων σχέσεων.⁴⁴

Στο δεύτερο άρθρο του νόμου προβλέπονται τακτικοί έλεγχοι υγείας του εκδιδόμενου προσώπου (ανά 15 ημέρες) και στο τρίτο η διαδικασία και οι προϋποθέσεις για την έκδοση της άδειας εγκατάστασης και χρήσης οικήματος που θα λειτουργήσει ως χώρος παροχής σεξουαλικών υπηρεσιών από το εκδιδόμενο πρόσωπο. Προς την έκδοση αυτής της άδειας που χορηγείται από τον Δήμαρχο, ύστερα από σύμφωνη γνώμη Επιτροπής, απαιτείται μεταξύ άλλων η συναίνεση του ιδιοκτήτη του διαμερίσματος και στην περίπτωση που το οίκημα πρόκειται για πολυκατοικία, η συναίνεση όλων των ιδιοκτητών και ενοίκων. Επιπρόσθετα, οι Δήμοι και οι Κοινότητες αποφασίζουν για τον αριθμό των αδειών που θα χορηγηθούν βασιζόμενοι «στις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και ανάγκες», οι οποίες υπολογίζονται βάσει του πληθυσμού και της σύνθεσής του, αλλά και «με την ύπαρξη στρατοπέδων, λιμανιών και βιομηχανικών μονάδων, καθώς και με την ανάπτυξη εμπορικών ή άλλων δραστηριοτήτων που επιβάλλουν απασχόληση ή διέλευση ατόμων από άλλες περιοχές»⁴⁵ (!) Με τη συγκεκριμένη

νομοθετική ρύθμιση καθίσταται πρόδηλη, -τόσο δια της φυσικοποίησης της πορνείας όσο και δια της κατασκευής έμφυλα, ταξικά και μορφωτικά προσδιορισμένων υποκειμένων που απεικονίζονται *αυτονοήτως* ως αγοραστές σεξουαλικών υπηρεσιών-, η αμιγώς σεξιστική νομοθετική θεώρηση της πορνείας και η ανδροκεντρική οικονομία σήμανσης⁴⁶ που διαποτίζει ολόκληρο το Ν. 2734/1999: Όχι μόνο η αυξημένη λιβιδινική επιθυμία του ανδρικού πληθυσμού προσλαμβάνεται ως δεδομένη φυσική ανθρώπινη *ανάγκη* προς την οποία αναλαμβάνει να ανταποκριθεί το κράτος με την έγκριση των ανάλογων αδειών για παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών, αλλά η ανάγκη αυτή υπολογίζεται ποσοτικά με βάση την ύπαρξη ορισμένων τύπων -χειρονακτικών κατά βάση- επαγγελμάτων και εργασιών, η άσκηση των οποίων ή διέλευση προσώπων που τα ασκούν συνεπάγεται λόγο για διευρυμένη αδειοδότηση σε έναν συγκεκριμένο τόπο!

Στο ίδιο άρθρο τίθενται οι εξής τοπικοί περιορισμοί αναφορικά με την άδεια

εν λόγω αδειών που επιτρέπεται να χορηγούνται στην περιφέρεια τους, με βάση τις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και ανάγκες, που σχετίζονται κυρίως με τον πληθυσμό τους και τη σύνθεση αυτού, την ύπαρξη στρατοπέδων, λιμανιών και βιομηχανικών μονάδων, καθώς και με την ανάπτυξη εμπορικών ή άλλων δραστηριοτήτων που επιβάλλουν απασχόληση ή διέλευση ατόμων από άλλες περιοχές. Κατά την πρώτη εφαρμογή του νόμου αυτού, η ανωτέρω απόφαση εκδίδεται μέσα σε τρεις (3) μήνες από την έναρξη ισχύος του. Επίσης, δύνανται να καθορίζουν περιοχές τους, εντός των οποίων δεν επιτρέπεται η χορήγηση τέτοιων αδειών.

⁴⁶ Αξίζει να αναφερθεί σε αυτό το σημείο η κριτική που ασκεί η Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου στο παρόν νομοθέτημα ως προς τον σεξιστικό χαρακτήρα του στο άρθρο της «Ο νόμος 2734/1999 για τα «εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα» που δημοσιεύτηκε ένα μόλις έτος μετά την ψήφισή αυτού στην ΠοινΔικ 3/2000: «.. επισημαίνεται η αντίληψη ότι η γυναίκα είναι δεύτερης κατηγορίας φύλο, υπηρετικό του πρώτου, στο γενετήσιο δε τομέα, σκεδος της ηδονής του, που φυσικό είναι στην καταναλωτική κοινωνία μας να χρησιμοποιείται σαν αντικείμενο εμπορεύσιμο. Γι' αυτό η πόρνη θεωρείται περιφρονητέα, αλλά κοινωνικά χρήσιμη(!) και οι αναγκαίοι συνεργοί της (πελάτες) αξιοπρεπείς κύριοι(!)».

⁴⁴ Πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη, όπ.π.: «Ακόμη και εάν θεωρηθεί ότι η τεκμαιρόμενη μη αποκλειστικότητα των γενετήσιων επαφών του έγγαμου εκδιδόμενου με αμοιβή προσώπου είναι απαξιοτική του θεσμού του γάμου, το γεγονός αυτό δεν επιτρέπει την άνευ άλλου τινός θέσπιση περιορισμών στην άσκηση της εν λόγω δραστηριότητας. Η αποκλειστικότητα των γενετήσιων επαφών και η κρισιμότητα που αυτή προσλαμβάνει για τη διατήρηση του γάμου αποτελεί στοιχείο η πρακτική αξία του οποίου, από τη σκοπιά της έννομης τάξης, συνδέεται αποκλειστικά με νομικές ευχέρειες τις οποίες οι ίδιοι οι σύζυγοι καλούνται να ασκήσουν, εφ' όσον οι ίδιοι το επιθυμούν».

⁴⁵ Άρθρο 3 παρ. 3 Ν 2734/1999: «Οι δήμοι και οι κοινότητες καθορίζουν, με απόφασή τους, τον αριθμό των

εγκατάστασης: Απαγορεύεται η εγκατάσταση εκδιδομένων προσώπων σε διατηρητέα ή παραδοσιακά κτήρια ή σε ακτίνα 200 μέτρων από ναούς, σχολεία, φροντιστήρια, νηπιαγωγεία, παιδικούς σταθμούς, νοσηλευτικά ιδρύματα, αθλητικά κέντρα, βιβλιοθήκες, κέντρα ευγηρίας, πλατείες και παιδικές χαρές. Με τον Ν. 4238/2014 μάλιστα προστίθενται με το άρθρο 49⁴⁷ και τα ξενοδοχεία τριών αστέρων και άνω στον κατάλογο των κτηρίων στην ακτίνα των οποίων απαγορεύεται η χορήγηση άδειας, καθιστώντας ακόμη σαφέστερη τη νομοθετική πρόθεση περιθωριοποίησης του φαινομένου της πορνείας και των εκδιδομένων προσώπων με την εξώθηση τους εκτός του πεδίου της αστικής κανονικότητας.

Επιπρόσθετα, οι περιορισμοί αυτοί, η δικαιολογητική βάση των οποίων ανάγεται σε λόγους δημοσίας τάξεως και προστασίας των χρηστών ηθών, καθιστούν εξαιρετικά δυσχερή τη νόμιμη άσκηση της εν λόγω δραστηριότητας στις πυκνοκατοικημένες περιοχές του κέντρου της Αθήνας,⁴⁸ εγείροντας βάσιμους προβληματισμούς αναφορικά με την ουσιαστική παρεμπόδιση της άσκησης του δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας⁴⁹ και την

καταστρατήγηση της αρχής της αναλογικότητας.⁵⁰

Στο άρθρο 4 προβλέπεται η απαγόρευση του ομαδικού συνεταιρισμού με επιτρεπόμενο όριο συστέγασης τα δύο εκδιδόμενα πρόσωπα και τίθενται οι εξαιρετικά περιοριστικές προϋποθέσεις για την αδειοδότηση του «υπηρετικού προσωπικού», το οποίο, σύμφωνα με την αναχρονιστική νομοθετική διατύπωση, στελεγχώνεται υποχρεωτικά από γυναίκες άνω των 55 ετών. Στο επόμενο άρθρο (Άρθρο 5) προβλέπονται οι ποινικές κυρώσεις της παράβασης των ανωτέρω διατάξεων που κυμαίνονται μέχρι τα δύο έτη και στο Άρθρο 6 οι διοικητικές που συνίστανται στην αφαίρεση αδειών εγκατάστασης και χρήσης.

Ως προς το πεδίο της εφαρμογής, προσήκει να υπογραμμιστεί ότι οι αυστηρές προϋποθέσεις που τίθενται στον παρόντα νόμο αναφορικά με τη δυνατότητα χορήγησης πιστοποιητικών ασκήσεως επαγγέλματος και απόκτησης άδειας εγκατάστασης και χρήσης καθιστούν σχεδόν αδύνατη τη νομότυπη άσκηση της πορνείας ως βιοποριστικής δραστηριότητας εντός των

⁴⁷ Το κείμενο του άρθρου 49 του Ν 4238/2014 «Οχλούσεις χρήσεις για τουριστικές εγκαταστάσεις» έχει ως κάτωθι: «Στο εδάφιο δεύτερο της παρ. 4 του άρθρου 3 του ν. 2734/1999 μετά τη λέξη «οικοτροφεία» προτίθενται οι λέξεις «ξενοδοχεία κατηγορίας τριών (3), τεσσάρων (4) και πέντε (5) αστέρων».

⁴⁸ Πόρισμα του Συνηγούρου του Πολίτη, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 2003 Αρ. Πρωτ.: 14667/03/2.1: «Παράλληλα, από τη χαρτογράφηση των διαμερισμάτων του Δήμου Αθηναίων προέκυψε ότι, εντός της δομημένης περιφέρειας του Δήμου Αθηναίων, η πλήρης εφαρμογή του άρθρου 3 παρ. 4 του Ν 2734/99 σχεδόν αποκλείει την ύπαρξη περιοχών όπου επιτρέπεται η εγκατάσταση και χρήση οικημάτων από εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα. Κατ' αποτέλεσμα, η άσκηση της εν λόγω 2 ρυθμιζόμενης από τον νόμο δραστηριότητας θα καθίστατο ιδιαίτερα δυσχερής, αν όχι αδύνατη, τουλάχιστον σε περιοχές και οικήματα όπου μέχρι σήμερα ασκείται».

⁴⁹ «Τόσο η απαγόρευση της εγκατάστασης εκδιδομένων επ' αμοιβή προσώπων σε ακτίνα 200 μέτρων τουλάχιστον από τα απαριθμούμενα στον νόμο κτήρια κ.λπ. (άρθρο 3§4

Ν 2734/1999), όσο και η απαγόρευση της χορήγησης δεύτερης άδειας εγκατάστασης στο ίδιο οίκημα ή την ίδια πολυκατοικία (άρθρο 4§3 Ν 2734/1999) φαίνονται ως μέτρα δυσανάλογα επαχθή προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, δηλαδή την προστασία της νεότητας και, γενικότερα, των χρηστών ηθών αφ' ενός, και την αποτροπή της «γκετοποίησης» των εκδιδομένων προσώπων αφ' ετέρου», σε Γνωμοδότηση Καθηγητή Ν. Αλιβιζάτου για Ν 2734/1999 για την πορνεία (2.6.2003).

⁵⁰ Πόρισμα του Συνηγούρου του Πολίτη, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 2003 Αρ. Πρωτ.:14667/03/2.1 «Ωστόσο, δεδομένου ότι η εν λόγω δραστηριότητα δεν τυγχάνει απλώς ανεκτή από την έννομη τάξη, αλλά συνιστά νόμιμη επαγγελματική δραστηριότητα, οι τιθέμενοι σε αυτήν περιορισμοί και απαγορεύσεις θα πρέπει να τελούν και οι ίδιοι σε περιορισμούς που απορρέουν από το ισχύον σύστημα προστασίας των ατομικών ελευθεριών» και «Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι προβλεπόμενοι στον νόμο περιορισμοί θα πρέπει να είναι αντικειμενικοί και απρόσωποι, να δικαιολογούνται από σοβαρούς λόγους δημοσίας τάξης και ασφάλειας, να μην παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας και να μην προσβάλλουν τον πυρήνα του δικαιώματος, αναιρώντας στην πράξη τη δυνατότητα άσκησης του».

μεγάλων, πυκνοκατοικημένων ελληνικών πόλεων, συντελώντας από κοινού με τη βραδεία και ελλιπή εφαρμογή των μέτρων, στη διόγκωση του φαινομένου της παράνομης και ανέλεγκτης πορνείας και στην συνεπακόλουθη αορατοποίηση των παρανόμως εκδιδομένων προσώπων που στερούνται κάθε νομικής προστασίας και ουσιαστικής δυνατότητας πρόσβασης στη δικαιοσύνη.⁵¹

Συνολικά, ο Ν. 2734/1999 μαζί με τις διατάξεις 349 (μαστροπεία⁵²) και 350 (εκμετάλλευση πόρνης⁵³) του ποινικού κώδικα

συνθέτουν ένα αναποτελεσματικό, ασυνεπές και αναχρονιστικό πλέγμα διατάξεων για την αντιμετώπιση του φαινομένου της πορνείας, χαρακτηριζόμενο από τη βαθιά άρνηση του νομοθέτη να θέσει στο προσκήνιο τα δικαιώματα των εκδιδομένων προσώπων, να προσεγγίσει τις εκτάσεις, τις ιδιαιτερότητες και τις συνθήκες που προσλαμβάνει το φαινόμενο της πορνείας στην Ελλάδα, να λάβει υπόψη την άρρηκτη σύνδεσή του με τη σωματεμπορία και την καταναγκαστική πορνεία καθώς και με την παράνομη μετανάστευση και τις προσφυγικές ροές και να υπογραμμίσει την προδήλως έμφυλη διάσταση της πορνείας και τις κοινωνικές συνέπειες που αυτή επιφέρει στην ισότητα των φύλων και στον τρόπο θέασης της γυναικείας σωματικότητας και σεξουαλικότητας.

Υπό το φως, μάλιστα, της κύρωσης της *Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων* (Νόμος 4216/ΦΕΚ Α 266/10.12.2013) και της *Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και τη Καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και την Ενδοοικογενειακή βία* (Νόμος 4531/2018 - ΦΕΚ 62/Α/5-4-2018) από την ελληνική Βουλή, η διατήρηση σε ισχύ του Ν. 2734/1999 άνευ ουδεμίας τροποποίησης,⁵⁴

⁵¹ “However, the law is flawed in that it is extremely difficult for sex workers to obtain administrative permission to exercise this profession. Therefore, the larger part of the sex market operates illegally, with many female and male workers remaining invisible, marginalized and in an extremely vulnerable position. Greece thus fails to provide social security or health rights to individuals who perform sexual services for a leaving or who identify themselves as sex workers”, Maratou- Alipranti L, Rethimniotaki H. στο συλλογικό τόμο Jahnsen, Wagenaar (eds) *Assessing prostitution policies in Europe*. Rutledge, 2018.

⁵² «1. Οποιος, για να εξυπηρετήσει την ακολασία άλλων, προάγει ή εξωθεί στην πορνεία ανήλικο ή υποθάλπει ή εξαναγκάζει ή διευκολύνει ή συμμετέχει στην πορνεία ανηλίκων, τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών και με χρηματική ποινή δέκα χιλιάδων έως πενήντα χιλιάδων ευρώ. 2. Με κάθειρξη και χρηματική ποινή πενήντα χιλιάδων έως εκατό χιλιάδων ευρώ τιμωρείται ο υπαίτιος, αν το έγκλημα τελέστηκε: α) εναντίον προσώπου νεότερου των δεκαπέντε ετών, β) με απατηλά μέσα, γ) από τον ανιόντα συγγενή εξ αίματος ή εξ αγχιστείας ή από θετό γονέα, σύζυγο, επίτροπο ή από άλλον στον οποίο έχουν εμπιστευθεί τον ανήλικο για ανατροφή, διδασκαλία, επίβλεψη ή φύλαξη, έστω και προσωρινή, δ) από υπάλληλο ο οποίος κατά την άσκηση της υπηρεσίας του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του αυτή διαπράττει ή συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στη πράξη, ε) με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας, στ) με προσφορά ή υπόσχεση πληρωμής χρημάτων ή οποιουδήποτε άλλου ανταλλάγματος. 3. Όποιος κατ' επάγγελμα ή από κερδοσκοπία προάγει στην πορνεία γυναίκες τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον δεκαοκτώ μηνών και με χρηματική ποινή. Η τέλεση της πράξης από υπάλληλο, ο οποίος κατά την άσκηση της υπηρεσίας του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του αυτή διαπράττει ή συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στην πράξη, συνιστά επιβαρυντική περίπτωση».

⁵³ «Άντρας που συντηρείται ολικά ή εν μέρει από γυναίκα που ασκεί κατ' επάγγελμα την πορνεία και από την εκμε-

τάλλευση των σχετικών ανήθικων κερδών της τιμωρείται με φυλάκιση έξι μηνών μέχρι τριών ετών, αν δεν υπάρχει περίπτωση να τιμωρηθεί για άλλη βαρύτερη αξιόποινη πράξη». Ο όρος «ανήθικα κέρδη» τελεί σε πλήρη αντίφαση με την νομική ρύθμιση της πορνείας ως επάγγελμα και αποδεικνύει για ακόμη μια φορά την ηθική μομφή του νομοθέτη στην εξάσκηση αυτής ως επαγγελματικής δραστηριότητας στο πλαίσιο απόλαυσης της οικονομικής ελευθερίας.

⁵⁴ Για την εφαρμογή των προβλέψεων της *Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και τη Καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και την Ενδοοικογενειακή βία* στην ελληνική έννομη τάξη, καταργήθηκε η παρ. 3 του άρθρου 339 του Ποινικού Κώδικα κατά την οποία «Αν μεταξύ του υπαιτίου και του παθόντος τελέστηκε γάμος, δεν ασκείται ποινική δίωξη, και αν τυχόν είχε ασκηθεί δεν συνεχίζεται, αλλά κηρύσσεται απαράδεκτη. Η ποινική δίωξη ασκείται ή συνεχίζεται μετά την ακύρωση του γάμου», ενώ, μεταξύ άλλων, τροποποιήθηκε η περίπτωση α'

τελεί σε ευθεία αντίθεση με το εκτεταμένο προστατευτικό πεδίο των ανωτέρω νομοθετημάτων, συνιστώντας την «αχίλλειο πτέρνα» της τρέχουσας νομοθετικής προσπάθειας περιεκτικότερης και βαθύτερης κατοχύρωσης της έμφυλης ισότητας και ουσιαστικότερης προστασίας των έμφυλων υποκειμένων.

IV. Καταληκτικές σκέψεις: Σε αναζήτηση ενός νέου νομοθετικού πλαισίου αντιμετώπισης της πορνείας

Η συζήτηση για τη θέαση της πορνείας ως έμφυλης βίας και όχι ως ελεύθερης επιλογής ασκηθείσας εντός των συνταγματικών δικαιωμάτων της προσωπικής αυτονομίας και ελευθερίας δεν έχει ακόμα τεθεί στην Ελλάδα με το συστηματικό και διεκδικητικό τρόπο που έχει υιοθετηθεί από τις φεμινιστικές και ανθρωπιστικές οργανώσεις σε άλλες χώρες, ακόμη και σε αυτές που διαθέτουν νομοθεσία αποκλίνουσα του Σκανδιναβικού μοντέλου (π.χ. Γερμανία, Αγγλία). Η νομική αντιμετώπιση του φαινομένου της πορνείας, παρά τις ολοένα κλιμακούμενες διαστάσεις που αυτό έχει προσλάβει τις τελευταίες δεκαετίες, δεν συνιστά στη χώρα μας αντικείμενο πολιτικού διαλόγου, κοινωνικής ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης ούτε συναρτάται άμεσα με προσπάθειες διεκδίκησης και εμπέδωσης της έμφυλης ισότητας και προστασίας των μεταναστών και προσφύγων. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, μέσω μιας σειράς δράσεων⁵⁵ και ερευνών, φιλοδοξεί να φέρει στο επίκεντρο του δημοσίου διαλόγου το ζήτημα της πορνείας υπογραμμίζοντας τη θέση της πορνείας ως έμφυλης βίας και διερευνώντας τις δυνατότητες μετατόπισης της

ελληνικής νομοθεσίας προς το Σκανδιναβικό μοντέλο.⁵⁶

Στο Πόρισμά της (2018) παρουσιάζονται προτάσεις για άμεσες τροποποιήσεις του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου (Π.Κ. 348,349,350,351 και Π.Δ. 114/2010 και Ν. 3386/2005) και μέτρα για την πρόληψη, ευαισθητοποίηση και αντιμετώπιση του φαινομένου της πορνείας⁵⁷ με τελικό σκοπό τη ριζική νομοθετική επαναπροσέγγιση της πορνείας στη βάση των αρχών της Σκανδιναβικής νομοθεσίας. Επ' αφορμή μάλιστα της κύρωσης από το Ελληνικό Κοινοβούλιο της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών κατατέθηκε υπόμνημα από την Ελληνική Αντιπροσωπεία του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών, το οποίο και πραγματοποίησε συνάντηση με τον Πρόεδρο της Βουλής, αναφορικά με την προώθηση του αιτήματος κατάργησης της πορνείας, υιοθέτησης του Σκανδιναβικού μοντέλου και δημιουργίας δυνατοτήτων στήριξης των εκδιδόμενων προσώπων⁵⁸ μέσω ευκαιριών απεμπλοκής από

της παρ. 3 του άρθρου 79 του Ποινικού Κώδικα, όπως και ο Ν 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία.

⁵⁵ Βλ. Διοργάνωση ημερίδας «Πορνεία - μια ακόμη μορφή έμφυλης βίας- Στρατηγικές, υποστηρικτικά μέτρα, δράσεις ευαισθητοποίησης και καταπολέμησης του φαινομένου» στις 27.4.2018.

⁵⁶ Δελτίο Τύπου της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (27.2.2018), «Η αντιμετώπιση του θέματος της νομοθεσίας και της χάραξης εθνικής στρατηγικής για την καταπολέμηση της πορνείας, πρέπει να στοχεύει στον δομικό και λειτουργικό επαναπροσδιορισμό της έννοιας της πορνείας και στην διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας στην ελληνική κοινωνία, που δεν θα την αντιμετωπίζει ως «επιλογή», αλλά ως μια ακόμη μορφή βίας κατά των γυναικών και καταπάτηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας».

⁵⁷ Ενδ. σχεδιασμός και η εφαρμογή εκστρατειών ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης, ανάδειξη της σύνδεσης πορνείας και εμπορίας ανθρώπων, προώθηση των φαινομένων αυτών ως απότοκων κοινωνικών ανισοτήτων, έναρξη εκτεταμένων προγραμμάτων επιμόρφωσης δικαστικών, αστυνομικών και κοινωνικών λειτουργών κ.α., δημιουργία σχολικών προγραμμάτων κ.α.

⁵⁸ Ενδεικτικά παρατίθεται το παρακάτω απόσπασμα από Το Υπόμνημα της Ελληνικής αντιπροσωπείας του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών: «Ως εκπρόσωποι του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών, της μεγαλύτερης συνένωσης Γυναικείων Οργανώσεων στη χώρα μας και στην Ευρώπη και σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης αγωνιζόμαστε για την ανάπτυξη κοινής ευρωπαϊκής στρατηγικής με παράλληλη εθνική εκστρατεία

την πορνεία. Στις ως άνω περιγραφόμενες δράσεις μπορεί κανείς να αναγνώσει με ασφάλεια τις πρώτες ενθαρρυντικές ενέργειες για την ένθεση του ζητήματος της πορνείας στο επίκεντρο του δημοσίου ενδιαφέροντος στη χώρα μας με σύγχρονους όρους, επιστημονικά δεδομένα και έμφυλους προβληματισμούς, διαπίστωση που πυροδοτεί μια σειρά από συλλογισμούς αναφορικά με τις απαιτούμενες προϋποθέσεις (πολιτική διαβούλευση, διεπιστημονική συνεργασία, κοινωνική ευαισθητοποίηση και ενημέρωση) που πρέπει να τηρηθούν για την ουσιαστική πραγμάτωση του δημοσίου διαλόγου και την παραγωγή μιας αναθεωρημένης και εκσυγχρονισμένης νομοθεσίας, χαρακτηριζόμενης από συνέπεια ως προς τις θεωρητικές της βάσεις και ανάληψη ευθύνης ως προς τους εμπλεκόμενους στην πορνεία φορείς.

Συμπερασματικά, προσηύκει να υπογραμμιστεί ως κρισιμότερο σημείο της παρούσας επισκόπησης η επιτακτική αναγκαιότητα τροποποίησης και εκσυγχρονισμού του νομοθετικού πλέγματος διατάξεων που ρυθμίζουν το ζήτημα της πορνείας (Ν. 2734/1999 και 348,349,350,351 του Π.Κ) προς την κατεύθυνση της ορατοποίησης των δικαιωμάτων των εκδιδόμενων προσώπων και της αναγνώρισης της έμφυλης διάστασης του φαινομένου της

πορνείας. Ανεξαρτήτως του προτύπου αντιμετώπισης της πορνείας που θα προαχθεί ως προσφορότερο για την επίτευξη της μέγιστης προστασίας των εκδιδόμενων προσώπων και τη μείωση του φαινομένου της καταναγκαστικής πορνείας και σωματεμπορίας στα ελληνικά δεδομένα, σε ζωτικής σημασίας διακύβευμα ανάγεται πρωτίστως η ευθυγράμμιση του ελληνικού νομοθετικού πλαισίου με τις τρέχουσες μορφές που το φαινόμενο προσλαμβάνει τόσο σε εγχώριο όσο και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο δια της ουσιαστικής εκτίμησης και αξιολόγησης παραγόντων, όπως οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές, η έξαρση της «παράνομης» πορνείας σε μη αδειοδοτημένους χώρους, οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις που οδηγούν σε νέα είδη πορνείας (μέσω internet, τηλεφώνου κ.ά.) και η σύνδεση της πορνείας με τη σωματεμπορία και τη βία.

Επιπρόσθετα, ο δημόσιος διάλογος για το ζήτημα της αναθεώρησης του ισχύοντος πλέγματος νομοθετικών διατάξεων που ρυθμίζει το ζήτημα της πορνείας δεν μπορεί παρά να κριθεί ελλιπής, αν δεν εντάξει σε κομβική παράμετρό του την αναγνώριση της άρρηκτης σχέσης που διαπλάθεται μεταξύ του φαινομένου της πορνείας και της έμφυλης ισότητας. Συγκεκριμένα, η επίδραση την οποία ασκούν η νομιμοποίηση της πορνείας και στερεοτυποποίηση των εκδιδόμενων προσώπων στην καθολική ύφανση των έμφυλων σχέσεων και στην κοινωνική σημασιολογία του γυναικείου σώματος και της γυναικείας σεξουαλικότητας οφείλει να μελετηθεί σε διεπιστημονική βάση και να εισφερθεί με τη δέουσα προσοχή στη διάνοιξη του εκτεταμένου διαλόγου για την εμπέδωση της έμφυλης ισότητας. Εντός αυτής της στοχοθεσίας, οι - απηχούμενες στον ισχύοντα νομοφυσικοποιημένες θεάσεις της πορνείας ως ανδρικής «ανάγκης» και όχι ως κοινωνικής κατασκευής ή ισότιμα αναγνωρισμένου επαγγέλματος, οφείλουν να ανασκευαστούν σε όποια κατεύθυνση και αν προσανατολιστεί μια προσπάθεια τροποποίησης και εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας. Στο ίδιο πλαίσιο, τα αφόρητα αναχρονιστικά, σεξιστικά, ηθικολογικά μυθεύματα και οι κοινωνικές προκαταλήψεις που εμφολόγησαν στο νομοθετικό αφήγημα του Ν 2734/1999 οφείλουν σε κάθε περίπτωση

και συντονισμένες δράσεις για την κατάργηση της πορνείας με ξεκάθαρα και σαφή μηνύματα. Ήδη στην Ευρώπη, η μία χώρα μετά την άλλη (Ισλανδία, Νορβηγία, Σουηδία, Γαλλία), θέσπισαν νόμους για την κατάργηση της πορνείας στο πνεύμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ισότητας των φύλων. Οι νόμοι αυτοί προβλέπουν υποστήριξη των γυναικών που εμπλέκονται στην πορνεία, κατάργηση κάθε μορφής καταπίεσης εις βάρος τους, καταδίκη κάθε είδους «προστατών» και διακινητών, δημιουργία προγραμμάτων εξόδου των γυναικών από τα δίκτυα της πορνείας με εναλλακτικές μορφές απασχόλησής τους, ποινικοποίηση της αγοράς του σεξ, και προληπτικά μέτρα για την εξάλειψη της πορνείας μέσω κατάλληλης αγωγής και δράσεων ευαισθητοποίησης».

να αποκλειστούν από μια ουσιαστική νομοθετική προσπάθεια διαχείρισης του φαινομένου της πορνείας, και να αντικατασταθούν από την ψυχραιμη αξιολόγηση Ευρωπαϊκών και Διεθνών μελετών, στατιστικών ερευνών, πορισμάτων, συγκρίσεων και γνωμοδοτήσεων με σκοπό την από-συσκότιση του φαινομένου της πορνείας και την αναζήτηση της βέλτιστης επιλογής για τα ελληνικά δεδομένα.

Τέλος, ο «Homo sacer» του φαινομένου της πορνείας, τα αφανή εκδιδόμενα πρόσωπα, που αυτή τη στιγμή αποκλείονται όχι μόνο από την παροχή δικαστικής προστασίας και ισότιμης κοινωνικής διεκδίκησης, αλλά και από την ίδια τη δυνατότητα εκφοράς των θέσεων τους επί του ζητήματος της διαχείρισης της πορνείας, πρέπει να ανασυρθούν στο προσκήνιο και ανασυγκροτηθούν ως ισότιμα δικαίκα υποκείμενα κατά τη διαμόρφωση ενός αναθεωρητικού νομοθετικού εγχειρήματος. Τόσο με τη διεξαγωγή επισταμένων ερευνών αναφορικά με τον αληθή αριθμό, το φύλο, την εθνικότητα, το σεξουαλικό προσανατολισμό, το οικονομικό και μορφωτικό υπόβαθρο, τους ελλοχεύοντες κινδύνους και τους επιβαλλόμενους εξαναγκασμούς των εκδιδόμενων προσώπων όσο και με την ουσιαστική πρόσκληση των οργανωμένων σωματείων και συλλογικών μορφωμάτων των εκδιδόμενων προσώπων ως ισότιμων συνομιλητών κατά τη δημόσια διαβούλευση, τα εκδιδόμενα πρόσωπα οφείλουν να ορατοποιηθούν και να απομυθοποιηθούν, αποκτώντας αδιαμεσολάβητη φωνή και δυνατότητα διεκδίκησης εντός των κοινωνικών διεργασιών αναθεώρησης του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου. Εντός αυτής της διαδικασίας καθίσταται ωστόσο αναγκαία η αποφυγή μιας ακραιφνώς ταυτοτικής ομογενοποίησης των εκδιδόμενων προσώπων και η αντ' αυτής ανάδειξη των πολύπλευρων ταυτοτήτων, εμπειριών και βιωμάτων των εκδιδόμενων προσώπων (lgbtq εκδιδόμενα πρόσωπα, μετανάστες/στρίες, πρόσφυγες /προσφύγισες κ.α.) με σκοπό την αποτελεσματικότερη κατανόηση και αποτύπωση του φαινομένου, αλλά και την στοχευμένη και περιληπτική δυνατότητα παροχής βοήθειας,

νομικής αρωγής, ψυχολογικής στήριξης και υποδομών εξόδου από την πορνεία.

V. Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία - Γνωμοδοτήσεις

- Bindel J. *The Pimping of Prostitution: Abolishing the Sex Work Myth*. Palgrave Macmillan, 2017.
- Czarnecki D, Engels H, Kavemann B, Steffan E, Schenk W, Törnau D. *Prostitution in Deutschland - Fachliche Betrachtung komplexer Herausforderungen*. Autorinnengruppe, 2014.
- Ekberg G. *The Swedish Law That Prohibits the Purchase of Sexual Services: Best Practices for Prevention of Prostitution and Trafficking in Human Beings*. *Violence Against Women*, 2004, 10:1187-1218.
- Ekberg G. *Swedish Laws, Policies and Interventions on prostitution and trafficking in human beings: A comprehensive overview*, 2018.
- Jahnsen S, Wagenaar H. (eds) *Assessing prostitution policies in Europe*. Routledge, 2018.
- Kesler K. *Is a Feminist Stance in Support of Prostitution Possible? An Exploration of Current Trends*. *Sexualities*, 2002, 5: 2: 219-235.
- Kissil K, Davey M. *The Prostitution Debate in Feminism: Current Trends, Policy and Clinical Issues Facing an Invisible Population*. *Journal of Feminist Family Therapy*, 2010, 22: 1: 1-21.
- Scoular J. *The 'subject' of prostitution: Interpreting the discursive, symbolic and material position of sex/work in feminist theory*. *Feminist Theory*, 2004, 5: 343.
- Waltman M. *Prohibiting Sex Purchasing and Ending Trafficking: The Swedish Prostitution Law*. *Michigan Journal of International Law*, 2011, 33: 1: 133-156.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Α., Ο νόμος 2734/1999 για τα «εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα» προσκρούει στα ανθρώπινα δικαιώματα και στις σύγχρονες αντιλήψεις. *ΠοινΔικ*, 2000, 3: 305-307.
- Λάζος Γ. *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο πελάτης*. Εκδόσεις Καστανιώτη, 2002.
- Μαγγανάς Α, Γαβαλάκης Ν. *Η ποινικοποίηση της συμπεριφοράς εκδιδόμενου ατόμου*. *ΠοινΔικ*. 2000, 4: 427-435.

- Ρεθυμιωτάκη Ε, Μαροπούλου Μ, Τσακιστράκη Ε. Φεμινισμός και Δίκαιο. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015.
- Πόρισμα της Ο.Δ.Ε της Γ.Γ.Ι.Φ (2018) στο πλαίσιο των εργασιών της για την αντιμετώπιση της πορνείας: Προτάσεις για τον περιορισμό της και την προστασία των γυναικών θυμάτων, αναρτηθέν στην επίσημη ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων. Διαθέσιμο σε <http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2018/>
- Πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 2003 Αρ. Πρωτ.:14667/03/2.1
- Γνωμοδότηση Καθηγητή Αλιβιζάτου Ν για Ν 2734/1999 για την πορνεία (2.6.2003).

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Ανασκόπηση - Review

Ευθανασία: Πρακτικές που εφαρμόζουν οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Αλεξάνδρα Ι. Κοζαμάνη

LLB, Bsc, PGDip, Msc, Δικηγόρος

 akozamani@yahoo.gr

Περίληψη

Η Ευθανασία αποτελεί ένα από τα θέματα που πραγματεύεται η βιοηθική και μάλιστα αρκετά επίκαιρο. Στην Ελλάδα, αλλά και στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης το θέμα της ευθανασίας δεν έχει τύχει εξειδικευμένης νομοθετικής ρύθμισης, παρά μόνο συζητείται κατά καιρούς δημιουργώντας εντάσεις και διχασμούς. Από τη μια πλευρά κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα της αυτονομίας, επομένως οι αποφάσεις στο τέλος της ζωής θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από την ελευθερία του ατόμου για αυτοδιάθεση. Από την άλλη πλευρά η ζωή θεωρείται ως ύψιστη αξία και το καθήκον του υγειονομικού προσωπικού είναι να τη διαφυλάττει με κάθε μέσο, χρησιμοποιώντας την επιστημονική του κατάρτιση.

Στο παρόν πόνημα πραγματοποιείται μια σύντομη αναφορά στις πρακτικές που χρησιμοποιούν οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσον αφορά τις αποφάσεις στο τέλος της ζωής. Οι περισσότερες χώρες τάσσονται κατά της ευθανασίας, ενώ αναγνωρίζουν το δικαίωμα στην άρνηση της θεραπείας από τον ασθενή. Μόνο τρεις χώρες έχουν προχωρήσει σε νομιμοποίηση της ευθανασίας, υπό αυστηρούς όρους. Οι υπόλοιπες, λόγω της ευαισθησίας του θέματος, δεν προχώρησαν σε νομοθέτηση. Διαφαίνεται περίτρανα ότι η κοινωνία δε διαθέτει τις απαραίτητες διασφαλίσεις ουτοσώστε να μπορέσει να πλαισιώσει ένα τέτοιο ζήτημα προφυλάσσοντας την αληθινή βούληση του ατόμου.

Λέξεις-κλειδιά: ευθανασία, τέλος ζωής, Ευρωπαϊκή Ένωση, δίκαιο.

Euthanasia: Practices applied by the countries of the European Union

Alexandra J. Kozamani

LLB, BSc, PGDip, Msc, Lawyer

Abstract

Euthanasia is one of the issues that bioethics deals with, which is one of the outmost importance. Furthermore it is very up-to-date. In Greece and in most countries of the European Union euthanasia has not been subject to specialized legislation. It is only occasionally debated, resulting in tension and conflict. On one hand, people have the right to self determination, so the end of life should be among them. On the other hand, life is considered to be of the highest value and it is the duty of healthcare personnel to guard and preserve it by any means, using their expertise and knowledge.

In this paper, a brief report is made to the practices used across countries in the European Union regarding the end of life. Most countries are opposed to euthanasia while acknowledging the right of a patient to refuse or receive treatment. Only three countries have passed bills that legalize euthanasia under strict conditions. The rest, due to sensitivity in this matter, have not yet proceeded in reforming their laws accordingly. It seems that society does not have the necessary reassurances so that they can engulf that issue guarding the true will of a person.

Keywords: euthanasia, end of life, European Union, law.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λέξη ευθανασία έχει ελληνικές ρίζες, πηγάζει από το «ευ» και το «θανείν». Ερμηνεύεται δε, ως ο καλός ή αξιοπρεπής θάνατος. Αναλυτικότερα, ο όρος ευθανασία, αποδίδεται στον εύκολο και ανώδυνο θάνατο. Ειδικότερα περιλαμβάνει την πρόκληση του ανώδυνου θανάτου ή την επίσπευση αυτού, με σκοπό να μειωθεί η ταλαιπωρία του πάσχοντος από ανίατη ασθένεια. Στη σύγχρονη εποχή, ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Άγγλο φιλόσοφο Francis Bacon, ο οποίος έγραψε ότι: «το έργο της ιατρικής είναι η αποκατάσταση της υγείας και η ανακούφιση από τους πόνους, φυσικά όχι μόνο όταν η ανακούφιση αυτή μπορεί να οδηγήσει στη θεραπεία, αλλά και όταν μπορεί να εξασφαλίσει έναν εύκολο και γαλήνιο θάνατο».

Τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες για τη νομιμοποίηση της ευθανασίας, στηριζόμενες στο κατοχυρωμένο δικαίωμα της αυτονομίας του ατόμου. Ωστόσο, η θέση αυτή στάθηκε αντιμέτωπη με τις αντιλήψεις της κοινωνίας επηρεασμένη από τη χριστιανική διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία μόνο ο Θεός μπορεί να διαθέσει τη ζωή και το θάνατο.

Εντούτοις, τα ζητήματα της ευθανασίας εξετάζονται από πολλές επιστήμες, όπως τη βιοηθική, τη νομική, την ιατρική, τη νοσηλευτική αλλά και γενικότερα από την κοινωνία ολόκληρη, λόγω της ευαισθησίας του θέματος.

Ενδεικτικά αναφέρονται μερικά ερωτήματα:

- Δίδεται η δυνατότητα στους ασθενείς, άρνησης της θεραπευτικής αγωγής, με απώτερο στόχο τον τερματισμό της ζωής τους;
- Υφίσταται η δυνατότητα επιλογής ενός αξιοπρεπούς θανάτου;
- Καθίσταται ηθικά υπεύθυνο το υγειονομικό προσωπικό, που θα παρέχει τη συνδρομή του στον ασθενή, για να θέσει τέρμα στη ζωή του;

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ

Με βασική επιδίωξη την πλήρη κατανόηση των διαφορετικών πρακτικών ευθανασίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απαραίτητη

καθίσταται μια σύντομη αναφορά στις διάφορες μορφές της ευθανασίας.

Με κριτήριο την έκφραση συναίνεσης του ασθενούς η ευθανασία διακρίνεται στις εξής δυο κατηγορίες:

Εκούσια: αναφέρεται στον τερματισμό της ζωής του ασθενούς από τρίτο άτομο, συνήθως ιατρό, κατόπιν απαιτήσεως από τον ίδιο τον ασθενή. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η πνευματική διαύγεια του πάσχοντος.

Ακούσια: περιλαμβάνει την περίπτωση όπου καθίσταται αδύνατο να εκφραστεί η συναίνεση ή η άρνηση από τον ίδιο τον ασθενή, διότι είτε βρίσκεται σε κωματώδη κατάσταση είτε αντιμετωπίζει ψυχολογικά προβλήματα. Έτσι η λήψη απόφασης πραγματοποιείται από τρίτο πρόσωπο.

Με κριτήριο τον τρόπο διεξαγωγής χωρίζονται στις εξής δυο κατηγορίες:

Ενεργητική Ευθανασία: λαμβάνει χώρα με συγκεκριμένες θετικές πράξεις, όπου ένας τρίτος, ως συνήθως ιατρικό - παραϊατρικό προσωπικό, προκαλεί το θάνατο του πάσχοντα χορηγώντας την κατάλληλη ουσία. Συνιστά εσκεμμένη πράξη θανάτωσης από τρίτο άτομο.

Παθητική Ευθανασία: αναφέρεται στην περίπτωση, όπου δε λαμβάνονται τα κατάλληλα μέτρα για την παράταση της ζωής του ασθενούς. Πρόκειται για θεληματική πράξη, που αποσκοπεί στη μη χρήση ή στη διακοπή των θεραπευτικών ή υποστηρικτικών μέσων, τα οποία θα παρέτειναν τη ζωή ενός ασθενούς.

Τέλος, σε ορισμένες χώρες θα συναντήσουμε τη νομιμοποίηση της **υποβοηθούμενης αυτοκτονίας**. Πιο συγκεκριμένα, αν και απαγορεύεται στο υγειονομικό προσωπικό να χορηγήσει φαρμακευτική αγωγή στον ασθενή, με σκοπό να επέλθει ο θάνατος, ωστόσο επιτρέπεται να προετοιμάσει τη θανατηφόρα δόση, αφήνοντας τον ασθενή να την καταναλώσει μόνος του ή με τη βοήθεια των οικείων του.

Στις ημέρες μας είναι γεγονός ότι οι παραπάνω διακρίσεις τείνουν να αντικατασταθούν από την έννοια των αποφάσεων στο τέλος της ζωής και του περιορισμού της θεραπείας, όταν αυτή θεωρείται μη αποτελεσματική.

Η ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

1. ΑΥΣΤΡΙΑ

Η ενεργητική ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται στην Αυστρία. Η παθητική ευθανασία επιτρέπεται μόνο σε περίπτωση απαίτησης του ασθενούς που πάσχει από ανίατη νόσο. Πιο συγκεκριμένα, στην Αυστρία αναγνωρίζεται το δικαίωμα του ασθενούς στην άρνηση της θεραπείας, υπό την προϋπόθεση της πλήρους και εμπεριστατωμένης ενημέρωσης από το θεράποντα ιατρό και κατόπιν ενυπόγραφου αιτήματος από τον ίδιο τον ασθενή. Αντιθέτως, δεν επιτρέπεται η απόσυρση των παροχών φροντίδας στον ασθενή. Παραδείγματος χάριν, ο ασθενής διατηρεί το δικαίωμα άρνησης, σε περίπτωση που χρειάζεται να τοποθετηθεί γαστροοισοφαγικός σωλήνας για την εισαγωγή τροφής και υγρών μέσω αυτού του σωλήνα, καθόσον η διαδικασία αυτή αποτελεί ιατρική πράξη. Απεναντίας, το δικαίωμα αυτό, δεν του παρέχεται, όσον αφορά τη βασική χορήγηση τροφίμων και υγρών.

2. ΒΕΛΓΙΟ

Το Βέλγιο έχει νομιμοποιήσει την ευθανασία το 2002. Η ευθανασία πραγματοποιείται σκόπιμα από άλλο άτομο, εκτός από τον ενδιαφερόμενο, κατόπιν απαίτησης του τελευταίου. Η απαίτηση αυτή, πρέπει να είναι έγγραφη, να εκφράζει την επιθυμία του ατόμου και να συντάσσεται ή να επιβεβαιώνεται εντός πενταετίας, ενώ μπορεί να τροποποιηθεί ή να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή. Στη συνέχεια, ο γιατρός που θα αναλάβει την ευθανασία του ασθενούς, αρχικά θα πρέπει να επιβεβαιώσει ότι ο ασθενής πάσχει από σοβαρή και μη αναστρέψιμη βλάβη, που έχει προκληθεί από ασθένεια ή ατύχημα. Ο ιατρός δεν ενεργεί αυτοβούλως, αντιθέτως δεσμεύεται για την ακριβή τήρηση των όρων και των διαδικασιών που περιέχονται στο έντυπο, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του ασθενούς. Εξάίρεση αποτελούν τα επείγοντα περιστατικά, όπου ο ασθενής έχει χάσει τις αισθήσεις του και ο ιατρός δεν έχει χρόνο για να επαληθεύσει μια πρότερη άρνηση, ως επακόλουθο υπερτερεί το καθήκον παροχής βοήθειας.

Σύμφωνα με την επεξηγηματική έκθεση του νόμου και η περίπτωση της προγενέστερης άρνησης έχει, το ίδιο νομικό αποτέλεσμα με μια τωρινή εκδοθείσα άρνηση. Όμως, για να είναι δεσμευτική μια πρότερη άρνηση, πρέπει να πληρούνται δύο προϋποθέσεις:

Πρώτον, πρέπει να εφαρμόζεται σε μια «σαφώς καθορισμένη ιατρική θεραπεία», μια αόριστη άρνηση δεν είναι δεσμευτική.

Δεύτερον, να μην υπάρχει αμφιβολία ότι η άρνηση προέρχεται από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο.

Τέλος, στο Βέλγιο θεσμοθετήθηκε η δυνατότητα ευθανασίας και σε ασθενείς, ηλικίας κάτω των 18 ετών. Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, ο ανήλικος μπορεί να ζητήσει να υποβληθεί σε ευθανασία υπό όρους. Αρχικά θα πρέπει να βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο ανίατης ασθένειας, να υποφέρει από επίμονους, αφόρητους, σωματικούς πόνους, να λάβει την έγκριση των γονέων του και να έχει συμβουλευτεί ομάδα ειδικών γιατρών.

3. ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Στη Βουλγαρία απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή ευθανασίας, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία. Η ευθανασία αποτελεί έγκλημα ανθρωποκτονίας. Ωστόσο, η συνήθης πρακτική, στον ιατρικό κλάδο υπαγορεύει τη λήψη «ad hoc» αποφάσεων, για τη διακοπή της θεραπείας που υποστηρίζει τη ζωή. Αξίζει να τονισθεί ότι, η αυτονομία των ασθενών περιορίζεται εκ των πραγμάτων, από μια μακρόχρονη κουλτούρα και παράδοση του ιατρικού πατερναλισμού και της παθητικότητας των πολιτών που καλλιεργήθηκαν κατά τη διάρκεια του σοσιαλισμού. Η επαγγελματική κρίση των ιατρών, επομένως, σπάνια τίθεται υπό αμφισβήτηση και οι γιατροί θεωρούνται ως πρόσωπα εξουσίας. Τέλος, οι ιατροί δε συζητούν τις επιλογές θεραπείας, ούτε ζητούν τη συμμετοχή των ασθενών σε αποφάσεις θεραπείας.

4. ΓΑΛΛΙΑ

Η ενεργητική ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται στη Γαλλία. Το αξιόποιο της ευθανασίας κρίνεται σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες του γαλλικού ποινικού κώδικα για την

ανθρωποκτονία. Η παθητική ευθανασία επιτρέπεται από το 2005. Αρχικά, ο νόμος παρείχε τη δυνατότητα στους ιατρούς να χορηγούν παυσίπονα, ακόμη και αν η χρήση τους μπορεί, υπό ορισμένες συνθήκες να οδηγήσει στη συντόμευση της ζωής του ασθενούς με ανίατη νόσο. Αργότερα, το 2013, προστέθηκε το δικαίωμα του ασθενούς με ανίατη ασθένεια, στην άρνηση της θεραπείας, συμπεριλαμβανομένης της τεχνητής διατροφής και ενυδάτωσης. Επομένως, παρέχεται η δυνατότητα στους ασθενείς να εκφράσουν ελεύθερα τη βούλησή τους, σχετικά με την παράλειψη ή τη διακοπή της θεραπευτικής τους αγωγής. Η δυνατότητα αυτή παρέχεται είτε σε παροντικό χρόνο, είτε προγενέστερα με έγγραφη δήλωση από τον ασθενή. Για τη διασφάλιση της εγκυρότητας των προγενέστερων αποφάσεων του ατόμου, σχετικά με την παθητική ευθανασία, τίθεται ο χρονικός περιορισμός της τριετίας. Τέλος, ο ιατρός οφείλει να ενημερώσει τον ασθενή, σχετικά με τις συνέπειες της απόφασής του για τη μη λήψη ή διακοπή της θεραπείας.

5. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Η ενεργητική ευθανασία απαγορεύεται στη Γερμανία. Ωστόσο, η παθητική ευθανασία επιτρέπεται, με την αποδοχή του πρόωγου θανάτου, μέσω της ιατρικής θεραπείας που αποσκοπεί στην ανακούφιση του πόνου και με την αποδοχή του αιτήματος από τον ασθενή για μη λήψη ή διακοπή της θεραπευτικής αγωγής. Σε περίπτωση απώλειας της συνειδητοποιούμενης βούλησης του ασθενούς, επιτρέπεται η διακοπή της θεραπείας, με προγενέστερη έγγραφη δήλωση επιθυμίας του ίδιου του ασθενούς. Από το 2015, επιτρέπεται η υποβοηθούμενη αυτοκτονία σε μεμονωμένους ασθενείς, με αλτρουιστικά κίνητρα. Η γερμανική κοινωνία πιστεύει πως «ένας ανώδυνος θάνατος ταξινομείται ως υψηλότερο αγαθό σε σχέση με την επέκταση της ζωής», με γνώμονα αυτή την θέση πραγματοποιούνται συζητήσεις σχετικά με τη μείωση της διάρκειας ζωής σε ασθενείς με ανίατη νόσο, εφαρμόζοντας παράλληλα ενδεδειγμένη παρηγορητική φροντίδα.

6. ΔΑΝΙΑ

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται στη Δανία. Η

παθητική ευθανασία επιτρέπεται και συγκεκριμένα όταν ο ασθενής δηλώσει ότι δε θέλει να ταλαιπωρείται και ότι επιθυμεί να εφαρμοστεί σε αυτόν παθητική ευθανασία, ο γιατρός οφείλει συμμόρφωση. Ειδικότερα, ο γιατρός οφείλει, βάσει του νόμου, να σέβεται τη βούληση του ασθενούς, εφόσον αυτή έχει εκφραστεί με κάποια ορισμένη διαδικασία που να αποδεικνύει τη σοβαρότητά της. Είναι νομική υποχρέωση του ιατρού να συμμορφωθεί με τη βούληση του ασθενούς. Πρόκειται για το σεβασμό της βούλησης του ανθρώπου. Στη συνέχεια, η δεύτερη επιτρεπτή συμπεριφορά του γιατρού συνίσταται στη χρησιμοποίηση μεθόδων και ιατρικών θεραπειών οι οποίες απαλύνουν την ταλαιπωρία του ασθενούς, ακόμα και εάν έχουν ως αποτέλεσμα να συντομεύσουν την κατάληξη. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η ενεργητική ευθανασία τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση δημιουργώντας διχασμό απόψεων στην κοινωνία.

7. ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα απαγορεύεται η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Δεν υφίσταται εξειδικευμένη νομοθεσία, έτσι το αξιόποινο της ευθανασίας κρίνεται σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες του ποινικού κώδικα για την ανθρωποκτονία εν συναιρέσει. Η ευθανασία έχει αντιμετωπιστεί, τόσο από την κοινωνία όσο και από την εκκλησία, ως έγκλημα ή ως αμάρτημα αντίστοιχα. Τέλος, με αφορμή την αναθεώρηση του ποινικού κώδικα, υπήρξε ένα ενδιαφέρον για συζήτηση γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα.

8. ΕΣΘΟΝΙΑ

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται στην Εσθονία. Εντούτοις, αναγνωρίζεται το δικαίωμα στην άρνηση της θεραπείας από ασθενείς τελικού σταδίου. Επομένως, η δήλωση επιθυμίας για διακοπή ή μη λήψη της θεραπείας από τον ασθενή γίνονται αποδεκτά.

9. ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία αποτελούν εγκλήματα ανθρωποκτονίας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η παθητική ευθανασία επιτρέπεται σε ορισμένες περιπτώσεις. Αρχικά, στο Ηνωμένο Βασίλειο

αναγνωρίζεται το δικαίωμα της άρνησης στη θεραπεία από ασθενείς με ανίατη νόσο. Επομένως, ο ιατρός οφείλει να σεβαστεί την απόφαση του ασθενούς στη μη λήψη ή διακοπή της θεραπείας. Έπειτα, σε περιπτώσεις ανίατης ασθένειας και εφόσον δεν υπάρχει πρόθεση να προκληθεί θάνατος, αλλά ανακούφιση των συμπτωμάτων μπορεί να χορηγηθεί νόμιμη θεραπεία που να συντομεύει τη ζωή. Επίσης, επιτρέπεται στο ιατρικό προσωπικό να λάβει αποφάσεις εις βάρος του ασθενούς, οι οποίες αφορούν τη διατήρηση της ζωής δια μέσω θεραπευτικής αγωγής συμπεριλαμβανομένης της τεχνητά παρεχόμενης διατροφής και ενυδάτωσης, όταν η θεραπεία δεν θα επιφέρει την καλύτερευση της υγείας του. Τέλος, οι πολίτες είναι ελεύθεροι να ταξιδεύουν σε άλλες χώρες, για να λάβουν βοήθεια για το θάνατό τους.

10. ΙΡΛΑΝΔΙΑ

Στην Ιρλανδία απαγορεύεται η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Ωστόσο, αναγνωρίζεται το δικαίωμα του ασθενούς στην άρνηση της θεραπείας. Επομένως, απαγορεύεται στον ιατρό να συμβάλλει ενεργά στο θάνατο κάποιου, ενώ δεν είναι παράνομο να σταματήσει τη θεραπευτική αγωγή σε ασθενή με ανίατη νόσο, κατόπιν επιθυμίας του τελευταίου. Τέλος, μια δημοσκόπηση του «Irish Times», το Σεπτέμβριο του 2010, έδειξε ότι το 57% των ενηλίκων, πίστευε ότι η ευθανασία από το γιατρό, θα πρέπει να είναι νόμιμη για τους ασθενείς τελικού σταδίου, κατόπιν επιθυμίας τους.

11. ΙΣΠΑΝΙΑ

Η Ισπανία, δε διαθέτει ειδική νομοθεσία σχετικά με την ευθανασία και την υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Παρ' όλα αυτά, ο ισπανικός ποινικός κώδικας, ποινικοποιεί την ευθανασία και την υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Και οι δύο περιπτώσεις θεωρούνται ως εγκλήματα κατά της ζωής, με ελαφρυντικά. Η παθητική ευθανασία δεν απαγορεύεται στην Ισπανία, μάλιστα υπάρχει, από το 2002, νόμος που τη ρυθμίζει. Ο ασθενής, σε περίπτωση ανίατης ασθένειας, διαθέτει την επιλογή να καταγράψει τις καταστάσεις στις οποίες δεν επιθυμεί να παραταθεί τεχνητά η ζωή του. Η

άρνηση της ιατρικής παρέμβασης, συμπεριλαμβανομένης της θεραπείας διατήρησης της ζωής και της τεχνητής διατροφής και ενυδάτωσης, μπορεί να προστατευθεί από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική. Ωστόσο, η αυτονομία του ασθενούς για τη διατήρησή του στη ζωή παραμένει αμφιλεγόμενο ζήτημα στην τοπική κοινωνία. Τέλος, επιτρέπεται η χορήγηση παυσίπων από τον ιατρό, ακόμη και στην περίπτωση που επιταχύνεται ο θάνατος του ασθενούς.

12. ΙΤΑΛΙΑ

Η ενεργητική ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται από τον ιταλικό ποινικό και αστικό κώδικα. Η παθητική ευθανασία αποτελεί μια πολύπλοκη κατάσταση. Σύμφωνα με τον ιταλικό ποινικό κώδικα «ο επαγγελματίας υγείας έχει την υποχρέωση να προβεί σε οποιαδήποτε πράξη προκειμένου να σώσει τη ζωή του ασθενούς. Σε αντίθετη περίπτωση, η συμπεριφορά του καθίσταται ίση με ενεργό δολοφονία», επομένως η παθητική ευθανασία τυπικά απαγορεύεται. Στην περίπτωση, όπου ο ασθενής αρνείται να λάβει τη θεραπεία, ο γιατρός δεν μπορεί να τον αναγκάσει, χρησιμοποιώντας βία και εξαναγκασμό. Προφανώς, στην προκειμένη περίπτωση ο ιατρός που δεν μπόρεσε να κρατήσει στη ζωή ασθενή, λόγω άρνησης ιατρικής θεραπείας, δε θεωρείται ένοχος από το νόμο.

Στη συνέχεια, η παθητική ευθανασία των ανίκανων ασθενών απαγορεύεται πάντοτε, διότι οι ανίκανοι ασθενείς δε μπορούν να αρνηθούν τις θεραπείες και οι προηγούμενες επιθυμίες τους, εκτεφρασμένες σε εκ των προτέρων οδηγίες, δεν έχουν νομική αξία. Επίσης, για τον ίδιο λόγο δεν επιτρέπεται η απόσυρση τεχνητής θρέψης και ενυδάτωσης σε έναν ανίκανο ασθενή. Τέλος, αυτή την περίοδο, στο κοινοβούλιο της χώρας έχει τεθεί νομοθετική πρόταση με σκοπό τη νομιμοποίηση της ευθανασίας.

13. ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία επιτρέπονται στις Κάτω Χώρες σε άτομα άνω των δεκαοκτώ ετών, από το 2002. Το

2014 επετράπη και σε παιδιά άνω των δώδεκα ετών. Δε γίνεται χρήση των όρων «ενεργητική» και «παθητική» ευθανασία, διότι θεωρήθηκαν πολύ συγκεχυμένες. Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία με τον όρο ευθανασία νοείται η χορήγηση θανατηφόρας δόσης, από το ιατρικό προσωπικό στον ασθενή, κατόπιν ρητού αιτήματος του τελευταίου. Συγκεκριμένα, για την εφαρμογή της ευθανασίας θα πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά κάποιες βασικές προϋποθέσεις. Αρχικά η ύπαρξη ανίατης νόσου, για την οποία να μην υφίσταται θεραπεία. Έπειτα, η συγκεκριμένη νόσος θα πρέπει να προκαλεί αφόρητους πόνους. Στη συνέχεια η βούληση του ασθενούς επιβάλλεται να είναι συνεχής και επίμονη. Τέλος, ο ασθενής θα πρέπει να έχει συνείδηση των λεγομένων του και τέλος να έχει προηγηθεί αναλυτική και πλήρης ενημέρωση του ασθενούς από τον γιατρό για την κατάστασή του.

Η διακοπή της θεραπείας και της τεχνητά παρεχόμενης διατροφής και ενυδάτωσης, επιτρέπεται όταν η θεραπεία δεν επιφέρει την καλύτερη υγεία του ασθενούς και αποτελεί ιατρική απόφαση (σύμφωνα με απόφαση δικαστηρίου υπόθεση Stinissen). Στους ασθενείς παρέχεται το δικαίωμα άρνησης πριν περιέλθουν σε αυτή την κατάσταση.

14. ΚΡΟΑΤΙΑ

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται στην Κροατία. Ωστόσο, αναγνωρίζεται το δικαίωμα του ασθενούς στην άρνηση της θεραπείας, κατόπιν υπογραφής από τον ίδιο τον ασθενή. Επομένως, η δήλωση επιθυμίας για διακοπή ή μη λήψη της θεραπείας γίνονται αποδεκτά σε ασθενείς με ανίατη νόσο.

15. ΚΥΠΡΟΣ

Η ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται στην Κύπρο. Σχετικά με τις αποφάσεις στο τέλος της ζωής συχνά εγείρονται ερωτηματικά για την ικανότητα του ασθενούς να συμμετάσχει στη διαδικασία λήψης απόφασης. Για την εκτίμηση του βαθμού ικανότητας του ατόμου θα πρέπει να λαμβάνονται τα παρακάτω στοιχεία: ικανότητα κατανόησης, εκτίμησης και δήλωση μιας επιλογής. Ακρογωνιαίο λίθο σε αυτό

διαδραματίζει η ενημέρωση από τη θεραπευτική ομάδα και η σχέση εμπιστοσύνης ιατρού και ασθενή. Επομένως, στην Κύπρο απαγορεύεται και η παθητική ευθανασία. Τέλος, αναμένεται συζήτηση στο κοινοβούλιο για την ευθανασία.

16. ΛΕΤΟΝΙΑ

Δεν υφίσταται νομοθετικό πλαίσιο στη Λετονία που να εμπεριέχει τον όρο ευθανασία ή υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Το ποινικό δίκαιο αντιμετωπίζει αυτές τις περιπτώσεις ως εγκλήματα κατά της ζωής. Ωστόσο, αναγνωρίζεται το δικαίωμα στην άρνηση της θεραπείας σε ασθενείς με ανίατη νόσο, με την προϋπόθεση ότι έχουν πλήρη συνείδηση και ότι έχει προηγηθεί αναλυτική και πλήρης ενημέρωση του ασθενούς από τον ιατρό για την κατάσταση του. Τέλος, σε περίπτωση απόρριψης εν μέρει ή πλήρως της θεραπείας θα πρέπει να υπογράφεται από τον ίδιο τον ασθενή ή τον αντιπρόσωπό του. Παρόλο που ο νόμος είναι γενικά γραπτός, επιδέχεται διάφορες ερμηνείες, σχετικά με τα δικαιώματα του ασθενούς και τη συμμετοχή οικείων στις εν λόγω αποφάσεις, σχετικά με τη θεραπεία.

17. ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ

Στην Λιθουανία απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή ευθανασίας, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία. Η νομοθετική ρύθμιση της ευθανασίας προκαλεί έντονους προβληματισμούς. Στη σημερινή κοινωνία επικρατούν δύο αντίθετες απόψεις, η μια ισχυρίζεται ότι η ευθανασία πρέπει να εδραιωθεί για να μειώσει την ανθρώπινη ταλαιπωρία και η άλλη ότι η ευθανασία ισοδυναμεί με παράνομη στέρηση της ζωής.

Τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα τονίζονται διαρκώς στις συζητήσεις των νομοσχεδίων, αλλά μέχρι σήμερα δεν έχει ληφθεί καμία απόφαση. Η Υπουργός Υγείας της Λιθουανίας δήλωσε ότι «Η ευθανασία θα μπορούσε να αποτελεί μία χρήσιμη εναλλακτική για όσους δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη και πάσχουν από βαριές ασθένειες», ο ισχυρισμός της αυτός, δημιούργησε πληθώρα αντιδράσεων.

18. ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ

Τόσο η ευθανασία όσο και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία επιτρέπονται στο Λουξεμβούργο, από το 2009. Η αιτιολογική έκθεση του νόμου αναφέρεται σε παροχή βοήθειας σε άτομα με ανίατη ασθένεια, με σκοπό τη μείωση της περιόδου ταλαιπωρίας και αγωνίας. Οι ασθενείς, επομένως, σε αυτή την κατάσταση έχουν την ελευθερία να επιλέξουν τον τρόπο και το χρόνο που θα τελειώσει η ζωή τους και οι γιατροί που αναλαμβάνουν να ικανοποιήσουν το αίτημά τους για ευθανασία ή υποβοηθούμενη αυτοκτονία, προστατεύονται από τη δίωξη.

Πράγματι, υπάρχουν αυστηροί νομικοί όροι για τη διασφάλιση της διαφάνειας και του ελέγχου των ιατρικών διαδικασιών για τον οικειοθελή τερματισμό της ζωής. Πιο συγκεκριμένα, σε όλες τις περιπτώσεις, πριν από τη διενέργεια της ευθανασίας ή της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, επιβάλλεται να τηρούνται ορισμένες συνθήκες για παράδειγμα ο ιατρός πρέπει να διεξάγει αρκετές συνεντεύξεις με τον ασθενή, έτσι ώστε να επιβεβαιωθεί ότι η απόφαση για ευθανασία καθίσταται αμετάκλητη. Ο νόμος παρέχει τη δυνατότητα άρνησης του ιατρού που καλείται να εκτελέσει την ευθανασία για λόγους συνείδησης. Στην περίπτωση αυτή, υποχρεούται ο ιατρός να ενημερώσει τον ασθενή εντός 24 ωρών, διευκρινίζοντας τους λόγους της άρνησης.

Οι αιτήσεις για ευθανασία ή υποβοηθούμενη αυτοκτονία μπορούν να κατατεθούν από οποιονδήποτε έχει μια ανίατη ασθένεια. Η αιτία της ανίατης κατάστασης καθίσταται αδιάφορη. Τα προβλήματα υγείας του ασθενούς μπορεί να προκύψουν από οποιαδήποτε σοβαρή, ανίατη και μη αναστρέψιμη βλάβη η οποία οδηγεί σε αφόρητη σωματική ή ψυχική οδύνη.

Ο νόμος αναφέρει πως θα πρέπει ο ασθενής να έχει συναινέσει εγγράφως τόσο για την ευθανασία όσο και για την υποβοηθούμενη αυτοκτονία και για να θεωρηθεί νόμιμο το αίτημα, ο ασθενής πρέπει να έχει πλήρη συνείδηση κατά τη στιγμή της αίτησης, την κατάλληλη ηλικία και τη νομική ικανότητα να λαμβάνει τις δικές του αποφάσεις (δηλαδή, δεν πρέπει να έχει κηρυχθεί ανίκανος να λαμβάνει τις δικές του αποφάσεις από το δικαστήριο), να έχει λάβει την απόφαση χωρίς εξωτερική πίεση

και τέλος να πάσχει από ανίατη ιατρική κατάσταση, χωρίς προοπτική βελτίωσης.

Οι ανήλικοι, πρόσωπα νόμιμης ηλικίας υπό καθεστώς κηδεμονίας ή προστασίας και νομικά ανίκανα πρόσωπα δεν μπορούν νομίμως να ζητήσουν ευθανασία ή υποβοηθούμενη αυτοκτονία, ούτε οι γονείς, οι κηδεμόνες τους να υποβάλλουν τέτοια αίτηση εξ ονόματός τους.

19. ΜΑΛΤΑ

Η ενεργητική ευθανασία, καθώς και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται από το νόμο στη Μάλτα. Αντιθέτως επιτρέπεται η παθητική ευθανασία, που έγκειται στο δικαίωμα του ασθενούς στην άρνηση της θεραπείας. Πιο συγκεκριμένα, ο ασθενής με ανίατη νόσο θα πρέπει να δηλώσει, το είδος της θεραπείας που θα δεχτεί και αν θα παραταθεί, η ζωή του με τη χρήση μηχανημάτων. Τα όρια της παρηγορητικής φροντίδας θα πρέπει επίσης να εξεταστούν για να εγγυηθούν την αξιοπρεπή φροντίδα ως το τέλος της ζωής. Τέλος, ο πολιτικός κύκλος της χώρας συζητά πολύ συχνά το θέμα της ευθανασίας, αναγνωρίζοντας ότι η ευθανασία συνιστά τον τερματισμό της ανθρώπινης ζωής και καταλήγει σε μια κοινή συνισταμένη, όσον αφορά την άρνηση θεραπείας από τον ίδιο τον ασθενή.

20. ΟΥΓΓΑΡΙΑ

Η ενεργητική ευθανασία, καθώς και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται από το νόμο στην Ουγγαρία. Αντιθέτως επιτρέπεται η παθητική ευθανασία, με αυστηρά μέτρα. Οι σχετικοί κανονισμοί, συμπεριλαμβανομένων των διατάξεων σχετικά με την άρνηση θεραπείας, καθορίζονται στη νομοθεσία περί υγειονομικής περίθαλψης. Ο ασθενής μπορεί να αρνηθεί μια θεραπεία εξολοκλήρου ή ακόμη και να καθορίσει τις θεραπευτικές παρεμβάσεις που επιθυμεί. Ως αποτέλεσμα απόφασης του Δικαστηρίου, η δήλωση σχετικά με τη ζωή δεν χρειάζεται να ανανεώνεται κάθε δύο χρόνια, αλλά μπορεί να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή, χωρίς να τηρούνται τυχόν τυπικές απαιτήσεις. Επιπλέον, χρειάζεται να υπάρχουν γνωματεύσεις ψυχιατρικών εμπειρογνομόνων προκειμένου να επιβεβαιωθεί ότι το ενδιαφερόμενο πρόσωπο έχει λάβει την απόφαση με την πλήρη νομική του ικανότητα. Η ευθανασία και άλλες μορφές

των αποφάσεων λήξης ζωής συζητούνται συχνά στα ουγγρικά μέσα ενημέρωσης και σε δημόσιες συζητήσεις.

21. ΠΟΛΩΝΙΑ

Στην Πολωνία όλες οι μορφές ευθανασίας και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία είναι παράνομες. Αν και υφίστανται πολλές συζητήσεις στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες περί νομιμοποίησης της ευθανασίας, η Πολωνία ως ευρέως καθολική χώρα αντιτίθεται σε οποιαδήποτε πρόταση περί του θέματος.

22. ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Η ενεργητική ευθανασία, καθώς και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία απαγορεύονται από το νόμο στην Πορτογαλία. Αντιθέτως επιτρέπεται η παθητική ευθανασία, η οποία χαρακτηρίζεται ως θεληματική πράξη που αποσκοπεί στη μη χρήση ή στη διακοπή των θεραπευτικών ή υποστηρικτικών μέσων τα οποία θα παρέτειναν τη ζωή του ασθενούς. Πιο συγκεκριμένα, η παθητική ευθανασία εκφράζεται με την αποδοχή του πρόωρου θανάτου, μέσω της ιατρικής θεραπείας που αποσκοπεί στην ανακούφιση του πόνου και με την αποδοχή του αιτήματος από τον ασθενή για μη λήψη ή διακοπή της θεραπευτικής αγωγής. Τέλος, όσον αφορά τους κανονισμούς που αφορούν την παροχή τεχνητής διατροφής και ενυδάτωσης, το σύστημα της Πορτογαλίας δεν προωθεί συγκεκριμένους κανόνες. Στο πορτογαλικό κοινοβούλιο αναμένεται συζήτηση με θέμα τη νομιμοποίηση της ευθανασίας.

23. ΡΟΥΜΑΝΙΑ

Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία στη Ρουμανία απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή ευθανασίας, καθώς και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Από τη μία πλευρά, η τοπική κοινωνία δεν είναι ακόμη έτοιμη για να δεχτεί την ευθανασία και από την άλλη οι ασθένειες αυξάνονται με ραγδαίους ρυθμούς. Η οικονομική επιβάρυνση της ιατρικής περίθαλψης σε περιπτώσεις χρόνιων ασθενειών καθίσταται αβάσταχτη, αφενός για την πολιτεία και αφετέρου για τις οικογένειες. Είναι προφανές ότι η νομιμοποίηση της ευθανασίας στη Ρουμανία θα μπορούσε να οδηγήσει σε τεράστια αύξηση

του αριθμού των περιπτώσεων που θα προχωρούσαν σε τέτοια ενέργεια.

24. ΣΛΟΒΑΚΙΑ

Στη Σλοβακία απαγορεύεται η ενεργητική ευθανασία και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία τόσο από τη νομοθεσία όσο και από τους κώδικες δεοντολογίας των επαγγελματιών υγείας. Ως επί το πλείστον η κοινή γνώμη απέναντι στην ευθανασία και την υποβοηθούμενη αυτοκτονία είναι αρνητικές, έτσι δεν υφίσταται ευρύτερος κοινωνικός διάλογος, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Εντούτοις, η παθητική ευθανασία επιτρέπεται στη χώρα. Αναλυτικότερα, όταν το ιατρικό προσωπικό θεωρεί μάταιη μια θεραπεία, πραγματοποιείται ιατρικό συμβούλιο για τη διακοπή της. Η παροχή διατροφής και ενυδάτωσης, είτε με φυσικό είτε με τεχνητό τρόπο, θεωρείται μέρος της φροντίδας που παρέχεται στον ασθενή και όχι μέρος της θεραπείας, επομένως δεν μπορεί να σταματήσει. Τέλος, αναγνωρίζεται το δικαίωμα του ασθενούς με ανίατη νόσο στην άρνηση της θεραπείας.

25. ΣΛΟΒΕΝΙΑ

Στη Σλοβενία απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή ευθανασίας, καθώς και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Η εθνική επιτροπή δεοντολογίας της Σλοβενίας αντιτίθεται σθεναρά στην ευθανασία και προτείνει περαιτέρω βελτίωση της παρηγορητικής φροντίδας. Ο γερασμένος πληθυσμός της Σλοβενίας εγείρει φόβους ότι το δικαίωμα στο θάνατο μπορεί να μετατραπεί σε υποχρέωση. Αναλυτικότερα, η Σλοβενία μαστίζεται ήδη από το πρόβλημα εισαγωγής των ηλικιωμένων σε οίκους ευγηρίας ή παρόμοιες εγκαταστάσεις ενάντια στη θέλησή τους. Έτσι εάν νομιμοποιηθεί η ευθανασία, αυτό θα μπορούσε να δημιουργήσει τον κίνδυνο κατάχρησης του δικαιώματος στο θάνατο.

26. ΣΟΥΗΔΙΑ

Η βοήθεια ενός ατόμου με τη χορήγηση θανατηφόρων ουσιών παραμένει παράνομη στη Σουηδία. Ωστόσο η υποβοηθούμενη αυτοκτονία, χωρίς προσωπικά συμφέροντα είναι γενικά απαλλαγμένη από ποινή. Η παθητική ευθανασία επιτρέπεται, έτσι οποιοσδήποτε ασθενής επιθυμεί να διακόψει τη θεραπεία του έχει δικαίωμα να το πράξει, βασική προϋπόθεση

αποτελεί η ενημέρωση για τις συνέπειες της πράξης αυτής, από το θεράποντα ιατρό. Επομένως ο ασθενής θα πρέπει να λάβει πλήρη πληροφόρηση και οι αποφάσεις θα πρέπει να λαμβάνονται από το γιατρό μαζί με τον ασθενή ή τους συγγενείς του ασθενούς. Τέλος, δεν υπάρχουν νομικοί περιορισμοί για την απόσυρση τεχνητής διατροφής ή ενυδάτωσης.

27. ΤΣΕΧΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Στην Τσεχική Δημοκρατία απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή ευθανασίας καθώς και η υποβοηθούμενη αυτοκτονία, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία. Ωστόσο οι βουλευτές ετοιμάζονται να υποβάλουν ένα νομοσχέδιο, εμπνευσμένο από το Βέλγιο, όπου θα νομιμοποιεί την ευθανασία και την υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Για την εφαρμογή τόσο της ευθανασίας όσο και της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, ο ασθενής θα πρέπει να πάσχει από ανίατη νόσο και να βρίσκεται στο τελικό στάδιο. Επίσης, θα εφαρμόζεται μόνο από το ιατρικό προσωπικό, ενώ θα πρέπει να υπάρχει συμβολαιογραφική πράξη συναίνεσης από τον ίδιο τον ασθενή. Στο παρελθόν ορισμένοι πολιτικοί είχαν προσπαθήσει αρκετές φορές να περάσουν παρόμοιο νομοσχέδιο χωρίς επιτυχία.

28. ΦΙΛΑΝΔΙΑ

Η ευθανασία είναι παράνομη στη Φιλανδία, ωστόσο η παθητική ευθανασία αποτελεί συνήθη πρακτική από τους ιατρούς, σε συνδυασμό με το δικαίωμα της άρνησης της θεραπείας από τον ίδιο τον ασθενή. Αξίζει να σημειωθεί ότι η υποβοηθούμενη αυτοκτονία δεν περιλαμβάνεται στις απαγορευτικές διατάξεις του ποινικού κώδικα. Παράλληλα δεν υπάρχει σχετική αναφορά περί υποβοηθούμενης αυτοκτονίας σε κανένα νομοθέτημα, κατά συνέπεια επιτρέπεται η εφαρμογή της.

Επιπρόσθετα, αυτή την περίοδο, στο κοινοβούλιο της χώρας έχει τεθεί νομοθετική πρόταση, με σκοπό τη νομιμοποίηση της ευθανασίας. Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος για την ευθανασία θεωρείται απαραίτητος, διότι θα δίδεται η δυνατότητα λήξης της ζωής σε άτομα που δε λαμβάνουν αρκετή ανακούφιση, από την παρηγορητική φροντίδα, για τα ανυπόφορα πάθη τους. Αξίζει να τονισθεί ότι οι δήμοι

υποχρεούνται στην παροχή υψηλής ποιότητας παρηγορητική φροντίδα σε ασθενείς με ανίατη νόσο, γεγονός που επιφέρει υψηλό κόστος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εξετάζοντας το ζήτημα της ευθανασίας και της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας στις είκοσι οκτώ χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γίνεται αντιληπτό ότι δεν υφίσταται ενιαία αντιμετώπιση. Οι περισσότερες χώρες τάσσονται εναντίον της ενεργητικής ευθανασίας και της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, ενώ αποδέχονται το δικαίωμα του ασθενούς στην άρνηση της θεραπείας. Το ζήτημα της ευθανασίας καθίσταται ιδιαίτερα ευαίσθητο. Μια χώρα, για να προβεί στην αποποινικοποίηση της ευθανασίας, θα πρέπει να διασφαλίσει τους πολίτες από τον κίνδυνο αυθαιρεσιών. Για να το πετύχει αυτό πρέπει να θέσει αυστηρές προϋποθέσεις, δια μέσω των νομοθετικών διατάξεων, αλλά και να ελέγχει διαρκώς την εφαρμογή τους. Επιπρόσθετα, οι αποφάσεις στο τέλος της ζωής για να χαρακτηρίζονται από το δικαίωμα στην αυτονομία, θα πρέπει να πηγάζουν από έναν ασθενή αφενός ενημερωμένο σχετικά με την πάθησή του και αφετέρου να του παρέχεται η δυνατότητα επιλογής εναλλακτικών, όπως η παρηγορητική φροντίδα, δια μέσω κρατικών δομών ενδεδειγμένης φροντίδας. Δυστυχώς, οι περισσότερες χώρες χαρακτηρίζονται από την έλλειψη αυτών των δομών φροντίδας και σε συνδυασμό με τον πατερναλιστικό τρόπο λειτουργίας των ιατρών, καθιστούν την επιλογή του ασθενή μονόδρομο προς την ευθανασία.

Βιβλιογραφία

1. Gosić N, Jansen BES. Politics, Legislation, Patients' Rights and Euthanasia. Croatia, 2011.
2. Bertrand M. The Right to Life in European Constitutional and International Case-law. Council of Europe, 2006.
3. Humphry D. The Good Euthanasia Guide: Where, What, and Who in Choices in Dying. Norris Lane Press, USA, 2004.

4. Humphry D. The Right to Die: Understanding Euthanasia, Natl. Hemlock Society, USA, 1991.
5. Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, Ευθανασία: Αφιέρωμα στον πρώτο Πρόεδρο της Επιτροπής Γεώργιο Κουμάντο, Θέμις, 2012.
6. Κρανιδιώτης Γ, Γεροβασίλης Β, Τασούλης Α, Νανάς Σ. Προτελευταία διλήμματα στη μονάδα εντατικής θεραπείας. Ανασκόπηση από αρχεία ελληνικής ιατρικής, 2010. Διαθέσιμο σε <http://www.mednet.gr/archives/2010-1/pdf/18.pdf>
7. Συμεωνίδου - Καστανίδου Ε. Εγκλήματα κατά της ζωής. Σάκκουλας Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2001.
8. Loi de créant de nouveaux droits en faveur des malades et des personnes en fin de vie, Paris, 2016. Διαθέσιμο σε www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000031970253&dateTexte=20180217
9. Loi relative à l' Euthanasie (2002 et mise à jour au 2016), Bruxelles. Διαθέσιμο σε www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&table_name=loi&cn=2002052837
10. Loi de l' euthanasie et l'assistance au suicide, Luxembourg, 2009. Διαθέσιμο σε <http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2009/03/16/n2/jo>
11. German Parliament legalized Assisted Suicides that is performed on an individual basis out of altruistic motives, Berlin, 2015. Διαθέσιμο σε http://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2015/kw45_de_sterbebegleitung/392450
12. Euthanasia and Assisted Suicide: The Law in Selected Countries, Library of Parliament Research Publications, Legal and Social Affairs Division, 2015. Διαθέσιμο σε <https://lop.parl.ca/Content/LOP/ResearchPublications/2015-116-e.html?cat=law>
13. Ministry of Social Affairs and Health Human Dignity, Hospice Care and Euthanasia, Helsinki, 2012. Διαθέσιμο σε etene.fi/documents/1429646/1561478/2012+Position+Human+Dignity%2C+Hospice+Care+and+Euthanasia%2C+1.1.2012.pdf/a761a5ae-fb66-43fe-8c0f-08a1ed8d456c
14. Government of the Netherlands Euthanasia, assisted suicide and non resuscitation on request, 2017. Διαθέσιμο σε <https://www.government.nl/topics/euthanasia/euthanasia-assisted-suicide-and-non-resuscitation-on-request>
15. Netherlands Ministry of Foreign Affairs, The Termination of Life on Request and Assisted Suicide (Review Procedures) Act in practice, 2010. Διαθέσιμο σε http://www.patientsrightscouncil.org/site/wp-content/uploads/2012/03/Netherlands_Ministry_of_Justice_FAQ_Euthanasia_2010.pdf
16. UK Legislation, Coroners and Justice Act, National Archives, 2009. Διαθέσιμο σε <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2009/25/contents>
17. Symposium on End of Life, Strasbourg 30 Nov - 1 Dec 2010. Διαθέσιμο σε www.coe.int/en/web/bioethics/conferences-and-symposia
18. Korošec D. Criminal Law Dilemmas in Withholding and Withdrawal of Intensive care. Medicine, Law & Society, 2016. Διαθέσιμο σε <http://journals.um.si/index.php/medicine/article/download/8/8>
19. Legality of Euthanasia, Commission on Assisted Dying, 2017. Διαθέσιμο σε <http://www.commissiononassisteddying.co.uk/legality-of-euthanasia/>
20. Cauchi M. End of life care: the ethical and legal standpoints of euthanasia and assisted suicide in today's law. LL.D. Thesis, University of Malta, 2016. Διαθέσιμο σε <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/17232>
21. Cook M. Denmark quietly debates euthanasia, BioEdge, 2012. Διαθέσιμο σε www.bioedge.org/bioethics/bioethics_article/10130
22. Buckley D. Special Report - Euthanasia, Irish Examiner, 2014. Διαθέσιμο σε <https://www.irishexaminer.com/viewpoints/analysis/special-report--euthanasia-271385.html>
23. Corallina Lopez Curzi Free Until the End: Is It Time for a Euthanasia Law in Italy? Liberties, 2016. Διαθέσιμο σε <https://www.liberties.eu/en/news/free-until-the-end-legal-euthanasia-in-italy/6885>

24. Symons X. New euthanasia debate in Spain, BioEdge, 2017. Διαθέσιμο σε <https://www.bioedge.org/bioethics/new-euthanasia-debate-in-spain/12181>
25. AFP Sweden Allows Passive Euthanasia, The Swedish Wire, 2010. Διαθέσιμο σε <http://www.swedishwire.com/politics/4096-sweden-allows-passive-euthanasia>
26. Euthanasia and assisted suicide laws around the world, The Guardian, 2014. Διαθέσιμο σε <https://www.theguardian.com/society/2014/jul/17/euthanasia-assisted-suicide-laws-world>
27. Euthanasia could become legal in the Czech Republic, AGS, 2016. Διαθέσιμο σε <https://news.expats.cz/emergency/euthanasia-could-become-legal-in-the-czech-republic>
28. Euthanasia: a continent divided, BBC News, 2009. Διαθέσιμο σε <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7322520.stm>
29. The state of euthanasia in Europe, Medical Xpress, 2014. Διαθέσιμο σε <https://medicalxpress.com/news/2014-12-state-euthanasia-europe.html>
30. Euthanasia is a Euphemism for Death Sentence, ERR, 2013. Διαθέσιμο σε <https://news.err.ee/107228/euthanasia-is-a-euphemism-for-death-sentence-says-ethics-chairwoman>
31. Perju - Dumbravă D., Morar S., Fulga I., Avram A., Todea D., Siserman C. Euthanasia in the Romanian Penal Law. Romanian Journal of Bioethics, 2008. Διαθέσιμο σε <http://www.bioetica.ro/index.php/arhiva-bioetica/article/download/76/83>.
32. Polaks R. Deficiencies of regulation of euthanasia in legal acts of foreign countries. Criminal EDP, 2014. Διαθέσιμο σε https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/pdf/2014/07/shsconf_shw2012_00033.pdf
33. Steering Committee on Bioethics, Replies to the questionnaire for member states relating to euthanasia, 2003. Διαθέσιμο σε <https://rm.coe.int/16803a72c2>
34. Κληρίδης ΑΧ. Ευθανασία και Ποινική Ευθύνη - Αποφάσεις ζωής και θανάτου, One News, 2017. Διαθέσιμο σε <http://tvonenews.com.cy/eythanasia-kai-poinikh-eythynh-apofaseis-zwhs-kai-thanatoy>

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ

Νεοφύτου Βάμβα 6, Τ.Κ. 10674, Αθήνα
Τηλ.: 210- 8847700, Φαξ: 210- 8847701

E-mail: secretariat@bioethics.gr
url: www.bioethics.gr

© 2019 Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής

ISSN: 2653-8660